

Михайло Чабанівський

ТЕЧЕ ВОДА В СИНЄ МОРЕ

Михайло Чабанівський

Тече вода в синє море

Роман

Київське обласне
книжково-газетне видавництво

1961

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Притоки живлять ріку, любов живить серце. І ріки, і серця можуть бути мілкими і глибокими. Я не уявляю глибокого людського серця без любові до всього прекрасного і, насамперед, до щедрої краси природи. Але й любов до природи може бути споглядальною і справжньою — дієвою, коли людина втручається в життя того, що оточує її, і своїми руками, поезією праці творить навколо нову поезію: вирощує сади чи діброви, створює нові моря чи звичайнісінькі стави, охороняє птицю у небі, рибу у воді, звірину в лісі.

З любов'ю до рідної природи, з любов'ю до живої води і з ненавистю до руйників усього прекрасного написана книга Михайла Чабанівського «Тече вода в синє море». Поетичні розділи, відступи і роздуми про наші невеличкі ріки, які вмирають передчасно, візьмуть за серце не одного читача, і не один юнак чи юнка схоче продовжити життя отих річечок, які часто гинуть через злочинність чи недбалість черствих або байдужих людей. Ці розділи і роздуми найсильніше написані письменником.

На сторожу рідної природи виходить у світ нова книга Михайла Чабанівського. Побажаємо їй доброго віку в ділах людей, які своєю любов'ю повернуть життя сотням напівзабутих рік і річок.

Михайло Стельмах.

I

Над тихим міленьким струмочком схилив брунатні султани рогіз. Оцвітина вже перестигла, налилася бронзою, але на маленьке плесо упало всього кілька золотих пилинок — гордовиті, як і завжди, султани, схожі на шомполи, були безплідними. Воду занесло мулом, товстий шар куширу та ряски вкрив її теплою ковдрою зверху — нічим було дихати, небо марно намагалося проникнути променем під той шар, вбити плісняву, надати сили воді. Комарі, задуха, твань. Не скобоче дика качка, не надуває свого вола водяний бугай, не чути плюскоту хвилі — ознаки життя річки.

На березі, по коліна у твані, стоїть задумлива людина. Раз у раз нахилиється, порпається у багні, чогось шукає. Чого?

Малесенька пташка шугає в зарослях рогозу, тримаючи у дзьобі травинку. Пташка сторожко озирається на людину і бентежиться. Але людина нічого того не помічає, не бачить. Вона ристься у намулі. Обличчя зосереджене, губи міцно стулені, мабуть, такий вираз буває у золотошукачів...

Нарешті, ледь помітна посмішка, мов сонце у хмарний день, освітлює обличчя, лоб, зморшки під очима. Ще якась мить, і вже веселий стовпчик води, мов маленький сталагміт, б'є з-під землі, — холодний і впертий.

Очі пильно стежать за стовпчиком, що ледь ворухиться, але вже не бачать його. Перед зором оживає картина такої чарівної і незабутньої минувшини. Не калюжа, а велике плесо на всю неосяжну далечінь, крута хвиля і темнь глибини незвіданої. Скільки води! Вона грає барвами, зводить

над берегом маленькі арки райдуг, тихо гомонить, пробиваючись в далекі моря. Як виразно вона мовить! Ніби каже тобі: поглянь, он яка прохолода в моїх глибинах, яка чистота і напруга. Занурюйся з головою, тільки дивись — он чорторий, він темний аж синюватий, бо бездонний, він крутить воду, загрозливо пінячись і гуркочучи.

Річко моя, зоре ясна! Де ти взяла слова, щоб збентежити серце моє? І уяву мою? І душу мою? Ось я стою по коліна у твоїй воді, вона лоскоче мене, наливає в тіло прохолоди й снаги, і я відчуваю, як расту. Мені тільки тринадцять років, але я знаю кожен виступ твій, кожну ямку, пестотливі й грізні примхи твої, вдачу твою. Давно вже тіпається, і тремтить, і грає тичка моїх ятерів, поставлених біля очерету, давно вже мої холоші осунулися, налилися свинцем, але я не помічаю всього того, бо наді мною летять гуси. Гелготять, погукують з неба, а я стою під тим небом і лину на крилах свого дитинства за зграєю. Там десь за оцією річкою, за широким степом ходять інші хмари, інакше світить сонце, і, певно, не так, як тут, розмовляють люди. Вже сховалися гуси вдалині, а я все тягнуся за ними, стаю навшпиньки, витягаю шию і расту. І відчуваю, що дужчаю, що оця прохолода, оце повітря, оцеї смачний молоденький очерет, смолянки на руках, свіжий карасик, густий луговий щавель, блакитне небо і ясні зорі переливаються у силу земну, нескориму і завзяту. Доля послала потім мені скільки того лиха, одних ран фронтвих аж чотири, але я здужав усі біди, пройшов пекло і ось знову стою перед тобою незламний і дужий, готовий хоч завтра розпочати свою земну путь спочатку.

Іван Бачура тільки на одну мить прокинувся від свого солодкого і терпкого сну, щоб озирнутись навколо. Сонце ще стояло високо, люди працювали в полі, до села йти ще рано. Можна примружити очі і помріяти. І він уже знову змахнув крилами юності, полинув у голубу далечінь.

Оцими ось берегами, тоді квітучими й буйними, вкритими зеленими ковдрами трави, ходив він до школи. Нічого не бачив, окрім неба зоряного, далеких островів, що їх показувала на глобусі вчителька, проток і фіордів з романтичними і незнаними назвами, формул і складних головоломних задач. І було Іванові тихо і вільно на світі, бо він ще не виріс. Але ось сталося... Побачив він її отут, на березі, серед буйного шумовиння очерету. Стояла на білій, вимитій водою і милом кладці, полоскала сорочки. Яка ж вона гарна, ота розбишакувата, вередлива і насмішкувата випускниця школи!

А потім... Це сталося в полі. Ходив Іван на станцію за книжками, бо в сільській бібліотеці він усе перечитав. Ішов просто через толоку, мугикав собі щось. Щедро пекло сонце, толока яскравіла диким маком, деревієм, собачим милом. З-за обрію котилися срібні валуни, і хлопцеві здавалося, що він іде просто в море, у пінясту кипінь хвиль. Він зупиняється вражений, дивиться у далечінь і бачить перед собою силуєт дівчини. Здається, вона бредє йому назустріч по коліна у воді. Наближається — Надійка!

— Вчорашнього дня шукаєш? — гукнув з викликом.

Надійка зупинилася. З осудом подивилася на Івана і сказала:

— Цить, не ворущися, здається, він тут...

— Хто?

— Горицвіт...

— Навіщо він?

Надійка похитала головою.

— Не знаєш? Ну, то й не треба. Не скажу.

Вона одвернулася і пішла геть. А він стояв і дивився вслід. Яка ж вона гарна, яка гарна, лихо ти мое... Та для чого ж їй те зілля? Може, хто захворів? Певне, мати, вона часто скаржиться на серце. Ну, що ж, хай шукає. Іван хотів було вже йти, як раптом побачив: вона занурилась обличчям у кущ горицвіту і заніміла.

Іван наблизився і почув:

— Ти добрий і ласкавий з людьми, горицвіте, послухай, що я тобі скажу... У тебе стільки того цвіту та краси, віддай мені частинку, віддай, віддай, віддай хоч трішки.

Надійка кілька разів повторила ці слова, наче молитву, потім зірвала кущ, підвелася і сказала Іванові:

— Взяла його з собою, бо він уже мертвий. Віддав мені все своє полум'я, згас. Хай лежить на згадку.

Іван посміхнувся:

— Я й не знав, що ти чаклунка...

— Не смійся, — сердиться дівчина, — хіба не бачиш? Подивися пильніше. Красива? Знаю: тепер красива... А дівчата не вірять. Тю, дурні! А я вірю. Бо кажуть так: знайди кущ при заході сонця, коли він цвіте, притулися до нього, попроси віддати красу... Тепер, Іванику, я буду на все життя красивою. Правда?

— Дурницю верзеш, ти й так вродлива, без чаклунства...

Вона зміряла його строгим поглядом.

— Як для кого! Отак, Іванику...

Надійка ще хотіла щось сказати, та передумала, одвернулася й побігла в село.

Потім, потім... Потім він уже почав для себе називати далекі острови іменем Надії, з острахом поглядав, як розцвітала дівчина, як приходила майже кожної ночі до нього в снах, як говорила і як сміялася вона до хлопців та дівчат, і все йому було чогось страшно, бо коли любиш, то здається, що кохану твою хтось відіб'є, вона десь загине або захопиться кимось іншим...

Його забрали в армію, а вона лишилася вдома. Тоді, в полі, він ще нічого не боявся і наважився сказати: ти й так красива, але згодом, коли прощався, коли ходив з нею до річки, до клубу, слів не знаходив. В його серці палав вогонь, і був той вогонь всевладний. Палив він розум і слова, веселість, дотепність, робив хлопця німим, сором'язливим і зляканим. Єдине, на що він спромігся, було: «Писатимеш?»

Вона кивнула у відповідь.

Це було вже на станції, біля вагону. А далі летіли дні, тижні, місяці. Який то був рік!.. Здавалося, що час зупинився, що земля збилася з путі, кружляє без числа і дати... Інколи приходили листи від Надійки — пустотливі, загальні... Та здавалися вони Іванові такими щирими і сердечними! Бо розлука зміцнює почуття, гартує любов. А що таке любов? Одні кажуть, любов — то вогонь крові, інші доводять, що то оп'яніння, треті, що любов — релігія. Іван не задумувався над терміном, він просто любив, любив сильно, запально, безоглядно.

Та ось настав час довгожданої зустрічі. Те, що він побачив, ще більше його злякало. Надія ще погарнішала. В її характері він помітив теж нове — стала якась тривожна, неврівноважена, загадкова. Він нічого ще не знав і не хотів знати. Він бачив перед собою Надію, дивився на неї, як дивляться на чудо, ловив кожен її рух, кожне слово.

Перед вечором... Так, це було саме перед вечором. Вони пішли скупатися до річки. Жарко. Іван розстібає армійський пояс, вішає собі на плече. В руках стугонить кров. Хай повіє прохолода, вистудить отой вогонь... Надійка, колись така жвава та рухлива, іде поруч мовчазна, весь час нахилиється і збирає квіти. То ромашку зірве, то жовторотика, то пустецвіт. Збирає квіти і плете віночок. Сонце хилиться до обр'ю, кидаючи землі і людям останній свій пал. Все одягнуте у веселі фарби, тільки обличчя у Надійки чомусь смутне, зблідле. Чому ж ти так, Надійко? Хіба не рада зустрічі цій?

Адже відпустки у мене всього десять днів. Коротке дозвілля у солдата. Та Надійка не чує цих запитань, вона сплела віночок, почепила на коси, повела лукаво бровою:

— Гарно?

Іван аж зрадів, що кінчилася мовчанка.

— Царівна... Яка ж ти, моя Надіє.

А вона раптом зі сміхом:

— Моя Надіє? Це — поезія, а життя значно сильніше за поезію.

Іван теж ладен посміхнутися.

— Знаєш, коли я бачу тебе, я стаю поетом.

Надія мовчить. Пильно-пильно вдивляється в його обличчя, потім каже:

— Ти — хороший, хороший... Але... хочеш — скажу? Так, як думаю? Хочеш?

Іван здивований. Всього рік минув з часу їхньої розлуки, а все так змінилося. Змінилася Надійка, змінилася і річка. Він каже те, що приходить першим:

— Чимало збігло води, он навіть річка обміліла...

Він ще щось хотів дскинути, та раптом схаменувся:

— Кажи так, як думаєш.

Надія знову сміється.

— А ти хоробрий, Іванику, я й не знала. Так казати?

Вони вже стояли на березі річки, перед ними слалося широке, майже неосяжне тиховоддя, завітчані у зелень береги, посинені вечором далі заплави. Сонце вже сіло за обрій, війнула прохолода.

— Надіє! Я тебе не можу зрозуміти. Дивна ти... Може не ждала? А я от ждав цієї зустрічі, о, як ждав! А ти смієшся.

Вона аж ніяк не може стримати сміху.

— Ха-ха-ха! — дзвінко котиться її сміх, — так я тобі й повірю. Всі ви майстри на ладні слова.

— Надіє! — в цьому слові було прохання, погроза, біль. — Ти так змінилася...

Вона крутнулася на каблучках.

— Всі це кажуть. А що ж, може, й справді змінилася. Бо виросла. Було вісімнадцять, а тепер дев'ятнадцять.

Її слова не заспокоїли його, навпаки, ще більше насторожили.

Що з нею коїться? Іван дивиться на тремтливі ямочки на її щоках, пригадує, як колись він лазив з цією дівчиною-школяркою на бантини, шукаючи гороб'ят. Не здереться

більше Надійка на бантину, не піде в поле шукати горюцвіта.

Поволі сум огортав його душу.

— Ти не договорила. Я слухаю.

— Зараз скажу, тільки ти одвернися.

— Навіщо? Ти ж сама признала, що я хоробрий. Кажи в вічі.

— Іванику, одвернися, бусурмане, бо я ж роздягатися хочу!

Він одвернувся, задивився у заплави. Десь пиляв своєю вічну дошку деркач, вдалині спалахи сонця кресали небо. У берег біла туга хвиля ріки, ніби то гупало велике серце життя. Раптом він почув, як щось шубовснуло, попливало. То була Надія. Вона швидко пливла у темній воді, прямуючи на середину річки. Яскравий вінок горів круг її голови, наче якийсь живий ореол. Вона пливла просто в обійми чорторія.

— Вернися! — злякано крикнув хлопець. — Тебе ж засмоктати може!

А з річки спокійно, безтурботно, тільки з жалем у голосі:

— Засмоктати? Мене, мабуть, уже засмоктало, Іванику...

Іван бачив, як чорторій підхопив її, закружляв, мов тріску. Хутко роздягнувся, кинувся у воду. А Надія була спокійна і ніби мертва. Лежала на воді, розкидавши руки. Він вихопив її, виніс на берег.

— Як тобі не соромно? — докоряв він. — З цим не жартують.

— Так, з цим не жартують, — повторила вона і сіла на траву. Сиділа без сил, без тіні життя на обличчі. Навіть очі заплющила, занімала. Ніби вмерла.

Іван взяв її за руку, підвів.

— Ти нездужаєш?

— Нічого, — протягла вона кволо, потім раптом засміялася. — А ти злякався? Правду скажи — злякався, Іванику? Говори ж!

— Злякався.

— Значить, любиш, — провела вона рукою по чолу, витираючи воду. — А мене ж, Іванику, не треба було витягати з чорторія, ой, не треба...

Він завмер. Здогад ударив у саме серце. Вона закохана, або навіть більше — заручена, а він нічого не зна. І сестра не писала, і друзі мовчали. А мати? Вона ж знає про його сердечну недугу, вона ж мусила хоч натякнути. Щоб не мучитися більше, підійшов, схопив її за мокрі плечі:

— Це те, що ти хотіла сказати та все зволікала? Чому

тебе не треба було витягати з води? Чому? Кажі! Кажі правду!

Він аж тремтів від люті, від страху перед тими словами, що ось-ось злетять з її губ. А вона голосно засміялася, обняла його за голову і поцілувала.

— Та я ж пожартувала, Іванику, ха-ха-ха! Який ти сердитий і красивий. І неможливий у ревнощах. Ніколи не думала, що ти такий.

Вона одяглася, першою пішла в село. Домовилися через годину зустрітися біля клубу.

Іван зайшов у хату, хотів було поговорити з матір'ю, як раптом на порозі виріс кіномеханік Василь Лигун. Був цей Лигун старший за Івана, давно вже відслужив строк в армії, але й досі парубкував. Верткий, балакучий і дотепний красень згріб худенького Івана в обійми, закружляв ним по хаті.

— До сержанта дослужився? О, поздоровляю, хоч я, правда, не дуже ласий до чинів, рядовому вільніше — одмарширував і спи. Як служба? Є по чарці? А якщо нема, то гайда в буфет, треба ж відзначити твою побивку.

Іван віднікувався, бо йому ж треба скоро йти до клубу, та й Лигун йому не подобався, липкий якийсь, налідпитку. Про що з ним говорити?

А Лигун крутився по хаті, сипав словами, мов половою.

— Взяв собі учня, мале, але таке завзяте, крутить без мене, аж дим іде. А я гуляю собі...

Раптом він зупинився перед фотокарткою Надії, що висіла на стіні, примовк.

— Те, те... що я бачу! — сказав він. — Надя тут... Давно? Мабуть, ще з школи це у вас?

— Вгадав, — відрізав руба, щоб позбутися Лигуна.

— Ди-ви-на! — протяг Лигун і засміявся. — Знаєш, не варта вона тебе, Ваню, пуста вона, мов коробка.

— Замовч! — скипів Бачура. — Не смієш про неї так говорити!

— Не смію? — витягся на каблуках Лигун. Він був і без того вищий за Івана, тепер він нависав над ним, мов гора. — Не смію, кажеш? А що, як смію? Що тоді?

— Не хизуйтеся, товаришу кіномеханік, — продідив крізь зуби Бачура. — Не люблю хизунів!

— Товаришу сержант, вибачаюсь, тільки собі що... Щоб переконати вас, я сьогодні пройдуся з вашою коханою, а ви подивитеся збоку. Гарзд?

— Вона не піде з тобою, — випалив Іван. Він ледве дихав.

— Подивимось, хто з нас хизується.

Лигун грюкнув дверима і подався з двору. А Бачура, відмовившись вечеряти, пішов до Надії. Застав її вдома, коли вона саме одягалася.

— Знаєш, — трохи знітився Іван, — йшов мимо, давай, думаю, зайду та підемо разом.

— Добре зробив, — блиснула очима Надія — я вмить.

Вона була в голубому платті, весела і збуджена. Йшла поряд, розповідала про сільські новини. А в клубі вже гримів бубон, витівала гармошка, цокали каблуки об підлогу. Як світло і гамірно! Бачура аж очі мружить. Одвик він уже від танців. Бере трепетною рукою Надію і веде в коло. Тісно, жарко. І може добре воно, що тісно, ніхто не бачить, як він дибуляє своїми кирзовими... Він озирається і бачить біля дверей Лигуна. Кіномеханік сперся на одвірок, зневажливо оглядаючи танцюючих, посміхається. Смійся, смійся, старий ловеласе, думає Іван, але Надія танцює не з тобою!

Одначе торжество Бачури було передчасним. В перерві до них підійшов Лигун, блиснув вставним зубом, протяг руку:

— А тепер зі мною танець, Надіє Прохорівно.

Вона дивиться ясними очима на Івана, ніби питає у нього дозволу. А що йому казати? Ні, коли не хочуть танцювати з кимось, то не питають дозволу. А вона питає. Питає мовчки, самими очима. Подивилася одну мить і вже кладе Василеві руку на плече. Пішла! Он як, пішла танцювати з Лигуном. А той вже вигинається та притопує, аж згорбився. Щось говорить, нахилившись до вуха дівчини. Що ж він їй таке цікаве розповідає, що Надія аж шию витягла та все дослухається? Вона почервоніла, аж вуха горять, підняла до Лигуна очі. Так і дотанцювала до кінця, не зводячи з нього погляду. Чим він її так приворожив?

Танець скінчився, але вона не підійшла до Бачури, сіла в гурті дівчат. А коли гармошка заграла іншої, пішла знову танцювати з Лигуном.

У Бачури стерпли руки. Він не знав, куди подіти очі, йому було соромно і душно, в груди гупав важкий молот крові. Тоді він проштовхався до виходу, дихнув прохолодного повітря, витяг сигарету. Ой, як тісно, як душно у цьому широкому світі! І нічого ж такого не треба йому, Іванові Бачурі, тільки б посміхнулася до нього Надія, тільки б кив-

нула йому, мовляв, ось скінчиться танець, і я буду з тобою, і відразу ж поглибшало б небо, світ став би ширшим і яснішим. Але вона навіть не глянула в його бік, ніби Бачури не існувало зовсім, ніби вона не прийшла з ним до клубу. Тоді Іван затоптав недокурок, рвучко повернувся і пішов темною вулицею.

...Твань засмектала маленьке джерельце, відкопане його руками, зелена ковдра куширу і ряски знову вкрила калюжу. Разом з джерельцем згас і спогад. Бачура повернувся на землю. А на землі, на тім боці річки, він бачив молодичку, яка несла на плечах жмут сорочок. Вона довго ходила по березі, відшукуючи калюжу, де б можна було випрати ті сорочки. Нарешті, знайшла, розгребла палицею кушир, нахилилася.

Бачура важко зітхнув. Трудно його землякам без води, видно по всьому, що трудно. От уже нема де випрати сорочок. Ніде на березі не видно кладки, бо не поставиш же ти її у твані, жодного човника, а було ж тут їх колись без ліку... Диво та й годі! Як же можна жити без води?

Споконвіку співається в народі: тече вода в синє море... Тече річка невеличка... Оця річка, яку народ прозвав Очеретянксю, вже не тече. Зупинилася, зачакла, почала поволі вмирати. У природі відбуваються великі зміни, якісь причини міняють клімат, вода концентрується в морях та океанах, все менше та менше затримується її на суші. Чому це? Хто скаже? І чому не чути сполоху? Чому?

Час йти в село, в яке оце він приїхав, у своє рідне село, де він так довго не був. Там у нього, напевне, лишилося чимало друзів, ровесників, його чудових земляків, з якими він колись вчився, мріяв, жив. Як то вони зустрінуть його?

II

Іван Бачура відчуває, як шкварчить у нього біля губів зотліла цигарка. Він затоптує в пісок недокурок, ще раз поглядає на кволе джерельце, що заховалося у зеленій твані. Не видно вже впертого стовпчика води, що розбурхав його уяву, серце, надії. Він згас, ледве народившись на світ. Але ж він є, він живий, тільки прибитий товстим шаром падличчя, людської забудькуватості й байдужості. Побіля річок, озер та видолинків України є мільйони таких джерелець з цілющою і чистою водою, але хіба ж людина може у вік космо-су думати про них?..

Під чобітьми тріскаче сухий будяк, пилюжить пишна кульбаба — мешканець пустель.

Іван Бачура поспішає до села, яке видніється он там, на тім боці. Переходить річку по сухому — земля тут потріскалась, шкiрить жовті зуби пісковиків. Кволий струмок легко переступити — ось так, вже й поминув його.

На березі Іван озирається назад. Отут, де ще лишився, як спогад про річку, рогіз, колись купалась Надія. Як це було давно! Скільки ж літ минуло відтоді? Так, це було ще перед війною, а тепер вже йому п'ятдесят. Кажуть, що це — півжиття. Ні, не половина, а вже, якщо казати правду, більше половини. Набагато більше. Це вже передостання зупинка перед центральною станцією життя...

Йому аж прикро стає від цих думок. Ет, що можуть навіяти спогади! Цур йому! Якщо будеш довго оглядатися назад, можна впасти. Чи не краще дивитися вперед? Мабуть, краще і легше. Бо попереду — ясний обрій сонячного дня, а позаду — темне провалля того, що навiк відшуміло.

О, якби людина могла забути все, що було! Тоді вона помолодшала б удвоє. Але цього не буває. У людини є пам'ять, а пам'ять інколи сильніша за людину. Найпекучіша згадка у нього — про Надію. Де б не був, що б не робив, вона, його Надія, завжди стоїть поряд, зазирає до нього через плече і щось шепоче. Минають роки, а вона не міняється, лишаючись сама собою. Людина, яка вмерла фізично, але живе в пам'яті, схожа на статую — вона не старіє. Ти сам старієш, а вона ні. У тебе на обличчі пролягають зморшки, твої рухи стають повільнішими, очі втрачають блиск, а вона світить тобі, мов сонце.

Жінку можна любити, обожнювати, можна молитися на неї. Цього не треба боятися, життя все врівноважить. Воно поволенки зітре чарівні риси обличчя обожнюваної, виповнить її колись стрункий стан, погасить свічки в очах. Тоді настане реальність відчуття, все займе свої природні місця. Це так з тією, яка проживе з вами життя, з'їсть не один пуд солі, знає і втіх, і гіркот існування. Але так ніколи не буває з тією, яка, мов кадр кінофільму, раптом перестане рухатися, зупиниться назавжди. Ти носиш у своїй душі, у серці своєму отой ранній образ, і він стає твоїм супутником, вічним і нев'яучим. Це значно важче, бо ти безсилий зарадити собі. Ти хочеш відвернутися від золотого обличчя своєї мрії, глянути в обличчя реального, ти вже навіть одвернувся, а воно знову перед тобою, вічне і прекрасне, розквітле і звабливе і

ти не зможеш побороти його силу, бо хіба ж людина здатна перемогти себе?

Такі думки снували в голові Івана Бачури, коли він повільно піднімався вулицею до центру села. Тут колись він бігав, бавився, робив пасочки з пилюки... Звідси пішов у життя, багато чого доброго бачив, любив і боровся, вмирав і оживав знову, щоб і далі любити, ненавидіти і боротися. Давно вже повмирили його мати і сестра, лишився він з усього роду один. І тепер він ступає по рідних вулицях, дивиться і ніяк не впізнає того, що колись було тут. Он клуб, та тільки не той, де він всього тільки один раз потанцював тоді, у відпустку... Тепер це будинок культури, міцний і величавий. На тому місці, де стояла його хата, уже височить новий будинок, живуть інші люди, йому незнайомі. Лишився тільки кущ бузку — вічного дерева, яке милує око не одному поколінню... Колгоспна обора розширилася, хати ніби підросли, вони давно поскидали з себе солом'яні шапки і наділи кам'яні й металеві шоломи.

Обійшовши село, Іван вирішив завітати до голови колгоспу. Якщо він місцевий, то напевно розкаже йому про спільних знайомих, можна буде одвести душу. А то ж просто незручно отак блукати селом, викликаючи подив у дітлахів.

Коли він наблизився до правління, відразу ж побачив, що тут відбувається якась нарада. У невеликій хаті повно людей, стоять вони і в сінях, і біля входу. Іван вийняв цигарку, закурив. Дядьки, що стояли біля входу, нашорошили вуха до дверей, звідки линув запальний і мужній басок. Нарешті один із них тихо сказав своєму сусідові:

— Широко розмахується, та близько кидає.

— Гроші не полова, аякже, — піддакнув йому сусіда.

Бачура не зрозумів, про що мова і терпляче чекав кінця засідання. А коли воно нарешті скінчилося, переступив поріг і побачив за столом молодого русявого чоловіка в строгому синьому кітелі. Познайомились. Голова колгоспу Данило Осадчий витирав спітніле чоло, лаяв усе і всіх:

— Тремтять над тією копійкою, а того й не бачать, що тисячі за вітром летять. Та нічого, ось зберу загальні збори, хай люди скажуть...

Бачура помітив, що у голови колгоспу палали вуха, як у того школяра, що завинив перед учителем. Видно, гаряча була суперечка.

Він не міг в цю хвилину спитати про своє, стороннє. Ні,

як це так — взяти і спитати: а скажіть, будь ласка, хто лишився з моїх знайомих? Напевне, те здивувало б кожного, і голова колгоспу просто не міг би нічого сказати. Адже він увесь зараз пламенів пристрасстю людини, яка вже зібралася з силами, щоб здійснити подвиг, а їй кажуть, що той подвиг нікому не потрібний. Ось чому Бачура спитав про інше:

— Якщо не секрет, то скажіть, що тут за суперечка.

Тільки тепер голова колгоспу ніби прокинувся від своїх думок. Він пильно глянув на Бачуру, на його сиві волохаті брови, проникливі, глибоко запалі очі і винувато поспитав:

— Вибачайте, але я тут так запарився, що не почув, хто ви такий.

— А я й не розказував, — щиро посміхнувся Бачура. — Я ваш земляк, Іван Бачура, родом з цього села. Років двадцять п'ять не був у рідних місцях, а тепер, бачите, потягло...

Бачура розстебнув плаща, щоб дістати цигарки, — на його піджаці блиснув орден Леніна. Мабуть, це справило враження на молодого голову колгоспу, бо той зразу ж сказав:

— Ласкаво просимо, дуже радий. У відпустку чи може проїздом?

— Як вам сказати, — зам'явся чомусь Бачура. — Я вже, можна сказати, пішов в останню відпустку, — у відставку. Поселився тут недалеко від вас, у райцентрі. Не встиг і влаштуватися, а вже поїхав сюди. Треба ж провідати рідне село. Зійшов прямо до вас, бо більше нікуди...

— А в нас запарка, — признався Осадчий. — Голова йде обертом. Скоро посивію.

— Рано ще, — пообіцяв Бачура. — Встигнете. Ви не тутешній?

— Ні, з сусіднього району.

— Закурюйте, — Бачура чиркнув сірником. — Знаєте, погана звичка, армійська... Курите?

— Ніколи не курив, але тепер, видно, почну...

— Не слід, — щиро сказав Бачура. — Цигарка вкорочує вік.

— Гадаю, не так цигарка, як посада голови, — засміявся Осадчий. — Останнє для здоров'я куди шкідливіше.

Бачура пихнув цигаркою.

— У вас щось не клеїться? Що? — коли не секрет.

— Та який там секрет! Хочу дещо збудувати для господарства, щоб як у людей, а вони гірше жалькують. Тут не те що зжуриш з горя, пити почнеш.

І він розказав, запально і пристрасно, як це тільки міг,

про свою мрію поставити майданчики, на яких би свині нагулювали сало. Он всюди людей славлять за врожаї, за свинину та за птицю, а він, Осадчий, на всіх нарадах очима кліпає, мов той старець.

Тепер він уже не сидів, а бігав по кімнаті, розмахував руками:

— Завтра скличу загальні збори. Або хай беруться за діло, або... Прийдете на збори? Ви ж побудете у нас?

Бачура відповів не зразу. Він докурював свою цигарку, розглядаючи похвальні грамоти, розвішані на стінах. Йому було приємно бачити, що колгосп має чималі досягнення.

— То наша минула слава, — озвався Осадчий. — Я б їх познімав зовсім і віддав би в музей. Поглядаємо на довоєнні грамоти, втішаємося, мовляв, і ми з вусами. А вуси ті струхли ж зовсім, одні хвостики мишачі стирчать...

— Гаразд, — нарешті сказав Бачура, — прийду на збори.

— Побудете? — жваво озвався Осадчий. — От спасибі! Зараз дам розпорядження, щоб на квартиру вас поставили. Поживіть тут, подивіться, може що й мені порадите. Адже у вас досвід, мабуть, більший, ніж у мене.

— Та як вам сказати, — посміхнувся Бачура, — ніколи не був головою колгоспу, служив в армії весь час... Нічого, певне, підказати не зможу, але якщо треба, готовий у всьому допомагати.

Тепер він ходив з хати в хату. Тут жили його земляки, його колишні однокласники, товариші. Мало їх лишилося! Одні згоріли у полум'ї війни, інші виїхали на Донбас, треті перебравалися в сусідні райони, в міста. У кожній хаті його спочатку не впізнавали, а впізнавши, запрошували до столу і починалися нескінченні розпитування. Згадували минуле, розмовляли про сьогоднішнє, то жартували, то втирали сльозу. Посидівши якусь годину у знайомих, він розпитував про сусідів і, коли вони виявлялися знайомі, йшов до них. Так з хати в хату, аж поки не здибав свого ровесника Карпа Палажченка. Вони разом відслужили строк в армії. Та Карпо поїхав додому, а він, Бачура, лишився служити далі.

Ніби рідні брати, обнялися і поцілувалися давні друзі. Карпо став солідним батьком великої сім'ї, все лякав по крутих Іванових плечах та ахкав. З печі висунув голову батько Карпа, старий-старезний дід Олексій, сплеснув у долоні:

— Ванько Бачурин! А я й не туди. Оце так так... І чи ж пам'ятаєш мене? Як ми з тобою карасів тягали з річки? Гай-гай-гай! Оце дожив, що й ви постаріли, а я собі скрип-

лю, мов стара гарба. Кость живуча в мене, дожився, що й внуки поженилися і правнуки до школи пішли.

Він натягав на себе сорочку, підперізувався ремінякою, та все шамкотів беззубим ротом:

— Так гони ж, сину, котрусь дівку в сільмаг, хай з пустими руками не повертається!

Тут, у Карпа, його лишили й ночувати. Полягали пізно, а коли вже стихло, Карпо зайшов у світличку, де поселили гостя, сказав жартома:

— Наговорили ми тобі повні вуха, батько забив баки, а ти все мовчав. Знаєш, на старості люди стають над міру балакучі. Чи то мудрості забагато, чи то від нічого робити. Розкажи ж про себе. Одружений?

Бачура весь час чекав цього запитання, чекав і боявся його. Він був дуже вдячний своїм землякам за їхню цнотливість — жоден з них і словом не натякнув про те, що було колись. Але він бачив по їхніх очах, що вони нічого не забули. Так, вони не могли, просто не могли забути його ганьби, його горя. Він розказував Карпові про своє життя, про дружину і двох дітей, а сам бачив себе юного і дужого, але так несправедливо колись скривдженого долею...

О, якби не було того дивного вечора на толоці, коли Надія позичала краси у горицвіту! Може б і не було тоді всіх цих болей, спогадів, гіркот. Навіть після того вечора він не шукав зустрічей з дівчиною, бо боявся сам собі признатися, що хоче їх, але сама доля розсудила інакше, і він не міг піти наспроти. Після тієї зустрічі були ще й інші, неоговорені, а інколи й оговорені мовчазно, самими серцями...

Досі вона була така ж, як і всі інші дівчата села. Разом бігали на вигоні, ходили до школи, інколи сперечалися, грали у м'яча... Іван не відрізняв Надійку з-поміж інших — вона була для нього все одно, що хлопець. Тепер же він частенько позирав на звабліві ямочки на її рожевих щоках, задивлявся нишком, коли вона йшла повз його двір. Згодом відчував, що кожного разу, коли на згадку приходила Надійка, в його серце била якась гостра колючка тоскного болю. Він вчився, вирішував складні математичні задачі, з захопленням читав все, що стосувалося географічних відкриттів і мандрівок, але як тільки згадував Надію або бачив її, в серці відчувався дивний і незрозумілий сум. Тоді він починав читати книжки, в яких описували любов. Герої цих книжок невимовно раділи, побачивши кохану, у них кращав настрої, збуджувалися нові сили. Чому ж у нього зовсім не так, як у інших людей?

Чому він замовкає, коли поряд стоїть Надія, чому очі потьмарюються задумою і тугою, коли він дивиться на рожеве, осяяне вогнем юності обличчя?

Цього він не знав, і ніхто йому не міг того пояснити. Тільки через рік, коли вони закінчили школу і зібралися на випускний вечір, він все зрозумів. Надія, вбрана у біле плаття, вийшла на сцену і почала декламувати вірш Шевченка. Це був вірш про Перебендю, який хотів повідати усім людям на землі страшну правду про панів і кріпаків.

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.

Надія чудово читала, слова лилися схвильовані, вогненні. Та ось вона зиркнула в зал, стрілася поглядом з Іваном, спалахнула і змовкла. Збентеження, сором, ганьба. Вона готова була вмерти тієї миті. А він опустил очі і чекав, поки вона заспокоїться і почне декламувати далі. Хтось зашепотів, намагаючись підказати дівчині, але вона крутнулася і побігла зі сцени.

Як защеміло серце у хлопця! Він зрозумів, що кохає, навіки кохає оцю дівчину, що його страшна вогненна сила передавалася і їй, що тепер уже не буде вороття у безтурботність і щастя юності. Комусь так забалося, щоб серце людське билосся швидше, щоб гнало кров по жилах і щоб та кров стугоніла в руках, в серці, штовхала б тебе на вчинки, гідні прадідів твоїх, які уміли берегти крихітне життя своїх нащадків у печерах і лісах. У темній тій вогкій печері попискувала крихітка, а біля входу стояв воїн-батько, озброєний загостреною кісткою мамонта. Хижі племена палили недалеко багаття, вичікуючи миті, щоб нанести удар. Воїн-батько не спав усю ніч, а вдень бився на смерть з ворогами, а потім з диким барсом, щоб нагодувати свою дружину, дитя. Він любив, і тому був непереможний. Може тоді і склався афоризм, за яким: любов — риса, що відрізняє людину від тварини.

Любов... Скільки солодких і високих слів сказано людьми про це почуття, яких фарб добирали поети, щоб оспівати його! І майже всі збивалися на одне і те ж: любов — щастя, любов — радість, любов — торжество. А чому ж Іванова любов викликає у нього одні тривоги і печаль? Чому ж не трапилася і йому така, як іншим людям? Хто скаже? Хто пояснить?

Навіть тоді, коли у Бачури було більше причин сподіватися і надіятися, — навіть тоді в душу вкрадалася тривога, гризла його, пекла вогнем. А потім ота зустріч, ота історія в клубі. Лигун... Засоромлений і вбитий утік Бачура того вечора з села, втік від матері, від товаришів. Він був гордий, а гордість має щасливу вдачу зносити найпекельніші тортури, та не витримує глуму. Уже там, в армії, він одержав листа від сестри, в якому, між іншим, згадувалося, що Надійка зустрічається з Лигуном і всі гомонять, що скоро у них весілля.

Перші болі завдають серцю глибоких, кривавих ран, але юне серце здатне гамувати біль і вкриватися рубцями. То ж і його життя робило все, щоб класти ті рубці міцно, мов броньовані спайки. Іван Бачура гартував себе у пісках Хасану, пішки пройшов довгий шлях від Волги до Берліна. Тільки після війни він одшукав медичну сестру з Воронежа, чорняву Любу, і запропонував їй руку і серце. Люба лікувала його в госпіталі, гоїла найсерйознішу рану — четверту. Приносила йому потай від лікарів квашеної капусти, яку він так любив, знаходила слова, від яких ставало легше на серці. І він полюбив медичну сестру. Вона проводжала його на фронт, подарувала картку і поцілунок. Потім од неї приходили листи, сповнені почуттям ніжної любові, відданості, надії. Колись, дізнавшись, що Надія зрадила йому, він поклявся на все життя відмовитись навіть від думки одружитися... Назвати іншу коханою? Запевнити її в любові і ніжності? О, ні, він не здатний на це.

Але життя розсудило інакше. Одна, перша, насміялася над його почуттями, плюнула на них, а друга ні про що не питала, — вона любила і вірила. Так само, як колись він. Друга нічого не хотіла, крім одного — аби він лишився живим. Це було святе бажання, анітрохи не егоїстичне. Кожна мати бажала своєму синові воєнного щастя, кожна дівчина очікувала з війни свого милого. Тепер Іван знав, що на світі є людина, яка думає про нього, чекає його, любить його. Може, це його доля, частинка його щастя, яке порівну розподілене життям між людьми? І він прийняв цей дарунок життя, бо був людиною...

Карпо Палажченко мовчки вислухав цю сповідь. Він бачив, як нелегко було розповідати другові про своє життя, але знав: коли людина виговориться, їй відлягає від серця.

— Скажу чесно, — признався Карпо, — я гадав, що ти й досі холостякуеш. Чомусь здавалося, що ти не міг забути...

Забути? А хіба він сказав, що забув? О, як би він хотів забути! Так ні, не виходить. Йде полем, а вона вдалині має білою хусткою, стелеться по землі срібним морем, лежить він поранений, а вона, його Надія, квилить над ним чайкою, пелюстки горицьвіту прикладає до рани, гладить його ніжною рукою, кров витирає з чола, теплими пальцями заплющує йому очі. Вона — хмаринка, що лине в ясному небі, тихий плюскіт хвилі, степовий перегук лун, чайчине квиління, тінь на його столі, силует у вечірньому вікні...

Та Іван Бачура не міг, не вмів висловити це, навіть не мав права. Хто ж може повернути минуле? Таких сил у природі не існує! Все лишиться при ньому, хай вже він один буде бігти не наздоганяючи...

III

Мабуть, ще ніколи не було в Білоцерківці таких шумливих і людних зборів. Палац культури просто ходив ходуном, жодного вільного місця у просторому залі. Данило Осадчий, зіпершись на трибуну, палко переконував присутніх: добрі хазяї не шкодують грошей на капітальне будівництво, все це сторицею окупиться, самі тоді побачите, — але люди мало слухали, стиха гмоніли поміж собою, ніби те їх зовсім не стосувалося. Що він затіває, оцей Осадчий? То йому кам'яні стіни свинарників подавай, то відгулочні майданчики муруй, та ще неабиякі, а цементовані, а тепер он про артезіани кричить, аж надривається. Чи не думає він часом ванни свиням ставити? Всюди тільки й розмови — здешевити продукцію, а Осадчий ніби затявся, стоїть на своєму, не зрушиш його з місця.

— Виходу у нас нема — треба бити артезіани! — гукає він в зал. — І не один, а принаймні два!

— Скільки коштуватиме той артезіан? — поспитав хтось тривожно.

Осадчий виклав усе відразу:

— Їздив я в область, радився з спеціалістами. Кожний артезіан обійдеться у шість тисяч карбованців.

І знову зашуміло, загуло в залі. Ніхто вже не слухав запевнень голови, що через рік-два витрати на будівництво будуть перекриті, що потім піде прибуток. Люди чули не раз, голова колгоспу може вже сідати на своє місце, бо він сказав все чисто, що думав, тепер черга за ними, хазяями. Але Осадчий не одступав від трибуни, продовжував говорити...

Створювалося приkre становище — промовець займався своїм ділом, а люди — своїм. Це була незгода, але Осадчий вірив у свою правоту, у свій авторитет. Викладаючи свої аргументи, він зиркав у куток, де сидів Іван Бачура, сивобровий полковник у відставці, і ніби просив у нього допомоги. Але той не поспішав. Він знав, що господар тут не він, не Осадчий, а оті люди, що більше не хочуть слухати аргументів свого керівника. Ось вони пошумлять, обміркують у такий спосіб діло, тоді й скажуть. І коли буде ясна думка більшості, можна буде ризикнути на виступ.

Осадчий вже давно сидів, чекаючи, поки стихне гомін, але люди ще не поміркували добре і не могли ніяк вгамуватися. Нарешті, хтось прохопився:

— А спитати можна?

Осадчий кивнув головою.

— Я до нашого голови товариша Осадчого Данила Мусійовича. Чи знає він скільки буде тричі по тричі?

Голосний регіт прокотився по залу. Здавалося, люди чекали нагоди трохи відвести душу, сміялися голосно, від усієї душі, а той дядько, що ото поставив таке каверзне запитання, стояв і пишався собою. Підбадьорений оцим сміхом, він блиснув своїми маленькими гострими очима і вигукнув:

— Це я не для сміху кажу, а для діла. Бо оскільки ми будемо комунізм, то значить і рахувати мусимо навчитися. Що таке, товариші, на сьогоднішній день тричі по тричі? А це так, що ми за ці колодязі заплатимо великі грошики. А де їх взяти, якщо нема?

— Навіщо лякати людей, — вимахує руками голова. — Я ж сказав, один колодязь обійдеться у шість тисяч.

— Знаємо, як вони обходяться, — спокійно заперечив промовець, — у Яреськах он чотири роки б'ють. Б'ють, б'ють, води чортма, а грошики давай. Або й так — ріж є вода, а на другий — бий далі, бо горизонт втік...

— Невистачить капіталу, позичимо у держави, — пояснює Осадчий.

— Так, — ехидно піддакнув промовець, — так я й знав. Заліземо у державну кишеню, тобто в борг, по самі вуха. А тоді розведемо на позичені гроші свиней. А в скільки ж нам та свиня обійдеться? Га? Підраховали? Ні, не підраховали. Собівартість на сьогоднішній день — корінь коренів.

— Що й казати, — кидає хтось збоку, — треба ж понімати...

— От я так і пони́маю, що артезіанів нам не треба, — ва́жінчує промовець під веселі оплески і сідає.

І знову го́мін проко́чується по залі. Гуде, ніби у тому вулику. Осадчий стукає об графин, але це не допомагає. Нарешті він уже не витримує, кричить:

— Це вам, товариші, не дореволюційна сходка, а збори культурних колгоспників! Хто хоче висловитись, хай виходить до трибуни.

Але до трибуни ніхто не послішає, воно якось краще говорити з місця. Один за одним виступають колгоспники, всі відмовляються від артезіанів.

Тоді Осадчий ставить питання руба:

— Гаразд, ви не хочете витратити грошей, відмовляєтесь від артезіанів, але інших пропозицій не вносите. Як мені розуміти це? Адже без води ми не зрушимо тваринництва, це ж ви самі добре знаєте. Хто просить слова?

Зал мовчить. Чути, як буксує десь автомашина.

— У мене є пропозиція, — підводиться з кутка Іван Бачура і помічає, як усі повертаються до нього. По залу поповз притишений шепіт. Хтось голосно сказав: «Та це ж син Бачурина, отой, що подався з села». Іван глянув і побачив білу голову старого Палажченка. Дід сидів у гурті стариків і про щось шепотів. А Іван Бачура, вибравшись на сцену, звично поклав руки на трибуну і загадково посміхнувся:

— Почну я, товариші, виклад своєї пропозиції з качочки...

Такий незвичний початок усіх зацікавив. Запанувала тиша. Тільки один дід Палажченко й далі в чомусь переконував свого глухенького сусіда. Нарешті й вони стихли.

— Так от, жило-було на світі одне село. Не маленьке й не велике, таке собі, середнє. Розкинулося це село понад річкою, не бистрою, але повноводною, не знатною, але рибною, не глибокою, але прозорою і чистою... І не сказати, щоб назва у тієї річки була гучна, як це є на світі: Дон, Дніпро, Волга чи там Єнісей. Ні, вона скромна і за назвою і за силою. Звали цю річку люди Очеретянкою... Чи то від того, що там очерету так багато росло, чи з якоїсь іншої причини так її назвали, про це я вам не докажу, але тільки річка та була доброю, щедрою і красивою. Люди напували худобу у тій річці, прали сорочки, ловили карасів, купалися, поливали її водою капусту, розводили качок і гусей...

Сяде, було, чоловік, у довбаного човника, бриля на очі насуне, щоб сонце не пекло, тихо так пливе собі поміж осо-

кою, ятері витягає. Бризне чистим золотом на сонці окунь, майне хвостом щука... Весело на серці у людини, добре їй на душі. Повечеряє сім'я свіженькою рибкою. А восени той чоловік наріже собі очерету, вкриє ним хату чи повітчину. І все те дармове, безплатне, хоч коштувало воно неабиякі гроші...

Та ось стала та річка висихати потроху. Забушує навесні, аж через край хлюпає, до порога доходить, а тоді раптом хаміль-хаміль — та й втекла геть. І вже видніється руде дно там, де колись біла в око темрява від глибочини.

Війни випалили понад берегом річки верби та явори, не стало їй захисту. А тут людина приклала ще руку, щоб добити Очеретянку... Навалилися гуртом на неї, рибу виловили, затоптали її ногами на мілині, всі кущики обмацали, щоб і щипавки часом ніде не лишилося... Якщо й була якась вербина біля річки, стяли їй голову... Потім, коли вже річка зовсім зів'яла, почали висушувати її заплаву, добувати торф, садити картоплю на ще вогкому дні. Зібрали кілька разів добрий врожай, а потім дно те потріскалося, весняна вода зміла чорнозем, пісок лишився. Замулилися джерела, твань їх забила, комар застиг на очеретині... Люди відвернулися від річки, забули про неї. А вона ще живила сяк-так колодязі, підтримувала підґрунтові води, аж поки зовсім пересохла. Тоді люди вдарили руками об поли: зникає вода у колодязях, треба їх поглиблювати. Щороку підкопували, добиралися до глибин землі... А далі вже пішов камінь, не вкопаєш його.

І тоді сталося те, чого й чекати треба було: люди зійшлися у своєму клубі і почали судити та рядити — чи треба їм заводити артезіани, чи не треба. Шість тисяч карбованців! Це, звичайно, якщо все добре обійдеться. Але всяке буває... Артезіан не вічний. Викласти з каси шість тисяч карбованців... Чималенька сума! Я ось слухав тут виступ одного товариша, який про таблицю множення згадував, не міг налюбуватися ним. Правильно сказав чоловік. Адже зараз мало просто збільшувати поголів'я худоби, мало нарощувати м'ясо на тілі у тварин, треба нагулювати те м'ясо за дешевими рiнами, бо по дорогих воно вже нашим людям не годиться. Розкладіть оті тисячі карбованців на центнери м'яса, підрахуйте, скільки коштуватиме кілограм, ясно стане... Та ще й не тільки в цьому річ. Водну проблему треба вирішувати не на рік і не на два, а назавжди, навіки. І ось я хочу, щоб ми сьогодні гуртом подумали про нашу Очеретянку. Невже вона зовсім вмерла? Я не вірю в це...

Слова Бачури впали, ніби ті довгождани краплі дощу на спраглу землю. Люди полегшено зітхнули, бо їм здалося, що оті великі гроші, ціню яким вони добре знали, лишилися відразу в касі колгоспу, їх не одвезе тепер Осадчий в область, не віддасть бухгалтеру тресту, який б'є артезіани по всій республіці. На ті гроші тепер можна запланувати нові корівники, бо старі вже не годяться — малі й тісні. Можна буде, нарешті, закласти колгоспний сад, який планується років десять і ніяк не спланується... Розбурхана уява людей змушувала їх махати руками, кидати один одному дошкульні слова.

— Матері його ковчинецька, — голосно скрикнув дід Палажченко, вдарив об підлогу своєю заячою шапкою, — хіба я не казав своєму Карпові, щоб за розум брався? Я ж йому, синові, попорозказував тих казочок вечорами. І про те, як я купався на глибоких місцях нашої Очеретянки, як я ледве не втопився на чорторії... За моїх часів на тому чорторії покритки кінчали життя самогубством, а тепер там, звиняйте, горобцеві по коліна... Гей, води ж тієї було! Так, знаєте, річка ж наша вмерла, а я от живу. Пережив річку! Чи не лихо? Очеретянку пережив, а тепер, видно, і Трубайла переживу, бо осталося йому до смерті три чисниці всього. А я ще скриплю, мов та гарба, і не збираюся поки що йти геть к чортівній матері!..

Осадчий сидів за столом президії, низько опустивши голову. Заварив кашу землячок! Тепер кінець його планам, тепер людей не зрушиш, не схилиш до артезіанів. Їм дай зачіпку, щоб накласти заборону на ті гроші, вони за що вгодно схопляться. Що він тепер буде робити? Оцей відставний полковник наобіцяв усім добра, забив баки своєю дурною казочкою, поїде собі, а ти вирощуй м'ясо на безводній землі, де навіть зелена паша перестала рости. І він недобрими очима блимав у той куток, де сидів отой зайда, сивобровий велечень, що мав вдачу авантюриста і безплідного мрійника. Ач, як красно він тут мережив! Спогади свої розповідав, на рибку натякав. А йому, Осадчому, не рибка ота сниться, а корм для худоби, повні вежі силосу, без якого не вийти йому в передові. Та які там передові! Хоч би очима не лупати, коли викличуть в район чи в область. Адже дійшло до того, що хоч у Сірка очей позичай. Гадав, що вдасться провести справу з колодязями, навіть запрессив його, отого полковника, на збори, а він сидів-сидів та й висидів йому дулю завбільшки з гарбуз. Спасибі ж тобі, земляченьку рідний...

— Діло з річкою складне, — сказав стримано, закриваючи збори, Осадчий. — Тут нашим розумом не зарадити справи. Ходили вже коло річок спеціалісти, мізкували над цим, але нічого не вимізкували. Хтось, може, гаразд на фантазію, а мені ось де вона, ваша фантазія.

Він показав на груди і, безнадійно похиливши голову, пішов з залу.

IV

Карпо Палажченко повертався додому разом з Бачурою і говорив йому докірливим голосом:

— Якщо казати чесно, то ти таки справді підсунув нам під самий ніс отакенну дулю.

Іван посміхнувся:

— Можливо. Але згадай, коли дуля вистигає, то вона буває й солодка.

Палажченко змовчав. Що йому казати? Хіба знає його старий друг Бачура, як вони побиваються тут без води? Люди он пообіцяли куди сягнути, а хіба без води у них щось вийде? В пропозиції Бачури є манлива думка, є мрія, так би мовити, велика і хвилююча, але ж то тільки мрія. А ми не мрійники, ми творці. Якби так легко було відновити річки, хіба вчені не запропонували б свій план? Значить, діло це складне. А їм подавай воду зараз, ще цього літа, щоб на той рік вже думати про інше.

— Розумієш, Іване, — казав Карпо, ступаючи широко і вільно, ледь поспішаючи за широким кроком Бачури, — те, що ти пропонуєш, можливо, розумне, але воно нам не підходить. Я теж люблю експерименти, але тільки тоді, коли вони не ставлять під знак запитання наших господарських планів.

— Про що ти?

— Та що доведеться нам заново скликати збори і переконувати людей, що твоя пропозиція — пусті слова.

Бачура зупинився, мить постояв, потім узяв Карпа під руку і потяг його до річки. Вони перейшли маленький брід, Іван нахилився над тим місцем, де вчора било джерельце, закахав рукав і почав бовтатись у намулі. Він розчистив твань, повитягував довгі батоги куширу, вивернув купу піску.

— Бачиш? Ось він, мій аргумент, проти якого важко боротися!

Палажченко дивився на вутлий стовпчик води, який бив з-під землі. На його обличчі мигтіла посмішка, яка виникає у дорослих, коли вони бачать, як бавляться діти.

— Іване, Іване.. Щаслива ти людина — дожив до поважного віку і лишився дітям. Заздрю. Не в кожного така вдача.

А Бачура не чув цих насмішкуватих і дошкульних слів. Він порпався у глею і все приказував:

— Наша Очеретянка живилася не тільки з притоків, вона мала свій резерв, підземний. Тут сотні джерел. Зберемо усіх старих людей, що добре пам'ятають річку, відшукаємо ті джерела, відшукаємо всі до одного. Потім...

Бачура глянув на Палажченка, який не переставав посміхатися, підвівся і виклично кинув:

— А потім ти прийдеш до мене і вклонишся в ноги. Скажеш так: просили люди і я прошу, щоб ти погодився стати почесним членом нашої артілі. А твій друг Осадчий навіть хлібом-сіллю буде мене частувати. А я, може, й відмовлюся від такої честі. Бо лише тоді ображуся на вас, ображуся за все: і за недовіру, і за оцю твою посмішку скептика.

У Бачури палали очі, весь він ніби світився внутрішнім вогнем неспокою і завзяття.

— Ну де ти візьмеш ту воду, що виповнить нашу Очеретянку, — питав Карпо. — Ну де, скажи? Ти бачив річку повесні? Мутні потоки линуть з ярів і вибалків, несуть пісок і глину. Дно в річці плоске, вода розливається широко, але мілко — по коліно. А через два тижні дно пересихає. Ти це розумієш?

— Розумію! — на вустах Бачури заграли злі промінці. — Я тебе розумію, але ось ти мене ніяк не хочеш зрозуміти. А я пропоную не забавку, а серйозне діло. Варто почати в одному місці, як почин підхоплять інші. У нас народ липучий до доброго діла, всі, а не тільки ти з Осадчим, хочуть швидше жити в комунізмі.

— Гаразд, — зітхнув Палажченко, — я слухаю. Слухаю і мовчу. А ти говори. Коли людина висловиться, вона стає тверезішою. Значить, джерельця пропонуєш відшукати? Допустимо, що ми їх відшукали і відкопали. А далі?

— А далі зробимо греблю, перепинимо воду.

— Греблю? Греблі ставлять на ставках, але на річці... Та її весною знесе, мов ту тріску...

— Не знесе. Гребля матиме водоспуск. Я не спеціаліст, ти знаєш, але дещо читав і бачив. Так от — греблю з шлюзом для водоспуску. Скинемо зайву воду, а решту собі залишимо. Для господарських потреб.

— Не жартуй, Іване, мені не до жартів, — Палажченко сердито чиркнув сірником.

— А я й не жартую, звідки взяв таке? Саме так — вода для власних потреб. Тільки вода не за тисячі, а майже дармова. Витрати будуть лише на греблю, але її можна зробити власними силами без грошових затрат.

— М'яко стелеш, та як воно доведеться спати? — питає Палажченко. Видно, він не вірив жодному слову Бачури. Тільки повага до свого давнього друга, до його заслуг змушували стояти отут на пагорбі й слухати дивовижні слова.

А Бачура тепер говорив справді дивні речі:

— Велика вода, що прийде сюди, дасть вам змогу не тільки розвинути тваринництво, вона змінить на краще клімат, викличе до життя нове лісонасадження. Адже навіть у пісні дерево і вода нерозлучні. Чув такі пісні? Ось згадай, яких ми колись з тобою співали: «В кінці греблі шумлять верби», «Тече вода з-під явора», «Тече річка невеличка з вишневого саду», «Там, де Ятрань круто в'ється, лист на камені шумить». Поавда, дотепно? І не випадково.

...Вечоріло. Палажченко слухав захоплені слова свого друга, а сам думав, що треба йому йти в село, бо сьогодні комсомольські збори. А ще й не обідав. Він так і сказав Бачурі:

— Гаразд, ми ще поговоримо іншим разом. А тепер ходімо перекусимо...

Бачура тільки рукою махнув. Він весь був у мріях, у казці.

— А потім ти тут збудуєш водну станцію, молодь буде спортивні рекорди встановлювати. Бачив ваші городи, — серце щемить. Огірки та псмідори ледь за ґрунт тримаються, жовтіють, не дозрівши. А коли вода захлюпоче у березі, тоді ваш колгосп повезе в область такі плоди, що їх хоч на виставку. Вдумайся у саму назву річки — Очеретянка. Багато тут очерету росло, а це значить, що й ростиме... Поставимо на березі комишитовий завод, діло це прибуткове, адже он скільки будується хат... На одному комишиті у наш час розбагатіти можна. А зараз у нас почався добрий рух — кооперування зусиль колгоспів. Тепер не обов'язково самому все ладнати, хай підприємуться сусіди. Один не витягнеш діла, та треба ж комусь починати... Ти ось подумай: на Україні є понад двадцять дві тисячі малих і великих річок та струмків. Велика то вода! Якби поставити її на службу людині!

Бачура не схотів обідати, сказав, що квалиться на стан-

цію. Але повернеться незабаром, привезе готовий проект відновлення Очеретянки.

— Якщо треба буде, піду в академію, до вчених, попрошу їхньої допомоги. Але з порожніми руками не приїду.

Як не вмовляв його Палажченко залишитися, Бачура навіть слухати не хотів. Потиснув руку своєму другові і пішки подався просто через степ на станцію.

Він ішов швидко, підминаючи ногами шорстке бадилля кукурудзи. Тут щойно побував комбайн; комбайнер, видно, дуже старався скосити якнайбільше, але не дбав про якість. А може то машина винна? Он скільки того бадилля на осінньому полі...

Бачура озиряється навколо, дивиться на село. Воно розрослося відтоді, як Бачура востаннє був тут. Тільки от поменшало верб, левади зникли. Разом з річкою вмирали дерева, бо одне без одного не могло жити на землі.

Складні думки снували в голові Бачури. Ось він зустрівся із своїми земляками, розповів їм ту казочку, заронив у душі надію, а сам ще нічого до пуття не знає, сумнівається... Якби було все так просто, як він ото міркує, то давно вже всі степові річки наповнилися б водою. Думали, певне, над цим, не один проект склали... Он Дніпро — і той міл'є... Плив цього літа Бачура до Запоріжжя на розкішному пароплаві, надивився... Вночі не один корабель, спіткнувшись на міліні, посилав у нічний шир тривожні сигнали, благаючи допомогти. Якби не ставили на Дніпрі гідроелектростанцій, давно вже б поспіль вкрився піщаними перекатами.

Повернувшись спиною до вітру, Бачура розкурив цигарку. Він стояв якраз там, де колись, в дні його молодості, була толока... Так, саме тут вона й була. По кілька років лежала земля, відпочиваючи. Виростала висока трава, вся площа вкривалася квітками. Тут він вперше по-справжньому впізнав Надію, побачив у ній дівчину, красу. Тоді вона шукала отут всесильний горицвіт, траву-розраду.

Життя людське минає, а пам'ятні знаки на землі лишаються жити. Може ото саме той кущик, де колись Надійка позичала собі вроди?..

Степова чайка, жалібно кигикаючи, вдарила крильми і злетіла у небо. Бачура стояв, вдихав запах вечірнього степу, бачив перед собою кущик горицвіту, вдивлявся у нього, ніби міг прочитати там щось таке, що може зцілити його душу, його рану. Але обсмиканий комбайном кущик тихенько бринів на вітрі, сухий і байдужий до людини. Чи не схожий

отой кущик на долю Надійки? Якийсь Лигун обципав цвіт, підрізав гілки, а потім кинув...

І знову — в котрий раз! — перед очима постають картини, які можуть заснувати очі туманом печалі. О, коли б людське життя складалося тільки з радостей!

Він тоді був молодим і мрійливим, ні в кого нічого не питав, бо дуже боявся відповідей. Він просто втік і хотів удати, що назавжди відрікається од свого села. Але він ним жив. Читав листи з дому, від друзів, в яких було те, що найбільше його хвилювало. Так минув рік. Всього тільки рік, але й цього було досить, щоб історія почалася і скінчилася...

Василь Лигун якось признався сестрі Івана Бачури: «Почалося з жарту, а потім перейшло в драму...» Ці слова означали, що кіномеханік захопився Надією, хоча раніше вона його зовсім не цікавила. Кілька разів танцював з нею, проводжав додому, а потім, коли Івана вже в селі не було, сам пішов до неї. Був безжурним, як завжди. Вродливий і веселий, він створював настрій піднесений і безтурботний. Отак, пританцьовуючи і посміхаючись, проголошуючи тости і випиваючи без тостів, Лигун добрався до серця дівчини, став господарем становища. Надійна мати плакала, відмовляла свою дочку, але та не зважала на неї. Тоді мати, зажурена і вбита горем, поїхала у сусіднє село, де жила її рідна сестра Олена. Вона хотіла, щоб тітка, яку дуже любила Надія, приїхала й допомогла їй в горі. Коли сестри ступили на поріг, то побачили у Надійній світлиці на ліжку сонного Лигуна. Він лежав на чистій постелі просто в чоботях і своєму френчі, пошитому, як він сам казав, аж в області. Надія поралася на кухні, готуючи сніданок. Мати сплеснула в долоні:

— Що це значить, дочко?

Надія боялася показати очі. Понуро відповіла:

— А це значить, що Василь тепер наш...

Мати присіла знеможено на ослоні:

— Отак без закону, без світилок і без свята? Та чи я ж думала та чи я ж гадала!..

Вона залилася слізьми, заголосила, наче в хаті застала похорон. Материна сестра теж схлипувала біля порога, збираючись іти геть. Надія, нарешті, зрушила з місця, обняла свою кохану тітку за плечі, повисла у неї на ший:

— Тітонько, зрозумійте, хоч ви мене зрозумійте...

— Не можу я, племінничко, зрозуміти цього. В нашому роду такого ще не було. Тьху на твоє безчестя!

Тітка Олена сплюнула і пішла з хати.

Зачувши лемент, Василь прокинувся, скинув свої чоботи і жбурнув на кухню:

— Почистьте, бо їхатиму в район за кінокартиною.

Мати пополотніла з обличчя, кинулася до дочки:

— Витури його, дитино, в шию, адже він лобуряка, а не жених. Ванько ж тебе любить...

Дочка похилила голову:

— Пізно, мамо, витуряти...

Мати ніби скам'яніла вся, бо не могла у те повірити. Нахилилася до дочки, хотіла побачити її очі.

Як вона любила свою єдину доньку! Ще тоді, коли поховала чоловіка, мовчки поклялася своєю жагучою любов'ю до дочки заплатити їй за те, що в неї не було більше батька. Жаліла, кохала, за холодну воду не дозволяла братися. Гнула спину на роботі, а потім ще допізна копалася в городі, квасолю ту полола та гній в сажі чистила. Сама вишивала їй рушники, хоч інші дівчата це уміли робити самі, нашіптувала їй ніжні слова, коржички солодкі під подушку кладала на ніч. Виросла Надійка здорова і вродлива, на все село дівка. Люди не раз казали старій матері, що, мовляв, час уже Надії братися до роботи, адже школу скінчила, має силу. Але мати щитькала на них:

— Вона ж у мене одиначка!

І ось тепер та одиначка ударила її в саме серце: «Пізно, мамо».

І мати зрозуміла все. Вона тихо зойкнула, нахилилася над Василевими чобітьми, підняла їх і, нічого не бачачи заплаканими очима, вийшла в сіни, щоб помастити їх олійкою.

...Сонце зайшло. Степ одягав сині барви, кутався у сизу імлу. А Бачура все ще крокував до станції.

V

Обласне управління водного господарства розмістилося на гомінкій вулиці з ніжною і зовсім непідхожою назвою — Каштанна. Правда, ніяких каштанів на цій вулиці не було, тут гримотіли трамваї, і вдень і вночі котили свої велетенські колеса автобуси, тролейбуси, грузовики. Це була, мабуть, найшумливіша вулиця у всьому місті, тут завжди проходило найбільше машин, бо вулиця вела до вокзалу. Десь між п'ятим і шостим поверхами височенного будинку з химерними прикрасами часів Фундуклея тулилося приміщення

організації, яка мала вирішувати долю всього водного господарства області.

Іван Бачура не без хвилювання переступив поріг цієї установи. У довгому коридорі сиділи і курили якісь люди в брезентових дощовиках, бігала молода секретарка, поскрипуючи новими туфельками. За стінами-перегородками з фанери, які бувають тільки на будовах, сиділи над паперами в неймовірній тіснязі заклопотані люди. Окремо в фанерній прибудові примостився начальник управління, не старий ще чоловік з буйним чубом і втомленими сердитими очима старигана. Він дивився на відвідувачів холодними і непроникливими очима, кивав головою і всім своїм еством давав зрозуміти, що він смертельно стомився, що він нічого не розуміє з того, про що його питають, що йому конче треба переглянути оті купи паперу, які лежать на столі, і що в нього вже вийшли сили. Коли відвідувач, низенький згорблений чоловік у дощовику, нарешті вийшов, Бачура зайняв своє місце на єдиному стільці і сказав:

— Приїхав порадитися з вами про нашу Очеретянку. Знаєте, засіла вона мені отут, — Бачура показав на груди, де йому муляла Очеретянка, — спати не дає...

Начальник управління, що почав було ритися в паперах, здивовано зиркнув на Бачуру, подивився на нього мовчки, потім витяг худу шию і спитав:

— Що ви сказали?

Бачура повторив.

— Очеретянка? — ворухнув начальник плечима. — Що це таке? Село?

— Річка.

Начальник простяг руку до низенької книжкової полиці, що була якраз над столом, витяг товстений том, подивився на якусь сторінку, мугикнув:

— Очеретянка? Щось не значиться... Може вона має іншу назву?

— Ні, Очеретянка. Так звалася завжди.

— Може бути, але... Що там є, торф? Добрива? Чим відома та річка?

Бачура посміхнувся. Чим відома Очеретянка? Та нічим. Колись було багато води, очерету, риби, птиці, а тепер нічого нема. Він так і сказав начальникові. Той кивнув головою, вийшов з-за столу, підступив до хисткої непофарбованої шафи і дістав ще якусь книжечку.

— Є така. Власне, була колись. Ось дивіться — у ста-

рому каталозі сказано: «Ліва притока Трубежа. Довжина річки — 41 кілометр, площа басейну — 492 кв. км., падіння річки — 0,24 м/сек.» Оце і все. Вона вас цікавить?

— Вона, — підтвердив Бачура і побачив: у начальника в очах з'явилося ще більше суму і втоми. Йому стало ясно, що річка, яку вже й у нові каталоги не заносять, не зацікавить начальника управління, навіть не вийде розмови. Але він вірив у силу слова, у натхнення і в мрію, він почав палко розповідати про свої наміри, про свою обіцянку допомогти колгоспові села Білоцерківки. Не може того бути, щоб оця вкрай стомлена, загнана людина не оживилася, не прониклася поетичним піднесенням і настроєм. А коли Бачура, виклавши все, що було на душі, змовк, начальник підняв важкі повіки і сказав:

— Ваша річка у наш план не входить, але ви можете її осушувати своїми силами.

Бачура скам'янів.

— Навіщо осушувати? Я ж про інше! Колгоспи задихаються без води, худобу нічим напувати, городина сохне, колодязі міліють...

Начальник поклав у шафу старий каталог, коротко кинув:

— Ми колодязями не займаємося. Вам треба зайти до тресту, це нижче поверхом. У нашому віданні тільки природні водойми.

Він важко опустився на стілець за своїм столом і зашелестів паперами. Це означало, що розмову вичерпано, що треба звільняти стільця, на якого чекають інші відвідувачі. Але Бачура не збирався відступати. Він вигукнув:

— Облиште папери!

Зухвалість відвідувача приголомшила начальника управління. Він аж здригнувся від цього оклику, повернув голову до Бачури та й закам'янів на мить. Бачура дивився йому в вічі і помічав, як загоралися в них іскорки подиву, злості, ображеного честолюбства. Що ж, це вже добре, що очі ожили, врешті, він домігся свого. Тепер цей тип хоч втямить те, що він скаже.

— Я приїхав до вас не в справах осушення, а, навпаки, в справах важчих і важливіших — ми думаємо відновити нашу Очеретянку, повернути їй молодість. Ви зрозуміли мене?

Ошелешений начальник навіть забув висловити свій гнів. Дуже можливо, що цього не дозволила йому надмірна вто-

ма і повна апатія. І все ж він знайшов сили, щоб голосом, повним сарказму і недовіри, поспитати:

— Ви гідротехнік?

Бачура мовчав.

— Чи меліоратор?

Треба було відповідати. А Бачура мовчав. Мовчав, бо не знав, що казати. Летіли секунди, а він мовчав. Нарешті, видихнув:

— Ні те, ні друге. Все життя займався політикою.

— Тобто? — очі у начальника звузилися. Він атакував з флангу, намацавши слабину у захисті противника.

— Був на партійній роботі в армії, — щиросердо признався Бачура. — Але яке це має відношення до нашої розмови про Очеретянку?

— Має, товаришу, — твердо і з притиском сказав начальник, — має значення та ще й неабияке. Якби ви були спеціалістом, то ви не морочили б мені голови своєю Очеретянкою...

— Чому?

— От, от, — поблажливо сказав начальник, — відразу і починали б з цього. Скажу вам: спеціаліст ніколи не візьметься за таку річку, як ваша. У нас сотні подібних, вони віджили своє, вмирають. Народжуються нові моря, нові ріки, а старі відходять у царину історії.

— Ви переконані, що малу річку неможливо відновити? — перебив Бачура.

— Ні, чому ж, — ухилився начальник від прямої відповіді. — В якійсь мірі це можна... Але... Ваш колгосп багатий?

— Бідний, бо немає води. Як тільки з'явиться вода, прийде багатство.

— Ви голова колгоспу?

— Ні...

— Тоді хто ж ви? Кого представляєте?

Бачура вперше опустил очі. Справді, кого він представляє? Колгосп «Світлий день»? Але голова цього колгоспу Осадчий і правління артїмі не уповноважували його, Бачуру, їздити в область і клопотатися за них. Навіть його старий друг Палажченко, секретар партійної організації села, посміювався, коли мова зайшла про Очеретянку. Як він сказав тоді? Що Бачура підніс їм здоровенну дулю. Так справді ж, чого він тут? Хто він? Хто його послав і хто дозволив говорити від свого імені?

В голові Бачури визіріло одчайдушне і дивне рішення.

— Я представник народу.

Начальник засовався на стільці. Видно, що ця розмова йому, діловій людині, не подобалася. Секретарка кілька разів вже просовувала голову, щось тихенько лопотіла, показуючи очима на телефон, і знову зникала. Начальник брав телефонну трубку, прислухався, кидав кілька слів і знову повертався до розмови. Ось і зараз секретарка поклікала до телефону, але начальник не зняв трубки. Він з щирим подивом дивився на Бачуру, очі його ледь посміхалися.

— Як ви сказали? Представник народу? Якого народу?

— Свого народу. Радянського!

Начальник стріпнув своїм парубоцьким чубом, скрипнув стільцем. Руки його забігали по столі.

— Якщо ви будете продовжувати в такому тоні, то я краще займуся читанням директив. Це — важливіше. Можу ще сказати, що наш народ зайнятий зараз важливим ділом, і до пустопорожніх балачок йому немає охоти. У вас є до мене справжнє діло?

— Так, є. Я хочу знати вашу думку про Очеретянку. Це єдине, з чим я прийшов до вас. І вважаю, що діло це серйозне й справжнє.

— Ну що ж, я поясню, хоч це і не входить у мої обов'язки. — при цих словах начальник закашлявся. — Так от, те, що ви задумали, лежить поза межами наукової практики і господарської доцільності. Ви знаєте, що наша країна буде великі греблі на ріках? Ви знаєте, скільки ми створили нових морів? Це вже про щось свідчить.

— Так, свідчить, — спокійніше відповів Бачура, сідаючи на стілець, — і не про щось, а про дуже багато чого. Але ж то великі ріки, а я клопочуся про малі. Розумієте? Проти, що їх уже й у навітні каталоги не заносять. Про сотні Очеретянок, які висихають.

— Малі річки висихають у всьому світі.

— Можливо, але я маю на меті наші річки. Наші не повинні висихати.

— Це дуже спеціальна і важка тема, вам вона не під силу, — мирно вже відказав начальник. Він пильно оглянув Бачуру, спитав: — Були комісаром полка? Вгадав?

Бачура кивнув головою. Його влаштувала мирна розмова, і він радів, що вдалося розворушити сонну людину.

— А я був батальйонним, як бачите в якійсь мірі колеги, — широко посміхнувся начальник і неждано протяг Бачурі руку. — Давайте познайомимось. Вовченко. А вас як?

Бачура назвався. Додав з осміхом:

— Признаюся вам, товаришу Вовченко, що кілька хвилин тому хотів йти звідси прямо в обком. І знаєте чому? Щоб поскаржитися на бюрократизм в обласному управлінні водного господарства...

— Нічого собі, — мовив Вовченко. — А я ж, товаришу полковник, ніякий не бюрократ. Така мені рахуба з тими річками та озерами, що хоч шукай глибокого броду...

— Боюся, що скоро в нашій області не залишиться й калюжі, — в тон відповів Бачура.

Вовченко відмахнувся від жарту.

— Трудне діло — річки... Держава не шкодує коштів на це, але у нас скільки тих нероб розвелася, скільки безгосподарності... Одним словом, товаришу полковник, ніколи буде й померти. Знайоме це прислів'я?

— Розумію вас, — сказав примирливо Бачура. Він оглянув убогий кабінет начальника, зиркнув у коридор, де чекало кілька відвідувачів. — Все розумію, але я прошу вас сказати чесно: ви маєте намір коли-небудь зайнятися малими річками? Думаєте допомогти колгоспам з водою?

— Цю проблему ми вирішуємо комплексно, у великому масштабі, на твердому науковому ґрунті. Дилетанство тут не допоможе. Ви давно з армії? Чули хоч би про Каховське море?

— Чув і навіть бачив його, — відповів стримано Бачура. — Велике море, хоч я, правда, не знаю, на скільки його раціонально використовують колгоспи. Але зрозумійте, що мої земляки, які живуть на березі Очеретянки, не можуть користуватися благами Каховського моря, їм потрібна своя вода. Крім того, товаришу Вовченко, ви, як мені відомо, керуєте обласним управлінням і не вирішуєте проблему у всесоюзному чи республіканському масштабі. Я, звичайно, перепрошую за цей натяк, але змушений зробити його. Мене цікавлять справи значно меншого масштабу, такого, що якраз відповідає завданню вашої організації. Допоможіть нам збудувати водоймище на колишньому руслі Очеретянки. Невже у вас немає розробленого проекту?

— Ні, чого ж, — відгукнувся Вовченко, — проект у нас є, ось я його покажу.

Він покликав секретарку, наказав їй принести з фонду папку за номером сто одинадцять. Коли ця папка опинилася на столі, Вовченко розкрив її і показав Бачурі.

— Ось вам проект. Тільки так: я не випадково спитав про багатство колгоспу. Познайомтесь, тоді зрозумієте.

Бачура розгорнув папку. Хоч він і не дуже розбирався в кресленнях, але відчув, що проект цілком відповідав умовам режиму річки Очеретянки. Серце його спалахнуло.

— Оце діло! — вигукнув він. — Це прямо для нас.

Вовченко закусив губу.

— Ще раз переконаюся, що ви... не спеціаліст у цій справі. Це, щоб ви знали, типовий проект, а для вас, для вашої річки треба зробити спеціальний, враховуючи місцеві умови, характер русла, глибину дна, градус падіння води, площу водозбору, якість ґрунтів і тому подібне, щось аж біля сорока прикмет. Щоб скласти такий проект, треба сплатити двісті тисяч карбованців старими грішми.

Бачура гостро зиркнув на Вовченка.

— Один тільки проект? Без вартості самого будівництва?

— Так, без витрат на будівництво греблі. Але й це ще не все. Дозвіл на будівництво водойм можна буде дістати лише тоді, коли умови річки будуть відповідати всесоюзній технічній нормі.

— Тобто?

— Якщо майбутнє водоймище матиме мінімум два метри глибини.

— А якщо півтора?

— Тоді дозволу ніхто вам не дасть. Це вже буде не водойма, а звичайний розплідник малярійного комара. Ми ледве здохалися цього лиха, розводити свідомо не будемо. Але вернемося до витрат. Я вже сказав, що проект обійдеться у двісті тисяч карбованців. Тепер приплюсуйте двісті триста тисяч карбованців на будівництво греблі і регулювальної системи... Але й це ще не все. Я вас уже познайомив з характеристикою вашої Очеретянки, дно, якщо пам'ятаєте, у неї мілке, треба поглиблювати русло. А де взяти земснаряди, бульдозери? Крім того, потрібний камінь, міцний камінь, щоб вимостити дно шлюзу... Отак. Поміркуйте, порахуйте з олівцем в руках, прикиньте всі витрати, самі побачите. А ви ж як гадали? Раз, два — і готово? Якби не так... Думаєте, що ми з дурної голови рекомендуємо колгоспам бити артезіани? Артезіанська вода дешевша, надійніша, ми це добре розуміємо. А ви, вибачте, на слові, мрійник такий собі, поет. Ніколи не гадав, що бойовий комісар буде поборником химерної справи...

Бачура був знищений. Сидів, винувато кліпав очима, не маючи змоги відвести погляду від одієї зеленої папки, що пахла пилом і сотнями тисяч карбованців. Полковий комісар зараз нагадував школяра, що списав у товариша задачку і попався на очі вчителя. Йому було соромно і боляче і за оті недоречні слова про народ, який буцімто уповноважив його клопотатися про воду, і за своє не дуже чемне поводження в кабінеті начальника, коли він, Бачура, втратив самовладання і навіть прикрикнув на цього по суті доброго і працьовитого чоловіка, наговорив йому колючих і образливих слів. Ну, на біса він все це затіяв? Невже він міг подумати, що тільки сам розумний, а всі інші дурні? Аякже, сиділи, склавши руки, чекали, поки прийде він, відставний полковник, розкаже все і навчить господарювати...

— Гаразд, — нарешті, промирив Бачура, — мабуть, ви праві, я тут профан. Спасибі за пояснення. Мені здавалося, що все набагато простіше...

— От бачите, — задоволено потер руки Вовченко. — Бачите самі тепер? Міркували: сидимо тут без діла і ні про що не думаємо? Ото! Якби все було так просто, як здається на перший погляд, я сам приїхав би до вас і почав агітувати за водойми. Але це діло дуже й дуже трудне. Скажіть своїм людям, що ми тут не в щурки граємося, що ми теж думаємо.

Поки так просторікував Вовченко, намагаючись остаточно переконати цього зарозумілого відставного полковника, Бачура починав вловлювати в його словах непевні нотки. Що, наприклад, означає ота фраза «ми теж думаємо»? Звідки видно, що Вовченко та його управління думають про складну водну проблему в степових колгоспах? Дали пораду будувати артезіани? Але хіба артезіан може замінити став, річку, озеро? Звичайно, якщо тільки виходити з потреб тваринницьких ферм, тоді він має рацію. А як же щодо людей? Адже людина не скупається в артезіанській воді, не наловить у ній риби, не розведе птицю, не милуватиметься красою природи... Ні, тут щось не так. В чомусь помиляється Вовченко, вважаючи, що проблема малої річки не варта уваги спеціаліста. Але в чому саме була помилка, Бачура не знав. Він не знав не тільки цього, а й багато чого іншого. Щоб сперечатися з Вовченком, треба підготуватися...

Бачура встав, мовчки потис руку начальника, вийшов. Потім раптом повернувся і сказав:

— Сподіваюся: ми ще повернемося до нашої розмови.

Але пізніше.

— Ваша воля, — посміхнувся Вовченко. — Тільки мені здається, що ми порозумілися.

— Як вам сказати, — багатозначно відповів Бачура. — Поживемо, побачимо.

VI

Похмурий і злий повернувся Бачура додому. Не хотілося ні з ким зустрічатися, говорити. Люба поралася в новій, необжитій хаті, де ще віяло пусткою. Попоїздили по світах, поки Бачура служив. Нарешті настав час осідлості. Люба просто палахкотіла від радості і захвату. Тепер у неї є свій дім, своя садиба, постійне місце. Покінчено з непевним життям, про яке навіть дотеп складено: офіцер, мов той транзитний пасажир — завжди сидить на чемоданах. Люба розпакувала чемодани, розв'язала вузли і пакунки. Тепер можна навести затишок у хаті, зайнятися вихованням дітей. Її чоловік, нарешті, пішов у відставку, тепер він зможе відпочити.

Однак Бачура й не думав про відпочинок. Як поїхав ото вперше у своє село, клопоту в хаті ніби побільшало. Їздить в область, ходить у різні районні організації, клопочеться. Ні, Люба не може зрозуміти свого чоловіка. Та він і не намагається, щоб вона його зрозуміла. Вперто думає про своє, мовчить та цигарки палить одну за одною. Ось і зараз, тільки повернувся, вже кудись збирається.

— Завтра неділя, може в кіно сходимо? — питає вона обережно.

— Сходимо, — відповідає Бачура і прямує в сад. Цей невеличкий, але добрий садочок йому був до душі. Коли купував будинок, то господар хвалився: «Яблуні ще молоді, на той рік почнуть родити. Восени всю землю вкряє стиглий плід...» Чи так воно чи ні, але садочок справді молодий, господар не встиг скуштувати плоду, вирощеного його руками, він тепер переселився кудись на північ, де жили його діти, лишивши Бачурі і свій садочок, і хату. Зараз саме час підкопати ґрунт, позбивати бур'ян, що наріс попід деревами, але йому нема коли навіть за лопату взятися. Він обходить сад, опиняється на вулиці і швидко йде в центр містечка.

В райкомі партії, як завжди, повно людей. Коли Бачура зайшов до приймальної першого секретаря Кайдашенка, там

стояло кілька командировочних у дорожніх плащах. Топчучись біля порога кабінету, вони про щось перешіптувалися. Бачура вчув тільки два слова: «Проси більше».

Розчинилися двері, і секретарка, білява жінка, побачивши Бачуру, усміхнулася:

— Сава Павлович питає про вас, — сказала вона і очима показала, мовляв, заходьте швидше, бо зайдуть інші.

Бачура, зиркнувши на командировочних, які все ще перешіптувалися, прощмигнув в кабінет.

Вони познайомилися і відразу подружилися ще тоді, коли Бачура вперше приїхав до містечка і підшукував собі хату. Кайдашенко, сам у минулому офіцер, радо зустрів свого побратима, допоміг йому влаштуватися, пообіцяв допомогти у всьому. Гомоніли про те, про се, а подружилися, коли мова зайшла про рибу... Виявилося: обидва були запеклими спінінгістами, регулярно передплачували альманах «Рибалка-спортсмен», мріяли про щуку, завбільшки у вісім кілограмів. Кожна людина має свою пристрасть, мав її й секретар райкому. Діловитий і завжди серйозний, Кайдашенко, поїхавши на риболовлю, ставав невпізнаним. Він бродив по озерах з спінінгом в руках, натягши на себе якийсь старий льотний піджак з блискавками, взувши руді від води юхтові чоботи. Всі, хто бачив його біля озера, щиро дивувалися: він більше питає, ніж пояснює. Дозволяв навіть панібратство з своїми підлеглими, сьорбав юшку, заплющуючи очі і серйозно доводячи, що оця рибальська юшка вилікувала його від старої фронтної виразки шлунку.

Бачура знав про це від людей, які не раз їздили з секретарем райкому на озера, і тому не здивувався, коли Кайдашенко, побачивши його, аж спалахнув:

— Йдемо? Мені таких блешень привезли...

І він виклав перед Бачурою все своє багатство: жовті і сріблясті блешні з незвичайними назвами: «Торпедо», «Ракета», «Гармата», «Дзига», «Вовчок»... Бачура, сам закоханий у рибальську справу, щиро дивувався, бо блешні, справді, були чудові, розглядає снасть і прищмокував язиком:

Та ось через поріг ступили, нарешті, обидва командировочні. Кайдашенко швидко зібрав блешні, поклав їх у ящик.

— Вибач, — сказав він Бачурі, — я зараз... Посидь.

Бачура помітив, що секретар райкому змінився невпізнанно. Тепер за столом сидів уже не той блискучокий чоловік, що розхвалював свою снасть, а зосереджений керівник, який зараз буде вирішувати складні справи.

— З чим прийшли, товариші? — звернувся до прибулих.

— Нам потрібна, товаришу Кайдашенко, картопля... — ніяково посміхнувся один з командировочних. — Ми з сусіднього району. Цього року у нас не вродило...

Поки вони називали тонни і центнери, Бачура розглядав карту району, що висіла майже на всю стіну секретарського кабінету. Це — землі, які прилягали до Дніпра, вся територія була густо помережена сіткою озер і приток. Сині пасма листяного лісу прикрашали район з усіх боків. На карті значилася і Очеретянка — тоненька ситя смужка, найменша сестра Трубайла. Якщо подивитися на карту, то можна подумати, що Очеретянка існує. Але вона, на жаль, існувала лише на олій карті та в старих дореволюційних каталогах.

Цікаво, що думає про Очеретянку секретар райкому? Невже він ніколи не замислювався над її долею? І коли командировочні пішли, Кайдашенко знову заблищав очима:

— Так їдемо? Адже завтра вихідний день, а кращого відпочинку, як наш, рибальський, нема на світі.

— Їдемо, — враз погодився Бачура. — Добре поїхати б з ночівлею.

— А я що кажу? — Зрадів Кайдашенко. — Десь о шостій, якраз на вечірній кльов... Через дві години. Встигнемо пообідати. Згода?

Бачура обідати додому не пішов, а сховався у магазин, купив собі новенький спінінг і кілька блешень. Десь в глибині його душі жевріла надія, що саме на озері він і зможе натякнути Кайдашенкові про Очеретянку. Кращої нагоди важко знайти. В кабінеті такі розмови відразу ж стають офіційними, сухими, а там, під лопотючим дахом намету, або під скиртою сіна — о, там розмови ніколи не бувають казенними.

І ось вони мчать стареньким газиком по рівній, накоченій дорозі. Придніпровському луку, здається, немає ні меж, ні кінця. Вони вже проминули кілька озер.

Бачура поривався до води, бо дуже скучив за рибальством, а Кайдашенко тільки приказував:

— Не те, в Плоскому виловили навіть плітку. Ми поїдемо до Біловоду. О, то озеречко...

Бачура тут ніколи не бував, хоч і народився недалеко, але ще з дитинства чув про Біловід. Кажали, що в Біловоді водяться найбільші на Україні щуки, а вода там така чиста та прозора, що озеро можна було б сміливо назвати срібним. Невже це правда? А Кайдашенко, ніби на виправдання того, що він вперто поминає зустрічні озера, приказує:

— Ніде, в жодному районі, не знайдеш таких озер. Тобі повезло, товаришу Бачура, що оселився у нас. Ось побачиш, яку красу маємо, — затанцюєш... Наші Дубові гряди! Минулої неділі я там витяг отакенну щуку...

Райкомівський шофер Павло зирнув на Бачуру і підморгнув бровою.

— Щука була добра, хоч і невелика... — сказав він серйозно.

— Як невелика? — здивувався Кайдашенко. — Півтора кілограми — невелика?

— Он, кажуть, Серeda махонув щуку, ото да, — знову Павло.

— Серeda? — здивувався Кайдашенко, — Серeda витяг щуку? Брехня! Він тільки язиком махати мастак!

Бачура зрозумів, що серед районного начальства йшло своєрідне змагання в рибальстві. Серeda — голова райвиконкому. Видно, Кайдашенко ревниво ставився до рибальських успіхів Середи, бо з презирством у голосі додав:

— Як поїде зі мною, то так і знай, що я мушу годувати його юшкою. Він навіть окуня доброго не може підчепити...

— А на Попівщині, пам'ятає, він витяг відразу три щуки, — під'юджував Павло. — А ми тоді, Саво Павловичу, тільки одного окунька, що почепився на мою донку...

— Так він же ловив моїми блешнями! — скипів Кайдашенко. — Хіба забув, як я йому подарував оту, що крутиться? На намистинах! Забув?

— Я ж не кажу, чия була блешня, я про рибу... Рибу спіймав Серeda, — бубонів Павло.

— Ну, добре, — здався Кайдашенко, — хай буде так. Але ж то коли було... А минулої неділі. Що ж він спіймав минулої неділі?

— Чотири з половиною кілограми.

Кайдашенко засовався на сидінні.

— А ти бачив ту щуку?

Павло посміхнувся:

— Всі бачили, в гаражі тільки й мови, що про неї... Однієї ікри випотрошили чотириста грам.

— Я не бачив тієї щуки, — авторитетно заявив Кайдашенко. — А раз її не бачив, то й не можу сказати, скільки було в ній ікри. І якщо ти так віриш Середі, то я тобі скажу, що він міг спіймати таку щуку тільки на мою блешню. Не інакше...

— Біловід, — сказав Павло і, підруливши до кущів, зупинив газика.

Бачура виліз з машини і глянув на озеро. Справді, Біловід міг зачарувати серце рибалки. Червоні пасма ліщини обрамляли велику площу води з усіх боків, а береги були вкриті широколистим лататтям. Густі очерети перетинали замілини, кидали темну тінь на глибокі місця. Вода була прозора, чиста, як в морі. Зрідка стояли високі берези, клени, берести. Біля самого берега хтось поставив курінь — надійний захисток в негоду для рибалок.

— Ну, як, Іване Семеновичу? Як тобі Біловід?

— Чудо, — признався Бачура. — Просто чудо. Аж не віриться, що в цих місцях лишилися ще такі озера.

— Це ще не все. Їх тут кілька десятків. Попівщина, Плоске, Ляжуче, Чорне, Піджова, Ревун, Піщане, Срібне, Грайвода, Вирва... І всі — рибні! І у всіх озерах вода не стояча, а рухлива, бо озера ці лежать по дну колишньої безіменної притоки Дніпра.

— По дну притоки? — перепитав Бачура. — Хто ж це так задумав?

— Це не за наших днів, — пояснив Кайдашенко, — це було давно. Розповідають, що якийсь німець створив цей райський куточок для панів. Розвів тут бобра, рибу, ліс, все вкрилося травою, осокою, квітами. Тут водиться дика качка й лебідь, білка й куниця, ласка і бобри. А вже тих лисиць — повно! Крім того — риба.

Кайдашенко розповідав, а сам швидко розмотував жилку, лаштуючи спінінг.

О, ця прекрасна мить рибальська! Ти випростуєш вудлице, націлюєшся на найглибше місце, туди, де глибочезна яма, де за кущами латаття сидить вона, ота найбільша щука, і чекає своєї жертви. А ти їй підсовуєш ту жертву у вигляді шматочка блискучого металу. Укар, і вже ти на небі! Ти нічого не бачиш і не чуєш, для тебе не існує землі з її радощами і болями, ти поза простором і поза часом, ти в захваті, ти вже неземний і чистий, як сонце, як хмаринка в блакитному небі.

Але то так тільки в уяві, в думках, бо не в кожній ямі сидить щука, і не кожна щука хапає те, що ти їй підкладаєш. Кайдашенко вже натягав поглибше на очі свою заячу шапку, клав до кишені коробочки з блешнями і йшов на своє улюблене місце. Бачура закинув спінінг просто з берега, з високого і крутого. Звідси краще видно, як ходить твоя

принада, як битиметься рибина... Шофер сів на надувного гумового човника, почав лаштувати свої вудки, бо принципово не визнавав спінінга за серйозну рибальську снасть.

Бачура шмагав по воді, відчуваючи, що в цьому великому озері, можливо, і є риба, та вона не дуже голодна, бо не було навіть натяку на кльов. І все ж він невтомно кидав та й кидав свою блешню, бо знав секрет — може не клюнути цілий день, а під самий кінець, десь у сутінках, раптом хапне і тоді лови мить, бо то почався так званий жор, про який мріють усі на світі рибалки.

Одначе час летів, а жору не було. Та що жору — хоч би одна якась рибина почепилася. Бачура кілька разів міняв місце, але результат був той самий. Тоді він сів на теплу від сонця землю і закурив. Кайдашенко відійшов далі. Он ледь мріє його заяча шапка в густих зарослях. Сонце неблаганно посувалося до обрію, ніби хотіло сказати рибалкам: хуткіше кидайте блешні, бо скоро настане ніч, тоді вже не впіймаєте нічого.

Раптом Бачура побачив, як Кайдашенків спінінг зігнувся дугою і затремтів від напруги. Секретар райкому задкував по березі, намотуючи жилку. Ось він зупинився, знеможено спустився на землю.

— Зараз Сава Павлович розкаже нам, як він зачепив Настю і як вона зійшла, — засміявся Павло.

— Яку Настю?

— Та він сам розкаже, тільки ви нічого не питаєте у нього. Хай покортить йому.

Бачура нічого не розумів. Він хутко пішов по березі, ще здалека гукнув:

— Що сталося?

Кайдашенко мовчав.

Коли Бачура наблизився, то почув:

— Як вона мене водила, боже ж ти мій!

— Хто водив?

— Не знаю, але думаю, що, мабуть, вона.

— Хто вона і чого ти сидиш?

— Серце заболіло, як побачив отакенну щуку.

— А де ж вона?

— Там, — вказав Кайдашенко у воду.

Сутеніло. Бачура стояв біля знеможеного Кайдашенка і сміявся.

— Отак переживати? Та хай вона здохне.

— Якби ти бачив, яка у неї спина! Це якесь одоробло, а не риба. Мабуть, сама Настя...

— Що за Настя? Розкажи.

— Не маю часу, лишилося чверть години, треба покидати ще.

До пізнього вечора кидали вони спінінги, але так і повернулися до куреня без риби. Кайдашенко все ахкав та стогнав, а шофер під'юджував:

— Що, Саво Павловичу, знову Настя?

— Схоже, але точно не знаю.

Вони посідали біля куреня і їли холодне сало з цибулею. Таганок і миски для юшки стояли не розпаковані. Цього вечора Бачура почув дивну казку про щуку Настю, яка будімото живе у Біловоді. Ось вже кілька років підряд рибалки зачіпали на спінінг величезну щуку, але вона щоразу сходила, відриваючи блешні. Її широченна паща була обвішана срібними і бронзовими шматками металу. Одного разу, коли якийсь рибалка зачепив її і довів до берега, він аж злякався. З води виринула небачена щука, вся обвішана блешнями. Рибалка з силою потяг до себе вудлище, і щука, вдаривши хвостом, пішла геть.

Павло, ехидно прискаливши око, спитав у Кайдашенка:

— А ваша щука теж була в намисті?

— Я бачив тільки спину, — пояснював Кайдашенко, — якби ви тільки знали, що то за спина! Ледве серце не розірвалося.

Полягали спати в курені на прим'ятому сухому сні. Вкрилися лінтварем, який дав їм Павло. Сам шофер розташувався в машині, бо дуже боявся гадюк, а їх тут водилося чимало.

Тепло, затишно, тихо. Кайдашенко покурював і все розповідав про свою пригоду з щукою, а Бачура слухав, прицілюючись, як би йому натякнути про своє. І коли секретар райкому вщух, він сказав:

— Оце був я у своєму селі, побачив рідну Очеретянку; серце заболіло.

— То ж чому?—спитав байдуже Кайдашенко. Видно, він ще не проховів від спортивного хвилювання.

— Висохла, замулилася...

— Не тільки Очеретянка, он більші річки ледь живуть.

— Очеретянці від цього не легше.

Кайдашенко зручніше вмовистився, натяг на себе лінтвар.

— Давай спати, бо завтра буде жор. Встанемо раненько.

Бачура помовчав, а потім нахилився до Кайдашенка і виклав усе одним духом. Секретар райкому весь час мовчав, ніби спав, але коли Бачура змовк, він підвівся на лікті, чиркнув сірником, закурив і неждано-негадано заявив:

— Я не раз думав про річки, але далі не пішов. В степах наших поменшало води, багато річок пересохло. Був я оце на своїй Орільці, ледве ноги помив... Що думають наші вчені?

Бачура розказав про відвідини обласного управління водного господарства.

— Це ти про Вовченка? Я його знаю. Він не те що річок, а й ставків вберегти не може. Щороку у нього зникає по десятку ставків.

— То гнати його треба, — спалахнув Бачура. — Пора вже!

— Не в ньому причина, — позіхнув Кайдашенко. — Тут діло складніше...

— От-от, саме так! Всі посилаються на складність проблеми і нічого не роблять. Твій Вовченко так і заявляє: дуже це складне діло. Річки висихають у всьому світі... А ти мені світом не тич у вічі, ти мені скажи, чого у нас немає й досі всенародного руху за повернення молодості степовим річкам? Чому досі немає постанови уряду?

Кайдашенко глибоко затягся цигаркою.

— Я гадаю, що настане час, коли й це буде поставлено на порядок денний. Але то буде в майбутньому. На черзі зараз інші куди важливіші речі.

— Гаразд, — перебив його Бачура, — гаразд, хай це буде в майбутньому. Я кажу про державні заходи великого розмаху. Але чому б не розпочати це діло зараз з власної ініціативи?

— Нічого не вийде з ініціативи, — відрубав Кайдашенко.

— Не вийде, кажеш? А ось сам розповідав мені, що якийсь зайшлий німець створив оцеї чарівний куточок.

Кайдашенко озлився:

— То створювалось для панів, щоб вони мали де розважатися. Ми не можемо витратити грошей для прикрас, нам треба хати людям ставити, школи, лікарні, заводи.

— Схоже на те, що ти зараз почнеш читати мені політграмоту, — посміхнувся Бачура. — А я не маю наміру слухати давно відоме. Щоб було все ясно, заявляю тобі: почну відроджувати Очеретянку. Може це остання справа, в якій

судилося брати участь і мені. Знаєш, коли тобі вже пішов шостий десяток...

— Будемо спати, бо пізно, — сказав Кайдашенко. — Познайомлю тебе з таким же навіженим мрійником, як і ти. Домовтеся і потім уже покажете мені свій фантастичний план. Фантастичний? Ні, утопічний... Ти, мабуть, знаєш, що в наш час фантазії стають дійсністю, але утопія завжди лишається утопією...

— Хто той мрійник, де він?

— Живе у нас в районі. Гідротехнік, пенсіонер — тобі рідня. Степан Ковалів. Приходить у понеділок, викличу його, познайомишся. А зараз — спати.

VII

У понеділок Бачура сам пішов на квартиру гідротехніка Степана Коваліва. Навіщо кликати старого в райком? Чи не краще повести розмову сам-на-сам? Викликати людину на відвертість? Тут мало розуму і добрих намірів, тут потрібне серце, пристрась і сміливість. Якби до цих благородних чинників додати ще уміння — отоді б можна було сказати, що коня загнuzдано.

Але отого уміння й не було у Бачури, і він ішов оце до незнайомої людини, щоб позичити досвіду. Кайдашенко сказав: старий гідротехнік «навіжений»... О, якби справді Степан Ковалів виявився таким! Навіжені люди важкі на вдачу, похмурі, інколи навіть нестерпні, але це ж вони навчили людей говорити на велику відстань без дротів, змусили електропромінь малювати обличчя співака на екрані телевізора, приборкали зоряний вогонь і помістили його в черево атомного реактора. І вчені, і невчені, такі, як Нікітушка, легендарний народний герой, який ще при царі Грозному вирішив полетіти вище церкви, всі оті «навіжені» рухали вперед людську думку, людський прогрес. Чому б і гідротехніку Степану Коваліву не стати саме такою людиною?

Коли Бачура підійшов до високих струхлих воріт будинку, де жив гідротехнік, то відразу ж зрозумів, що достукатися йому тут нелегко. Будинок стояв в глибині двору, десь за рясними кущами бузку, троянд, агрусу. Одначе стукати не довелося — біля воріт висіла табличка з написом: «Потягніть ручку на себе». Бачура смикнув ручку, і відразу почув, як десь далеко від нього жалібно озвався дзвоник.

Минуло кілька хвилин, але ніхто не виходив. Тоді Бачура подзвонив ще раз, і ще раз. За ворітьми зашурхотіли чийсь кроки. Людина йшла стежкою, не поспішаючи. Стукнула клямка, розчинилися малі дверцята, і Бачура побачив кудлату голову літнього чоловіка.

— Ви до мене?— спитав господар безпристрасним голо-
сом.

— Якщо ви Ковалів, то до вас.

Кудлата голова кивнула і ширше розчинила дверцята.

— Заходьте.

Це був сутулий чоловік у брезентовому костюмі, у високих гумових чоботях. Велика голова нагадувала Бетховена. Сірі очі глибоко сиділи в орбітах і недовірливо дивилися на світ.

Підійшли мовчки -- господар попереду, Бачура за ним — до невеличкої веранди. Ковалів довго витирав ганчіркою забрудненого стільця, нарешті, запросив Бачуру сісти.

— Слухаю вас.

Бачура подумав, що, видно, не легко йому буде сколихнути цю людину, адже Ковалів не з балакучих. Висловив свою думку, вклавши в слова увесь свій хист і запал, але воскове обличчя Коваліва не змінилося, тільки кирпатий ніс вкрився краплинками поту. Але й ця добра ознака невимовно тішила Бачуру. Нарешті Ковалів озвався:

— Пробачте, а чому ви прийшли саме до мене? Хто вас послав?

Бачура вирішив діяти обережно:

— Мене ніхто не прислав, я сам прийшов. Чув про вас добрі слова від людей, вирішив, що ви можете допомогти.

— Я зможу допомогти?— здивувався Ковалів. Він усміхнувся, якщо тільки його примасу на обличчі можна було назвати взагалі усмішкою. — Це, мабуть, помилка. Я вже давно ніяких посад не займаю.

— Справа не в посаді, — перебив його Бачура. — Ви добре знаєте цю проблему, могли б підказати практичні шляхи здійснення.

— Практичні шляхи? Я вже їх підказав у свій час, але мене висміяли. Ви були коли-небудь в Дубових грядках?

— Був. Учора поверчувся звідти.

— Помітили, як там розв'язано проблему терасування водоймищ? Подобається вам?

— Дуже подобається. Хоч я й не спеціаліст, але в захопленні від праці того безіменного німецького спеціаліста.

— Про якого ви спеціаліста кажете?— звузив свої й до того вузькі очі Ковалів.

— Ну, про того, що озера створив на старому річищі в Дубових грядях...

Ковалів довго мовчав, вдивляючись в обличчя Бачури. Про що він думав у цю мить? Старий гідротехнік мав вдачу, яка розкривалася не з першого слова. Нарешті, він буркнув:

— Карла Карловича згадали... Був такий любитель пива... Всі чотири місяці просидів у Києві в маєтку купця Куракіна, а ми гатили греблі в Дубових грядях.

— Ви будували греблі в Дубових грядях?

— Як вам сказати, не тільки греблі, а й все інше робив власними руками. А Карлуша попивав пиво. Що з того, що він був автором проекту? Я теж маю свій проект.

Ковалів розповів, що років десять тому він запропонував проект використання середньої за значенням степової річки шляхом утворення водосіймищ. Принцип такий, як в Уманській Софіївці і в Дубових грядях. Той проект потрапив на розгляд в область і там захряс.

— Знову Вовченко? — спитав Бачура. — Поклав під сукно?

— Ні, не Вовченко, тоді був інший начальник. Він показав мені інструкцію, яка забороняла створювати водойми там, де не було певності, що глибина буде достатня.

— Комарами лякав?

— Лякав. А звідки знаєте?

— Розмовляв я з начальником обласного управління, скуштував його пазурів.

Ковалів ніби втратив інтерес до розмови, копирсав ногою мокрий пісок, мовчав. Безслідно зникли оті ознаки хвилювання, що було пробилися на початку розмови.

— Не раджу вам братися за це діло, — промовив впалим голосом Ковалів. — Діло безнадійне. Ми беремося за такі справи тільки тоді, коли припече.

— Вже припекло. Здорово припекло. Колгоспи нашого району змушені витратити величезні кошти на артезіани. І це в басейні Дніпра, серед численних його приток! Хіба не сором?

— Таки правда, соромно. Хоч чорні окуляри купуй, щоб не дивитися людям в очі.

Ці слова були сказані з таким болем, що Бачура відчув: до душі цієї людини добратися можна. Як до того струмка, що захряс у річковій твані. Копни раз, вдруге, відшукай

певне місце — докопаєшся. І щоб не втратити цієї слушної хвилини, він напосідав на старого гідротехніка:

— Маєте таку спеціальність, такі знання, такий проект і нічого не робите? За ідею треба боротися!

Ковалів знову криво посміхнувся, як тільки можуть сміятися люди, що чимало прожили на землі, але холод з душі його, мов крига з річки, потроху сповзав.

— Що, може якась директива вийшла про річки? Я, знаєте, закопався у своєму городі, навіть газет не читаю.

От і цей говорить про директиву. Є директива — треба діяти, нема вказівок — можна сидіти, склавши руки. Звідки взялася оця дивна звичка у людей?

— Є така директива, товаришу Ковалів. Є. Її дала наша партія — всіляко розвивати народну ініціативу. Кожне добре діло підтримується у нас всіма засобами. Гадаю, що ваш проект — одна з тих добрих ініціатив... Ви не можете його відшукати? Адже, напевно, маєте щось у себе.

— Ні, — безпристрасним голосом сказав гідротехнік. — Подав його в обласне управління, там він і пропав. Потім... Потім я вам так скажу: поки не буде вказівки згори — не беріться, бо нічого не вийде. На одному ентузіазмі не поїдеш... Я вже переконався.

Ковалів встав і цим ніби дав знати, що він більше не затримує гостя. Але Бачура не рушив з місця. Він сидів і пильно вдивлявся в сіре обличчя старого.

— Оце і все, що ви мені скажете? Відверто признаюся вам, що сподівався на інше. Гадав, що і вам болить. Аж воно...

Ковалів переступив з ноги на ногу.

— Що ви хочете від мене? Самі кажете, що зачаровані роботою німця, отого Карлуші. Так от, попросіть німця, хай він вам допоможе.

— Вибачте, Степане Гавриловичу, але ви сказали дурницю. Подумайте, і ви погодитесь зі мною.

— Я вже думав, багато думав, стомився. Я — тільки пенсіонер.

Бачурі не вдалося зломити впертість старого гідротехніка. Видно, що цю людину хтось довго кривдив, завдав їй чимало штурханів. Може, від цього і погасли жарини в очах, а обличчя посіріло.

Бачура попрощався і так пішов, ховаючи досаду в серці. Старий просто виставив його з двору, не сказавши доброго слова. А він, Бачура, покладав на цю людину стільки надій!

І вже тоді, коли Бачура був за ворітьми, Ковалів раптом гукнув:

— Ви не ображайтеся на мене, будь ласка, товаришу Бачура, я співчуваю вашим думкам, але... не вірю. Розумієте? Я не вірю, що вас хтось підтримує.

Бачура не чекав таких слів і зупинився, вкрай здивований. Перед ним стояв гідротехнік і дивився в землю так, наче він ховав від співбесідника очі, потьмарені туманом сорому. І Бачурі стало враз невимовно тяжко, ніби він оце присоромив стару людину своїми дивними і нездійсненними мріями. І щоб розвіяти сумніви у Коваліва, а разом з тим затамувати власний біль, він сказав з викликом:

— Ви неправі. Мене підтримує багато людей. Якщо ви хочете знати точно скільки їх, я скажу: всі двісті мільйонів. Але це взагалі, а конкретно — мій намір схвалює товариш Кайдашенко...

— Кайдашенко? — підвів очі Ковалів. — Пробачте, але я не вірю. Кайдашенка я знаю. Не раз зустрічався з ним. Ходив до нього, ходив, так набрид своїми проектами, що він, нарешті, наказав не впускати мене до себе в кабінет.

Бачура посміхнувся. Ні, цього діда не проведеш! Адже справді, хіба Кайдашенко підтримав намір Бачури щодо Очеретянки? Відбувся загальними словами та й тільки. І співчуває ніби, але теж не вірить. І цей ось каже «не вірю». І старий приятель Карпо Палажченко називає затію дитячою забавкою. І Вовченко висміяв. Виходить, що коло ніби замикається. Що ж робити? Піти додому, начепити на потилицю старого бриля, отакого, як у Коваліва, взяти в руки заступ і підкопувати ґрунт під яблунями власного садочка? Хай собі кружляє земля навколо сонця, хай никає по березі невідома молодиця, шукаючи калюжі, де б випрати дітям сорочки, хай б'є артезіани голова колгоспу Данило Осадчий, хай зітхає рибалочка, якому вже ніде половити риби.

Отак жити собі, не думаючи над складними проблемами, не ламаючи голови над тим, що тобі не покладено за фахом, покликанням, службовими обов'язками. Га? Але ж хіба то життя?

— Ні, — каже Бачура не то собі, не то ось цьому зневіреному гідротехнікові, — так жити не можна. Без віри жити не можна.

Він кланяється й хутко іде геть. В голові гуде так, як гуло, коли вийшов недавно з приміщення на вулиці Каштанній. Настрій до того підупав, що потягло враз додому, до ді-

тей і дружини. Тільки там він знайде спокій і втіху. Отой дитячий гамір, лемент, рідні голоси близьких людей мають всевладну силу над Бачурою і його нервами.

Бачура заходить на базар. На високих жердинах прилавків висять ковбаси, на полицях розкладено сало і сир. В мішках і на возах повно чорних слив, якими пишається район.

Ось прилавки, де торгують рибою. Хоч і є заборона, але торгують, злодійкувато озираючись навколо.

За одним із прилавків-помостів сидить одутлувата людина з жовтим обличчям і зиркає на Бачуру. Невже знайомий? Бачура ще раз обходить рибний ряд, на мить зупиняється перед одутлуватим чоловіком і тільки тепер, роздивившись добре, каже собі: «Так, це він!..»

За прилавком, обклавшись клунками і мішками, сидів Василь Лигун.

Діти і дружина, побачивши Бачуру, зраділи. Зрідка він так рано повертається додому. Поки Люба готувала обід, Бачура сидів біля вікна і дивився в сад. Перед його очима стояло одутлувате обличчя людини, яка живе й зараз, можливо, живе отут недалечко, поряд в цьому містечку. Чи впізнав він Бачуру? І що саме він продавав на базарі? Здається, рибу. Яку саме? Судаків? Чи озерну?

Хоч ці запитання були й химерними, однак Бачура сидів і все думав, намагаючись згадати, якою саме рибою торгував Лигун. Але згадати він не зміг, хоч як вперто вдивлявся в картину, яка була перед ним. Заважало брезкле, аж синє обличчя, яке розпливалося у суцільну жовту пляму і затуляло все навколо.

Василь Лигун живий... Минула страшна війна, змела з землі мільйони людей, а він ось сидить на базарі і спокійнісінько торгує рибою. Чому саме рибою? На базарі сотні людей, всі вони торгують тим, що виростили власними руками: свининою, картоплею, цибулею, сливами, кавунами. Щоб виростило все це на землі, треба її рясно покропити потом, може й недоспати, й не спочити як слід. Рибу ж не сіють, не садять, — вона сама росте.

Риба — це дар природи, відхожий промисел, дармова жатва, пожива, яка дається людині так само, як ліс, повітря, зорі. Навіщо сіяти, бити молотом по розжареному металу, стискувати чепіги плуга, копати й молотити, якщо можна влізти у воду з сітями, виловити цілу купу золота, за яке

тобі дадуть і хліб, і м'ясо, і світло. Тисячі хижаків нишпорять по озерах і ріках, вишукуючи рибу, щоб потім принести тобі і сказати: давай десять карбованців. За що ж? За труд рибалки? Але труд рибалки, який ловить рибу в рибальській артілі, оплачується державою. Той рибалка ловить рибу не для власної вигоди. А ти ось заліз у народний став, у народну річку, у народне озеро, виловив народне добро і продаєш потім це добро народові. У тебе є час для того, щоб ловити рибу, а народ його не має, бо його руки зайняті працею в полі, на заводі, в шахті, в конструкторській. Поки один ламає голову над таємницями науки, інший запускає п'ятірню в народну кишеню. Чи не настав час приборкати раз і назавжди отих людей, які не сіють, а тільки жнуть?

Бачура ловить себе на думці, що він дуже суворо судить спекулянтів народним добром, бо цілком переконалий: Василь Лигун—браконьєр. Це дуже й дуже можливо, адже Лигун належить до тих людей, які звикали жити легко, безпечно, сито. Всього дві години на тиждень працював Лигун в селі, коли був там кіномеханіком, Так, тільки дві години. Приходив у клуб, закладав стрічку, пускав мотор, а сам прогулювався, аж поки скінчиться фільм. Потім відвозив сім касет в район і йшов пити горілку аж до наступної суботи.

На його легкому життєвому шляху зустрілася молода і вродлива дівчина, якої він не любив, але яка викликала у нього цікавість, бо за нею вмирав від любові інший. Якщо за Надією так побивається Іван Бачура, значить, вона чогось варта.

Якось він приніс до дівчини в хату сулію самогонки, коробку цукерок і подарунок — набір туалетних щіток. Надія любила все красиве і витончене, і хоч ті щітки були їй зовсім не потрібні, вона з радістю прийняла подарунок. Вона випила самогону, смаку якого ніколи не знала, заплющила очі і впала в обійми спокусника.

Так почалася драма, яка потім надломила життя не одній Надії.

Син прасола, який жив з торгівлі худобою, Василь Лигун звик до солодкого в житті. Все, що давалося легко, Лигун брав обома руками, не задумуючись над тим, хто вклав у цей солодкий плід свою працю. Якщо ти вродливий і дужий, все тобі мусить належати по праву дужчого. Така філософія цілком вміщалася у тій мілкій тарілочці, з якої сьорбав Василь солодощі життя. Але батька в тридцятomu році скрутили в баранячий ріг, ліквідувавши прасолство. Батько-Ли-

гун занепокоївся долею сина. Він віддав його на курси кіно-механіків і останніми його словами перед смертю були такі: «Житимеш ти гірше за мене, бо змінилися часи. Але проживеш безбідно, якщо не будеш дурний».

Василь Лигун пам'ятав батьківський заповіт. Легко перемігши, він не дорожив перемогою, бо вважав, що користується нею по праву дужчого. Йому не довелося зітхати крадькома, коли кохана дівчина у відповідь на твої чисті слова необачно засміється, він не боявся, що найдорожчу людину — кохану — хтось викраде, або вона раптом вмере, або вона полюбить іншого. Повернувшись з гуляння, він заставав заплажану дівчину, яка просила, благала його кинути оте гуляння, бо вона не витерпить наруги.

— А чого ти мене лякаєш? — п'яно питав Василь. — Хто ти мені?

— Хто ж я тобі? — питала Надія, і глос її тремтів.

— Я для тебе бог! — випалював Василь і падав на ліжко. Горда і така впевнена з Бачурою, Надія з Лигуном була тихою і покірною. Ставала навколішки, скидала з нього брудні чоботи, вкривала, мов малого, ковдрою. Мати і тітка Олена тепер уже не лаяли і не проклинали Надію, а всіляко допомагали їй. Вони казали, що Василь переказиться та й стане господарем і добрим чоловіком. Не раз таке було з іншими. Поки молодий, рогами своїми, мов бугай той, мотає, швендяє по селу та буянить, але настає час, коли й бугай утихомирюється. Це мало втішало горду колись дівчину, але вона хапалася, за все, бо той, хто потопає, шукає порятунку навіть в соломинці.

Ніхто з сусідів не знав про справжнє лихо, яке скоїлося з дівчиною, бо вони з матір'ю приховували від людей горе. Але так довго тривати не могло. Якось Василь кілька днів гуляв у сусідньому селі, а коли заявився, бліда Надія призналася, що має народити йому, Лигуну, сина. Василь кілька хвилин оторопіло дивився на Надію, потім спробував посміхнутися:

— Ти довго думала над цим? Ха-ха-ха! Мене цим не візьмеш, бо не о-рригінально! Не одна вже пробувала провести горобця на макусі, але горобець той пурх-пурх... та й нема! Ти викинь це з голови — женитися не думаю. Не зв'язуй мені голову, бо я ще молодий.

Надія повторила, що вона вагітна.

— Тю-тю-тю, — визвірився на неї Лигун. — Та ти, я бачу, свсеї тягнеш. А хто тебе просив? Хто тебе навчив так

завлікати женихів у хату? Мати твоя? Чи тітка? Здорово придумано! Але спочатку ж треба було мене спитати, а тоді вже й... Як же я жити з тобою буду, коли вже не люблю. Місяць не був удома, не згадав би й словом. Сам собі дивуюся — ну, ні словом. Так то... Роби, як знаєш. Ось тобі на діло тридцять карбованців, сходи в район. Я піду зараз, а коли повернуся, то щоб усе вже було чисто. Пойняла?

Перелякана на смерть Надія затулила руками вуха. Ні, це їй так тільки приверзлося, вона нічого не чула від Василя, він нічого не сказав. Вона дивилася на Лигуна очима, сповненими жаху, не бачила, як увійшла, мов тінь, мати, упала перед Лигуном навколмішки і простогнала:

— Що ти, Василю, робиш з моєю дитиною? Я чула все... Ти ж занастив її, а тепер кидаєш. Не ходи, я не пущу тебе. Вона ж у мене, мов ягідка... Та де ж ти знайдеш кращу за неї, та де ж тебе так чекатимуть, так виглядатимуть з вікна, як моя дитина?

Але вони погано знали Василя Лигуна. Почувши цей зойк, він ще хутчіше почав збирати свої речі, мовчки вклав їх у мішок і прожогом кинувся з хати. Бугай не хотів, щоб йому накинули на роги налігач...

Бачура так замислився, що не чув голосу дружини і своїх дітей. Та ось Люба торкнула його за плече, і він ніби прокинувся. Опустив очі — так стало ніяково. Адже Люба нічого не знає.

— Викинь, Іване, з голови різні свої думки, не приведуть вони до добра, — багатозначно, як здалося Бачурі, сказала дружина. — Їж, бо обід прохолоне.

VIII

Коли пішов Бачура, Степан Ковалів не на жарт захвилювався. Багато років він виношував мрію, ілюзорну і нездійсненну: ось розчиняються двері, у хату заходить сам Кайдашенко, кланяється і каже:

— Прошу вас, Степане Гавриловичу, на засідання.

— А то що за засідання? — обережно, як завжди питає Ковалів.

— Вирішуватимемо питання з вашим проектом. Настав час.

Гідротехнік хапає свій проект, який лежить у нього в потаємному місці, хутко вибігає надвір. Тут на нього чекає

машина. Ось він переступає через поріг райкомівського залу засідань і бачить, що тут повно людей. Спеціалісти з області та з столиці, місцеві гідротехніки, меліоратори, агрономи, голлови колгоспів. Його запрошують на трибуну, і він переко-нує людей, хоч видно по всьому, що переконувати їх уже не треба.

— І потече жива вода по висохлomu річищу, напоїть спраглу землю, звеселить людське серце. І тоді те серце роз-крийється, мов квітка після дощу, усміхнеться посмішкою вдячності і любові до всіх нас, хто покликаний перетворити мрію у дійсність.

Слова старого гідротехніка в залі зустрічають палкими оплесками. Його вітають широко і довго...

Минав час, але Ковалів ніхто не кликав. Йому здавало-ся, що про нього зовсім забули. Так збігло ще кілька років. І ось одного дня до нього таки завітали. Це був відставний полковник Іван Бачура... Прийшов неждано-негадано і почав ятрити старі рани. Звідки ж він узявся, такий моторний? Адже людина ніколи не мала з цим справи, ніколи не бродила болотами, не прочитала, певно, жодної книги з гідрології. І на тобі — добрався до істини, чуттям людським дійшов. Але що він може вдіяти? Невже правда, що Кайдашенко підтримує його?

Ковалів хапає стару, пожовклу книжку «Вчення про річ-ки» і швидко виходить з двору. Може, й справді щось заті-вається, може отой чоловік таки чогось доб'ється? Хто ж його знає... У всякому разі не можна ж отак взяти й витури-ти людину в шию. Мовляв, моя хата з краю, я гордий і не-приступний, бо затявся, бо образили мене. Його таки образи-ли, коли він сказав: «Більше не хочу нівечити природу, бо вона мстить за це людям». Його уважно вислухали і через кілька днів перевели на пенсію. Це було так боляче, тяжко! Хто бачив його очі в ту мить? Але на нього навіть дивитися не хотіли — одні тому, що не любили, інші тому, що сором не дозволяв. Багато хто з гідротехніків тоді мовчки поділяв думки старого інженера, але признатися вголос не хотів. Чому? Один його приятель сказав так: бачите, Степане Гав-риловичу, у мене четверо дітей...

Невже щось зміниться на краще? Невже отой Бачура серцем відчув щось нове? Треба сходити, треба дізнатися.

І ось він стоїть у хаті Бачури, переминається з ноги на ногу, щось бурмоче нерозбірливе і дивне... «Я вибачаюся, бо повівся не так... Не думайте, що я нелюд якийсь, що вкрив-

ся поспіль болотом мертвоти...». Бачура грає очима, бо не може людина приховати своєї радості навіть тоді, коли треба це зробити неодмінно. Сіли, закурили. Поговорили про се, про те. Бачура чекав, а старий прицілювався, вичікував.

— Ось я вам приніс. Почитайте, тут сказано чимало про наше діло. Потім, потім ось що, — він погладив долонею картонну папку, перетягнуту туго шнуриркою, поклав поверх книжки. — Як буде час, подивіться — це мій проект.

Встав і нізачо не схотів більше сідати. Твердо наполягав, що розмовлятиме лише тоді, коли Бачура прочитає і книжку, і проект. Та й цього мало — тоді, коли його, Коваліва, думка припаде до серця, бо, правду кажучи, він зазнав у свій час не тільки критики, а й прямих знущань за свої дивовижні ідеї. Його навіть прозвали «гідротехнік — Невсідомма»! От як було, так що дивіться вже...

Бачура не тямив себе від радості. Коли Ковалів пішов, він одразу ж кинувся до картонної папки. На шести аркушах паперу було безліч синіх і чорних ліній, які щось означали, але їх не розумів Бачура. Широка стрічка річки була густо помережена цими лініями і вздовж і впоперек, а вузли гребельних перетинок були так поквітчані цифрами і якимись значками, що Бачура аж очі примружив.

Ні, треба спочатку братися за книжку. Книжка стара-стара, видана за перших років радянської влади. Виявляються дуже цікаві речі. Суперечка про «гідрологічне діло» точиться в науці вже не менше ста років. Одні кажуть, що використання заплавл обмілілих річок — пуста справа, інші, посиляючись на закордонні досвіди, стверджували, що це діло прогресивне і конче потрібне. Бачура тепер знав, що німці, американці і бельгійці навчилися вирощувати на висушених заплавах річок прекрасні врожайні овочів і трав. Прості підрахунки доводили, що врожай, зібраний на заплавах, набагато перевищував урожай на звичайних землях, на всі лади вихвалялися роботи меліораторів. Та крім цього, у книзі ніби побіжно говорилося, що майже всі річки беруть початок з боліт, гір, підвищень.

Бачурі впала в око фраза: «Болота — природні годувальниці річок». А супутники? Ліс, джерело, торф. Торфовища названі тут величезними резервуарами води, які живлять річку на протязі всього року. Те, що знав Бачура з преси, з публічних лекцій, з власного життя і з того, що підказала звичайна інтуїція, тепер підкріплювалося науково. В кінці книжки були дві фрази, які суперечили одна одній. В першій

автор висловлював надію, що тепер, за радянських часів, «гідрологічне діло» набере великого розмаху, бо вдалося усунути головну перешкоду на його шляху — царат, у другій обережно вказувалося, що до «діла» треба підходити з розумом, бо дуже легко, замість користі, завдати справі шкоду.

У Бачури заболіла голова. Він знав, що в багатьох галузях науки є чимало суперечностей і неясностей, «білих плям» і «невідкритих земель», але ніколи не гадав, що гідрологія має їх найбільше. Як розібратися у всьому? Як проникнути в саму суть, в глибину мудрості?

Книжка, принесена Ковалівим, розбурхала уяву. Та цього мало. Треба дізнатися про все. Але де дістати літературу?

Він сів за стіл і склав листа до Москви, в Публічну бібліотеку імені Леніна. «Дорогі товариші, — писав Бачура, — давно вже я задумався над долею малих річок. По всій нашій країні висихають степові річки, помирають наглою смертю. Які є засоби, щоб відновити їх? Як повернути їм молодість? Замість того, щоб думати про це, ми пішли іншим шляхом — висушуємо заплави річок. Я розмовляв з багатьма людьми. В народі тривога за долю малих річок — глибока і небезпідставна.

Яка є література на цю тему? Чи є хоч одна книга, присвячена проблемі малих річок? Пришліть мені бібліографію, вкажіть засіб, як познайомитися з відповідною літературою. Допоможіть мені!»

Такий лист пішов не тільки в Москву, а й у Київ. Незабаром на столі у Бачури вже лежало чимало книжок, фотокопій брошур і статей, присвячених проблемі річок. Були тут наукові і популярно-оглядові праці різних вчених. Одні автори детально досліджували питання використання водних багатств як засіб транспорту, інші доводили, що в заплавах річок сховано чимало мінеральних добрив, які треба конче поставити на службу людині. Треті казали, що вода — важливий елемент, який дасть найдешевшу електроенергію. Не було серед усіх цих праць тільки одного — розгляду проблеми відновлення молодості малих річок. Створювалося враження, що вчені вже давно перестали вірити у можливість «воскресіння мертвих», махнули на них рукою. Правда, в деяких брошурах мимохідь висловлювалася думка, що річки міліють. Але на цьому автор ставив крапку і вдавався до солоденьких узагальнень типу: «Людина, озброєна сучасною технікою, стала господарем природи, і вона покличе до життя нові ріки і нові моря».

Коли все було прочитано, Бачура пішов до Коваліва і сказав старому гідротехніку.

— Степане Гавриловичу! Спасибі вам за науку. Тепер я вже не належу до дилетантів.

Ковалів закліпав повіками:

— Довго ви не приходили, а я чекав...

— Бачте, я захопився. Після вашої книжки прочитав ще сорок. Цікаво.

— Ну і що ж? Який висновок?

— Висновок такий — ваш проект чудесний.

Ковалів примружив очі. Скептичний вираз обличчя не покидав його.

— А пропозиція рослинного покриву нижнього б'єфа обводного каналу як вам?

Бачура зрозумів: старий гідротехнік ще не вірив, що оцей полковник у відставці тепер уже не дилетант. Навіщо він так хвацько, так впевнено заявив про це інженерові? Один уже тон, з яким це було сказано, міг насторожити спеціаліста. А Бачура ж ставив зовсім інші цілі... Кожного разу, коли починалася розмова про річки, він помічав, що люди відбуваються загальними словами, адже, справді, навіщо витрачати час, теревенячи з невігласом? Дуже хотілося Бачурі дати відчутти старому гідротехніку, що він тепер уже дещо знає, тому й сказав так зухвало. Та замість зацікавленості побачив на обличчі старого скептичну гримасу. Тепер Ковалів гаяв Бачуру, як на екзамені. Треба відповідати на перше запитання. Бачура сказав, що пропозиція Коваліва замінити кам'яне кріплення дна обводного каналу густою посадкою верболозу тільки зміцнює у ньому думку, що проект справді чудесний. Відповідь була простою і ясною, вона розгладила одну скептичну зморшку біля очей Коваліва, але він ще не перестав мружитися.

— Гаразд, тепер так: ерозія ґрунту в басейні русла буде цілком ймовірною, якщо ми...

— Якщо ми забудемо про народну мудрість: ліс і вода — рідні брат і сестра.

— Звідки ви знаєте цей афоризм?

— Я читав книжку професора Васильєва. І книжку професора Сєдих.

Ковалів тепло посміхнувся.

— Відверто кажучи, я вже подумав, що ви чкурнули в куші. Це було б не дивно, а цілком природньо. Але якщо ви прийшли, то це значить...

— Це значить, Степане Гавриловичу, що нам треба негайно їхати в Білоцерківку. Ви були коли-небудь в цьому селі?

— Не був, а що?

— Там є річка Очеретянка...

— Знаю таку, вірніше знав. Ну, і що?

— Ми реалізуємо ваш проєкт на Очеретянці.

— А хто нам дозволить?

— Люди. Колгоспники. Це їхня земля.

— Гаразд, люди дозволять. А начальство?

— Яке начальство?

— Ну, хоч би товариш Кайдашенко.

— Ходімо до товариша Кайдашенка.

І ось вони сидять біля столу секретаря райкому. Кайдашенко дивиться на обох «навіжених» і посміхається.

— Зніюхалися? Так я й знав... Хочете воювати з нашими меліораторами?

— Хочемо, — сказав Бачура.

— Ні, — відповів Ковалів. — Воювати не будемо, а сперечатися треба. Вони не вірять, а ми віримо. Тобто, вони теж вірять, але...

— Вони не вірять, — відрубав Бачура. Він кидався в бій, хоч у цьому кабінеті не було з ким битися. — Не вірять! Яка іронія, який скепсис на обличчі у товариша Вовченка! Ви б тільки подивилися!

Кайдашенко перекинув газети на столі.

— Не в цьому справа. Діло тут таке... Ось я вам прочитаю один циркуляр. Слухайте уважно.

Він знайшов якийсь папірець, друкований книжковим шрифтом, прочитав: «Цього року в області заплановано осушити боліт на площі 7 тисяч гектарів».

— Ось чим зайнятий Вовченко, йому не до ваших романтичних мрій і проєктів, — відрубав Кайдашенко і з ніжністю погладив папірець, який оце прочитав. — Вовченко зайнятий ділом. Не ремствуєте на нього.

— Ваш Вовченко вважає, що кожна заплавна річка — болото. Він убиває наші річки, — паленів Бачура.

— Осушення боліт — справа корисна, — озвався раптом Ковалів. — Я стою за те, щоб болота сушити, а заплави річок не чіпати. І береги не розорювати. Бо це зовсім інша річ.

— Болота лежать у заплавах річок. В степу їх немає, — не вгавав Бачура. — Меліоратори навалилися на річки. Що

скажуть нам покоління, які будуть жити після нас без річок? Чи не назовуть вони нас егоїстами?

— Наступні покоління вдячно вклоняться тим, хто задихався сфагнумом — болотяним газом, підкоряючи руду ціліну. На дикому і мертвому болоті зацвітуть трави і квіти. — Кайдашенко знову посміхнувся. — Трави і квіти. Ці рослини вас задовольняють?

— Я теж за трави і квіти, — докинув Бачура. Шия його почервоніла. — Я теж за капусту і за моркву, але... Але я також за те, щоб не висихали біля заплавл колодязі, щоб не сушити того, що й так сухе.

— Суперечка позбавлена сенсу, — мирив секретаря райкому і Бачуру Ковалів. — Хай меліоратори роблять своє, а ми своє. Ніхто нікому не заважає. Хай теоретична суперечка вирішиться на дослідах. Без дослідів, без дискусій наука задихнеться. Меліораторам віддали чимало річок нашого району, дайте нам малесеньку річку, яка їх не цікавить, бо там немає торфу, перегною.

— Треба людям дати воду! Вони задихаються без води, — кричав Бачура. — Був я оце в гостях у своїх земляків, так вони, знаєш, чим мене частували? Нарзаном! Так, так, нарзаном. Привезеним з районного гастроному. А кухля прохолодної води так і не дали — немає.

— Через рік в кожному селі нашого району буде по дватри артезіани, — сказав Кайдашенко, — кращої води не знайдеш. Ми не можемо напувати корів з болота.

— Корів? Гаразд. А для людей?

— Вибачте, товаришу Бачура, але я не можу вас зрозуміти. Артезіани в першу чергу дадуть воду людям.

— Коли я кажу «для людей», я думаю ширше. Не тільки воду для пиття... Пейзаж, краса, спорт, пляж, купання, риба, мисливство, естетичне виховання дітвори... Нарешті, клімат. Потім колодязі. — Бачура запалювався, пламенів. — Ви думали над таким: раніше люди копали копанки, потім колодязі, а зараз вже б'ють артезіани. Думали над цим? А думати треба!

— Ми перебудовуємо села, незабаром будуть водопроводи, по яких тектиме не річкова — тепла і затхла вода, — а чиста, взята з глибин.

— Це прекрасно, це чудово, — погоджувався Бачура. — Хоч це діло й майбутнього, але можна піти на компроміс — визнаю, що вже зараз це є. Так, є водогін. Але водогін не зарадить справі. Жителі великих міст вже давно мають водо-

провід, але кожного літа чомусь радо прощаються з ним і йдуть до річки, до озера, до моря. Чому це?

Кайдашенко важко зітхнув. Не легко йому сперечатися з цим навіженим полковником! Не легко тому, що багато в чому він і сам давно вже переконався, але ж реальність життя не давала йому часу проникнути в глибні ідеї відродження річки, бо у нього ніколи не було вільної хвилини. Він з головою був занурений у безліч конкретних і серйозних справ, які лежали на його плечах. Хліб, молоко, м'ясо, корми для худоби, механізація виробництва. Хіба все перелічиш? Йому дихнути ніколи, він у свої сорок вісім років вже має інфаркт, сивину і виразку шлунку. Гітлерівці тричі прострілювали його й до того не дуже міцну статуру, він працював все своє життя на розрив, мов той двигун, якого не ремонтували. Відразу ж після війни людям треба було дати шматок хліба, покрівлю над головою. Але як тільки ота покрівля вже була, люди захотіли будинків, сукон, ковбас. З'явилося й це, тепер ось прийшли двоє і кажуть: подавай їм на тарілочці повноводу річку, красу. Що їм сказати? Відбутися отим папірцем, що лежить на столі? Ні, він так не може.

— Я нічого не тямлю, абсолютно нічого. Ваша Очеретянка мене не цікавить. Вона нікого не цікавить, бо що можна взяти з мертвяка? Йдьте в колгоспи, зустріньтеся з людьми...

Бачура підскочив.

— Ось, товаришу Ковалів! Ясно вам? А ви сумнівалися...

Вони прощалися з секретарем райкому, у двері до якого вже не раз заглядала білява секретарка, нагадуючи, що в приймальні повно людей.

— Бувайте здорові, — потиснув руки обом Кайдашенко. — Розводьте свій жаб'ячий заповідник, а коли розведете — покажіть його мені. Бажаю невдачі, тобто, щоб не було жаб'ячого заповідника... А за добру удачу скажу спасибі і дам себе поскубти за білого чуба. Згода?

Він провів їх аж до порогу, широко розчинив двері і запросив відвідувачів заходити до кабінету.

ІХ

Задошило. Хмари бігли кудись в далечінь, забираючи з собою тепло літа, суху приязнь осені. Дерев в саду стояли мокрі, похнюплені. Від трухлявого паркану віяло сумом, прощанням, розлукою.

Хоч погода і не пасувала до доброго настрою, однак Бачура почував себе впевненіше, бо з'являлася реальна і захоплююча мета — Очеретянка. Тепер у нього вільні руки, він має доброго помічника — спеціаліста з проектом, з знаннями. А щодо енергії і наполегливості, то Бачура цілком покладався на себе. Те, чого бракувало Коваліву, є з лишком у Бачури — ентузіазму, віри: він не відступиться, що б там не було. В думках він не раз малював рожеві картини, які викликали на задумливому обличчі світлі поблиски. Ось і зараз він, думаючи про наступну поїздку в село, приємно посміхається сам собі. Їх зустрічають колгоспники, мов тих переможців-лицарів з походу. «Що, умовили спеціалістів? Привезли нам воду?» Хе, умовили! Самі спеціалісти прийшли. Пригощайте та ручкайтеся ось з одним. Не дивіться, що він старий та похилий, душа у нього молодеча, очі гострі — побачив, де прикласти силу.

Одначе такі думки й почування зникали, як тільки Бачура згадував одутлувате обличчя Василя Лигуна. Відверто кажучи, йому не хотілося зустрічатися з ним, чути його голосу, та й говорити їм ні про що, хіба що кліпати очима і мугикати щось мало розбірливе... Що міг нового чи втішного сказати Лигун? Хіба когось можуть заспокоїти чи щось змінити отакі, наприклад, слова: «Був молодий, знаєш, дурний, коїв всяке...» Або: «Не згадуй лихом, то вже давно минуле». Бачура ж знав все, що сталося потім...

Якось, коли Лигун подався з хати, Надія прийшла в Бачурин дім. Побачивши бліду й змарнілу дівчину, яку так кохав її син, стара Бачуриха заплакала, а сестра, найкраща подруга молодого Івана, кинула із злістю: «Знала, що прями, хай тепер зуміє й виткати». Надія подивилася на неї довгим мовчазним поглядом, присіла на краєчок ослону, поспитала:

— Як там Іван? Служить?

— Служить і не тужить, — відрізала сестра.

— Одпишіть, що я бажаю йому щастя...

Вона залилася слізьми і пішла з хати. Може, вона приходила прощатись з образом того, хто її найбільше любив і любові якого вона не оцінила? Може, вона хотіла широко поговорити перед прощанням з білим світом? Навіщо було сестрі так гніватися, адже бачила, що Надія вже не могла боронитися, вона прийшла сповідатися перед людьми, близькими її коханому. Може, вона хотіла щось передати Іванові?

Народила дочку, дала їй імення — Іванка, дивне і нечуване в цих місцях, і пішла з дому.

Іванка, Іванка — гуцульське ім'я... Остання примха людини, яка мала дивну і нестійку вдачу... А може, це натяк на перше кохання? Іванка од імені — Іван... Ніхто цього не знав, бо кожна людина має свої таємниці, яких не розпізнати, не розгадати іншим. Можна прожити все життя поряд з людиною, так і не дізнавшись про таємниці її серця. Людина схожа на Місяць — обоє мають невидимі сторони.

Де живе і що робить Василь Лигун? Де зараз Іванка, чие прізвище вона носить?.. Вітер шамотить у бур'яні, сіе водяний пил. Менша дочка Люся копирсає паличкою вогуку землю, щєбече: «Тату, а горобчикам холодно?»

Бачура оповідає казочку про маленького горобчика, який лишився на зиму без хатки і в нього ні пальта того, ні рукавичок, ні чобіток... Повільно проказував слова, а сам думав про неминучу зустріч з Лигуном. Тепер ясно, що вона відбудеться, адже треба довідатися про Іванку. Якимись нитками, невидимими і таємничими, Надія прив'язала його, Бачурине, ім'я до своєї дочки, до її долі. Як знати, може, вона тим самим висловила своє останнє прохання — потурбуватися про доньку, яка ж ні в чому не винна перед людьми?

Ця думка так різонула по серцю, що Бачура аж застогнав. Добре, що Люся не почула того тихого і несподіваного стогону, а то довелось б якось пояснювати доньці...

Його ніби вітром вимело з двору. В райміліції дали картку, в якій було написано: «Лигун Василь Трохимович, 1908 року нар., с. Бабаї, артіль «Степовик». Бабаї? Це ж за кілька кілометрів від Білоцерківки. Так, значить, Лигун втік в сусіднє село. Невже й донька з ним?

Далі сидіти вдома Бачура більше не міг. Пішов до Коваліва і допоміг йому зібрати яблука. Старий гідротехнік не стільки збирав яблука — їх було, мов кіт наплакав, — скільки милувався витвором своїх рук. Все посаджене в цьому саду він виплекав власноручно, сам схрестив зимостійкі сорти і дав їм незвичайні і поетичні назви «Завірюха», «Непокірна», «Сніговиця», «Літепло».

— Ну, перші три сорти зрозумілі, а як тлумачити четвертий, названий вами «Літеплом»? — сміявся Бачура. — Не дуже пасує ця назва зимнім сортам...

— Пасує, — твердо сказав Ковалів, — дуже пасує... Взимку візьмеш яблучко, надкусиш його, воно своїм запахом, соком і смаком нагадає людині літо й тепло... Звідси й назва — літепло.

— Ви поет, Степане Гавриловичу! Вам би вірші писати.

— Чого не вмію, того не вмію. Але читати люблю. Ось, коли хочете, можу втнути одного. Дуже слухний віршик. Про річку Чусову.

І він продекламував вірш¹:

Чусова —
Моя далека й славна,
Видиться і сниться наяву!
Золотою жилою із давна
Називають люди Чусову.

Чусова! —
Та й бачу дні дитячі,
Всю тайгу у далі голубій,
Де літа, від юності гарячі,
З пацанвою виходжали в бій.

Тут я знаю кожну обмілинку,
Кожен камінь в піщаному дні,
Кожну заводь, крутоверть, бистринку
Дарувала ти колись мені.

Ти мене деліла і ласкала,
Хвиля в груди билася крута,
Ти б мені давно за матір стала,
Навіть якби я й не сирота...

Знов стою я тут над Чусовою,
Бережок замшів, немов поріг.
Я тебе з дитинства не такою
В спогаді сердечнім приберіг...

Чусова рудяву котить воду
І нуртує в камені, на дні:
«Подивись, від кожного заводу
Водостік пустили по мені,

Каламутний, мазаний мазутом
Із азотним згаром кислоти»...

Все я бачу, знаю я — чому то
Посмутніла, посивіла ти.

Птиць не видно в травах. Мертва тиша.
І дітей не видно в бережку.
Хто із них про тебе вірш напише, —
Про безплідну, у журбі важку?

Я дивлюсь на тебе, сизо-мляву,
Юнь моя, уральська синь-ріка...
Хай мій вірш, немов людську заяву,
Розбере Президія ЦК!

¹ Вірш Миколи Агеєва, переклад А. Малишка, зроблений для цього видання.

— Знаєте, в саму точку, — похвалив Бачура вірші. — Побільше б таких творів про природу. А то пишуть: повноводі ріки, глибокі моря і океани... Мало милуватися красою природи, мало оспівувати те, що є, треба боротися за збереження природи, за створення нових красот.

Бачура підійшов до низенької яблуні, задивився на густі китиці невеличких червоних, аж чорнуватих яблук. Вони тупилися на гілках так густо, що обважніле дерево ажгнулося під золотистою вагою до землі. Схоже було на те, що хтось навмисне нанизав оці червоногарячі разки, вбрав яблуньку восковими плодами для забави. Щось нереальне було в цій земній красі.

— Циганочка, — пояснював Ковалів, — покуштуйте, дуже соковите і надзвичайно тривке яблуко. Може лежати до самої весни.

Він виламав одну гілочку, подав Бачурі.

— Презент вам від аматора-садівника.

— Аматора-рятівника, ви хотіли сказати?

Ковалів здивовано звів очі.

— Рятівника?

— Так, рятівника Очеретянки.

— Гм-гм, — пробурмотів щось невиразне Ковалів і пішов до іншої яблуні. Раптом різко повернувся і сказав:

— Як ваші землячки, вони вірять у другу молодість своєї річки?

— Не стільки вірять, скільки мріють. Скептиків більше.

— Так ось що, — Ковалів підійшов до Бачури впритул, — не обіцяйте їм золотих гір. Не паморочіть голови великими надіями. Для вас скажу: не кожен річку можна відновити. Там, де немає умов для її існування, вона не житиме.

— Що ви називаєте умовами?

— Причини, які зумовлюють закон течії. Без причин нічого не буває.

— Дуже абстрактно. А конкретніше?

— Велике болото, гірські струмки, відповідний рельєф місцевості, підземні ключі, число приток, лісонасадження...

— Очеретянка має підземні ключі.

— Знаю, — махнув рукою Ковалів, — знаю, але цього замало.

— Замало? Мені здається, що цього досить для початку. Вода буде свіжою, а це головне. Де ж взяти притоки для притоки?

— Подивимося на місці. Я давно там був.

У Бачури підупав настрої. Дивна ця людина — Ковалів. То він рветься у бій, то підгинає хвоста. Можна вже уявити картину: ось він почне розповідати колгоспникам про майбутнє водоймище, наговорить їм м'шок сумнівів, а потім скаже, що треба приступати до створення греблі. Жодна людина навіть за лопату не візьметься. Треба в'яснити все тут, до поїздки.

— Ви боїтеся братися за діло? — спитав він у старого прямо. — Скажіть чесно.

— Я боюся іншого, — Ковалів не дивився йому в вічі. — Я боюся ваших слів. Людина ви запальна, мрійлива, але для нашого діла всі ці прекрасні якості ні до чого. Як би вам сказати точніше — одних цих якостей мало, чи що. Я поїду з вами з однією умовою.

— Яка ваша умова?

— Ви запрошуєте мене в гості до своїх знайомих. Про річку й не заїкнетесь, аж поки я на те не дам згоди.

— Умову приймаю, але...

— Без але. Гаразд?

— Гаразд.

— Ну, тоді вирішено.

Бачура повертався додому, несучи в руках гілку, всипану густо-червоними яблужками. Їх було шістнадцять штук. Ніколи ще не доводилося бачити такого чуда. Яблука сиділи одне біля одного так щільно, що деякі з них були витіснені і трималися на довгих хвостиках. Яка сила до життя! Сусіди тиснуть, борючись за простір, а яблужко умирати не хоче. Воно видовжує свою ніжку, міняє форму, але тримається чітко, бо хоче жити. Жити, боротися за життя! Хіба не так повинна діяти людина?

А вранці Бачура з Ковалівим їхали розмитим дощами шляхом у степ, прикритий зажмареним небом. Візок, кований залізом, підстрибував на крихких грудях, молоденький погонич, видно, поспішав, бо весь час подвбохкував батіжком, не шкодуючи коней. Бачура мав намір завернути по дорозі в Бабаї, адже тут рукою подати, тому й сказав молоденькому кучерові:

— Переночуєш з нами в Білоцерківці, а вранці назад...

— Що ви? — озирнувся хлопцевь. — Я сьогодні буду вдома, бо увечері у нас новий кінофільм з участю Лоліти Торрес.

— Вам подобається гра Лоліти Торрес? А за що ж ви її любите? — спитав Бачура.

— Так голос же у неї! — вигукнув хлопчина. — Потім, знаєте, співає не так, як усі...

От, от — співає не так, як усі. Вабить незвичність, новина, оригінальність. Такий закон. І нічого з цим не зробиш. На площі можна показувати звичайного князя, але якщо буде напис «Африканський кінь», людей зійдеться видимо-невидимо. І можна бути певним, що оцеї хлопчина сьогодні повернеться назад, повернеться вчасно і буде дивитися новий фільм.

Бачура облишив намір переконати хлопчину, хоч йому дуже хотілося зазирнути в Бабаї. Дивні діла! То він поспішає в Білоцерківку, то ловить себе на думці, що весь час думає про Бабаї. Невже у всіх людей буває так? Щоб не мучитися роздумами про суперечливість власної вдачі, Бачура вирішив трохи розважитися. Звертаючись до похнюпленого Коваліва, який сидів у задку, насунувши на очі каптур свого дощовика, він сказав:

— От, яке воно діло, Степане Гавриловичу, сунеться оце степовим шляхом візюк, а на ньому сидять два поважних чоловіки, везуть проект... Якщо сказати образно, то виходить, що на древньому, мов світ, возі їде по землі велика ідея, якій, можливо, судилося перевернути економіку всього світу.

— Картина досить дотепна, — сказав похмуро Ковалів, — якщо тільки дивитися на неї з точки зору сатири... Справжні великі ідеї зараз мчать з космічними швидкостями по нових, небачених орбітах!

— Як сказати, — посерйознішав Бачура. — Це, знаєте, як сказати. Ідея підкорення космосу визріла не в літаку «Ту-104», а в тихому кабінеті вченого, а можливо, навіть на кухні, де він обідає... Проекційна трубка телевізора теж народилася в тиші лабораторії електрофізика. Героїчний подвиг творця бере початок з лона тиші і лабораторного педантизму. Так народився телеграф, радіо, кінескоп, лічильна машина.

— Погоджуюсь, — буркнув Ковалів, — але не можу повірити, що на цьому тряскому возі їде велика ідея... Дай боже нам перевернути економіку хоч би одного колгоспу!

— Це тільки в кіно та на сцені все відбувається пишном, — продовжував свою думку Бачура, ніби не почувши скептичної репліки Коваліва, — все там інакше, ніж у житті. Там блиск і грім, поза і удар шаблі, красне слово героя і келих вина, блискучі очі коханої і ржання бойових коней, лемент раті й клич кимвала, світло і тіні, химерний візерунок

красномовства... В житті ж герой творить подвиги тихо, непомітно і просто. Як оце ми з вами...

Ковалів нарешті посміхнувся.

— Мій друг у доброму гуморі... А де ми заночуємо? Ану, влязьте з неба. Дуже прошу!

— Зліз. Тепер на землі. Кажу — ночувати будемо у мого приятеля Карпа Палажченка. Більшого скептика відновлення річок важко знайти.

— Блискуча перспектива. Напевне, і чаю не дасть. А мені не завадило б кості погріти...

— В селі є чайна.

Ковалів кивнув головою. Його влаштувала та обставина, що в Білоцерківці є чайна. Але ж Бачура розповідав, що там немає води, колодязі висохли. Що той відповідь на це? І гідротехнік запитує єхидно:

— Чайна, кажете, є, але... чи буде чай?

— Буде, Степане Гавриловичу, не турбуйтеся.

— Що ж, його з нарзану роблять чи як?

Бачура обернувся, наче його вкололи голкою. Щось він, певне, розповідав про той нарзан... Звичайно, то було перебільшення, але воно ж таке необхідне, якщо треба довести щось... Тепер Ковалів влучив у саму точку, вдарив дошкульно.

— А й справді, де вони беруть воду на чай? — спитав Бачура сам у себе: — Адже точно пам'ятаю, що пив справжній чай, а не тільки нарзан.

— Ото ж бо й є, — закінчив розмову Ковалів. — Ви схильні до перебільшення. Це загострює проблему, але викривляє дійсність. Зважте.

Під'їжджаючи до села, Бачура помітив напис на щиту: «Бабаї». Серце забилося. Як же вони потрапили сюди?

— Бабаї! — вигукнув він у захваті. — Та невже? Яким побитом?

Хлопчина вишкірив зуби.

— Та ви ж мені увесь час тільки й торочили: Бабаї та Бабаї. От я й завернув. Чи вам уже не треба сюди?

— Та треба ж, дуже треба, — радо засовався на сніні Бачура.

— Ви просто геній, а не тільки прихильник голосу Лоліти Торрес. Зверніть, будь ласка, ось до цієї крайньої хати, я питаю у людей.

Хлопчина з'їхав з дороги, зупинив коней. Бачура зліз з воза, увійшов у двір. Стіжок соломи, кури, купа глини: вид-

но, колгоспник недавно викопав потрїб, низенький живо-плїт. Господар, сухенький дїдок з білою борїдкою, викидав з сараю гнїй на подвір'я. Побачивши Бачуру, він продовжував орудувати вилами, чекаючи, поки прибулий сам підійде до сараю.

— Здрастуйте, — привїтався Бачура. — А вийдїть-но, я хочу у вас децо спитати.

Дїдок мовчки й далї викидав вилами, а Бачура стояв і чекав. Та ось весь гнїй було викидано, господар вийшов і поздоровкався.

— Скажіть, будь ласка, де живе Василь Лигун?

— Дїд спочатку поскуб рїденьку білу борїдку, потїм почув потилицю.

— Василь Лигун? — перепитав він і ще раз копнув вилами. — Хто ж його знає... А по-вулишному як його?

— Не знаю, — признався Бачура. — А хїба у вас ще й зараз по-вулишному прозивають людей?

— Аякже! У нас тут всі мають вулишні прїзвиська, всі, як один. Здавна так заведено. От я, примїром, Петренко, а ви мене так не питайте в селї, бо не знайдете. А спитайте так: де живе дїд Вухо, відразу покажуть, навїть отакенькі.

Дїд Вухо засміявся, показуючи рїденькі жовті зуби.

— Я знаю, що він живе тут, але як його знайти? — бїдкався Бачура. — Може хтось з ваших знає? Василь Лигун, колись кїномеханїком працював. З Білоцеркївки родом.

— Еге, так це ж, мабуть, Василь Жовтяк? Той, що рибу ловить? Так би й сказали. Ви що ж, рибки хочете у нього купити?

— Так, так, хочу рибки трохи взяти на юшку, — збрехав Бачура і відчув, як почервонїв від сорому. — Де ж його хата?

Старий вийшов на вулицю, вказав держалном вил кудись у село.

— Як проїдете кооперацію, то не їдьте вліво, а берїть вправо, аж до низу. А там побачите високий паркан з червоних дощок, ото й стукайте там, аж поки відчинять. Отам він і живе, але, мабуть, самого Жовтяка немає вдома, бо він не сидить у хатї.

— Дивно, а де ж він рибу ловить? Адже у вас, бачу, ні ставка ні річки.

— Гей-гей, чоловіче, аби тїльки охота була в тебе. Мотоциклу заведе і тр-тр-тр, аж курява до неба. Хїба мало в районї озер? Аби, кажу, охота була...

— Що ж він, для себе чи на продаж ловить? — обережно питає Бачура.

— Он який дім вибехкав, хіба б ото без риби вправився? Щодня на базарі. Моторний чоловік...

— А чому його прозвали Жовтяком?

— Оце вже й не скажу, — відповів дідок, — бо діло воно не сьогоднішнє, та й не при мені робилося. Тут усі названі. Мені, приміром, вухо відірвало на війні, бачите, окраєць тільки лишився. Так і звуть. Привик я вже, не огризаюся. І Жовтяк не огризається, і його жінка Жовтячка, і дочка Жовтячка.

— Дочка? У нього є дочка? А як її звати?

— Жінку Веклою, а дочку Іванкою. Як постукаєте, то хтось з них відчинить. У них там погріб з цементу, риба завжди є на продаж не тільки для районного базару. Так що на юшку купите.

Бачура подякував і пішов з двору. Тепер у нього не було сумніву — на базарі він бачив Василя Лигуна. Той сидів осторонь від рундука, де лежала розкладена для продажу риба, а рибою торгувала літня жінка. Може, то його дружина? Хто ж вона?.. І дочка Іванка — Жовтячка?

Сів на воза, вислухав нарікання хлопчини, що пізно вже, а йому ще треба доїхати до Білоцерківки, а потім назад по такій дорозі. Лоліта Торрес... Це треба розуміти! Бачура розумів, що невчасно завітав у Бабаї, бо з ним двоє, яким зовсім було байдуже, що тут живе Василь Лигун, що його назвали Жовтяком і що в нього є дочка і жінка Жовтячки.

Візок тепер ще дужче трявся по дорозі, а Бачура кутався у свій брезентовий плащ, хотів але не міг відігнати з думок образ Лигуна-Жовтяка, який застилав йому зір, не давав спокійно дихати і милуватися подивом вітру, бігом хмар над головою, степовим простором, розбавленим синькою низького неба.

Х

Карпо Палажченко, побачивши біля своєї хати віз, на якому сидів Бачура, хутко вибіг у двір, гукнув ще здалеку:

— Оце добре, що заявився, бо мене скоро рознесуть на шматки! Молодець, що приїхав!

Він обняв Бачуру за плечі, повів його в хату. За ними слідом йшов Ковалів.

— Знаєш, заронив ти тоді в душі людські надію, місця

собі не знаходять, все питають, коли почнемо греблю гатити. Так захотілося людям річки, що хоч плач, а подавай її негайно. Що ж ти нам привіз?

Бачура обернувся, вказав рукою на Коваліва.

— Привіз вам оцю мудру голову, яка багато чого знає. Прошу знайомитися — гідротехнік. Людина, яка може що завгодно воскресити з мертвих.

Ковалів скривився:

— Іване Семеновичу, я вас прошу...

— Ну, не буду, не буду, але скажу тільки, що я просто здивований. Скептик номер один змінився до невпізнання. Що з тобою, Карпе? Невже й ти повірив?

— Не будемо зараз торкатися справи, — ухилився від прямої відповіді хитрий Палажченко, — а краще пообідаємо. Моя Одарка зарізала сьогодні гусака...

Зміна у поглядах Палажченка мала свої причини. Після того, як Бачура намалював колгоспникам райську картину, в селі знайшлося багато прихильників відродження річки. Люди збиралися групами, а то й поодинці і йшли до річки з лопатами. Копали в різних місцях, відшукуючи замулені, забиті піском джерела. Дехто з старих людей ще пам'ятав ті місця, показував, а молоді копали. Особливо близько припала до серця ідея комсомольцям. Секретар комсомольської організації, Ганна Заєць сказала своїм друзям на спеціально скликаних зборах:

— Сором нам усім дивитися один одному в вічі, коли наша рідна річка гине. Чого ж ми сидимо і ждемо? Хочемо, щоб держава все зробила для нас?

Її палку промову перебили категоричною реплікою:

— Не агітуй, а кажи, що робити! Самі грамотні.

Ганна Заєць строго подивилася на присутніх.

— Кажете, що не треба агітувати? Треба! У нас є чимало людей, які з недовірою, з насмішкою ставляться до нашої ідеї. На жаль, ще є такі люди! І не рядові колгоспники, а дехто навіть з керівних...

Палажченко був на тих зборах, сидів у кутку і дивився в підлогу. Йому було ясно, у кого цілила Ганна. А вона продовжувала:

— Тільки сліпі не бачать, що це діло велике, що це діло першої величини! По всій країні стихійно виникає рух за збереження і відновлення річок. Ось я вам прочитаю «Комсомольську правду», товариші. Слухайте!

Щоки у дівчини пашіли, очі метали іскри молодості і зав-

зяття. Вона прочитала статтю під назвою «Друзі малих річок», в якій розповідалося про підмосковну річку Вору. Ще десять років тому була ця річка повноводна, а тепер на ній лишилися окремі калюжі та ями, наповнені мутною водою. Зникла риба. В окремих місцях річка до того звузилася і пересохла, що через неї можна перестрибнути. Цю річку взяли під свій нагляд комсомольці і піонери. Вони організували товариство друзів малих річок і приступили до діла. Ось що сказали учасники цього товариства: будемо охороняти річку, робити греблі, ставки, з'єднувати річку з річкою, обсаджувати її береги...

— Один із друзів малих річок, — голосно сказала Ганна, — висловив і нашу думку, бо заявив: на душі у нас одна тьня і сором — весь радянський народ трудиться над перетворенням природи, а ми — палець об палець не вдаримо, — тільки милуємося нею. Чули? Милуватися природою — мало! Треба боротися за неї!

Палажченко розповідав далі про ці збори, а Бачура дивився на нього і думав: ось, виявляється, де причина цих змін. Сам Бачура не читав тієї статті, але почувши про неї, сказав собі: починається діло. Народна ініціатива йде знизу, йде широко, по всій нашій радянській землі. Якщо тільки за це візьмуться мільйони, тоді...

Вже під кінець обіду в хату зайшов голова колгоспу Данило Осадчий. Потискуючи руку Бачурі, говорив з удаваним сумом в голосі.

— Завдали ви нам клопоту, товаришу землячок! Все село підняли на ноги, а самі зникли.

— Зник, а потім з'явився та ще й не сам. Ось привіз вам спеціаліста. Знайомтесь.

Бачура спостерігав, як Ковалів та Осадчий, всівшись у кутку, діловито розмовляли про річку, серце у нього розквітало. Добре, добре починається! Навіть краще, ніж можна було сподіватися. Він переможно поглядав на Коваліва, а той ніби не бачив тих поглядів, одвертався: радіти ще рано, бо на шляху в ідеї ростуть не тільки троянди, а й колючки.

В хату зайшла Ганна Заєць з двома комсомольцями. Бачурі вона відразу сподобалася, хоч у дівчини були гострі риси, обличчя всіяне густими веснянками. Вона була, мабуть, однією з тих, що не завжди зазнають щастя в коханні...

— Тепер ми вас не відпустимо, аж поки не поставимо греблю, — говорила Ганна, блискаючи очима, — і товариша Коваліва не пустимо. Ми вас так чекали!

— Ось почнемо насипати греблю, покидаєте лопатою, самі захочете, щоб ми швидше зникли з села, — сказав Бачура.

— Ви гадаєте, що ми землі боїмося? — підхопила задержувата дівчина. — Знайшли, чим лякати хліборобів! Ми взагалі нічого не боїмося. Безстрашні. Дехто з наших і на ціліні вже побував. Так що...

Бачура зауважив:

— Вважайте, що ми вирушаємо теж на ціліну. Голуба ціліна! Правда, романтично? Голуба ціліна... Лежать на землі широкі заплави, де-не-де вкриті срібними латками води, глибокі річища, вкриті тріщинами й бур'яном. Бур'ян на річищах! А треба, щоб по них вода текла.

— Ну що ж, — сказав Палажченко, коли наговорилися. — Будемо вважати, що комітет по відновленню річки створено. Головою комітету пропоную обрати товарища Коваліва.

Ковалів встав.

— Давайте без комітетів. Я ось подивлюся на вашу річку, подумаю, а потім поговоримо. Дайте мені кілька днів. Хоч би тиждень, принаймні.

— Осінь, Степане Гавриловичу, осінь стукає у вікно, — зауважив Бачура.

— Знаю, що осінь. Тиждень — найменше. І не ходіть зі мною, я сам піду. Ждіть, поки скажу.

На цьому погодилися і розійшлися. Голова колгоспу хотів виділити для приїжджих спеціальну хату, але Палажченко запротестував:

— Мої гості, мій клопіт. Віддам їм кімнату, вистачить, гадаю.

Бачура та Ковалів погодилися жити у Палажченка, і голова колгоспу відразу ж полегшено зітхнув. З його плечей спала хоч ця не дуже легка ноша.

Тепер кожного ранку Ковалів виходив до річки і повертався лише увечері. Мовчки скидав свого важкого від дощу плаща, мовчки вкладався спати. Бачура ніяк не міг повернути його до розмови, не міг жодного разу умовити піти разом. Старий гідротехнік так відповів на ці домагання Бачури: «Зайва балаканина нічого мені не дасть, за винятком — шкоди. Потерпіть». І Бачура терпів. Ходив по селу, розмовляв з людьми, мало-помалу виявляв окремі подробиці того, що невідступно ходило по п'ятах все його життя.

...Дізнавшись, що Василь Лигун перейшов жити в сусіднє село Бабаї, Надія перестала плакати. Висохли сльози, об-

личчя набрало виразу р'шучості і спокою. Так, мабуть, буває у людей, які усвідомлюють найважливіше, для яких немає вже більше загадок і неясностей. Сиділа біля ліжечка, де спала мала Іванка, плела їй з рожевих ниточок тапці, потім шила сорочки «नावиріст», оздоблювала капелюшок квіточками, який дівчинка буде носити хіба що через рік... Коли все було готове, вона склала пошиття в скриню, одяглася і пішла до Бачуриної сестри. Це була перша їхня розмова після того, як Надія зв'язалася з Лигуном. Сестра скривдженого брата, якого вона любила над усе, зустріла її гнівними словами. Розмови не вийшло. Надія побігла додому, покланкала матір і спитала її: «Василь живе з кимось в Бабаях?» «Не знаю, доню», — покривила душею мати. «Знаєте, кажіть вже», — твердо наполягала дочка. «Він не вартий тебе, дочко, забудь його», — відказала мати і заплакала. «Гаразд, ідіть», — відповіла стомлено Надія і причинила за матір'ю двері.

Вона встала о третій годині ночі, коли мати і мала Іванка спали. Підійшла до ліжка, задивилася на напіврозплющені голубі очі, побачила ледь помітну посмішку на пухлому личку. Стінний годинник стукав надто голосно, вона підійшла і зупинила його. Потім тихенько прикрила ліжечко — їй здавалося, що мале дитя все бачить і все розуміє.

Тепер було тихо, дуже тихо, ніби все вимерло на світі. Надія ледве чутно ступала по підлозі, збиралася. Взяла біле плаття, в якому мала йти до загсу, модні туфлі на високому каблучку, вінок з воскових квітів. Зв'язала все у вузлик, прислухалася. В кухні стогне на печі мати, у неї болять груди. Треба було б зварити зілля, мати ж нездужає. Але ні, не тепер, потім... Коли? Ось прийде тітка Олена, зварить зілля, догляне матір. А їй треба поспішати, скоро півні заспівають. Мати може прокинутися — через кухню виходити небезпечно. І вона вирішує втекти через вікно..

Ніч темна, запашна. В селі жодного вогника, село спить. Спить дочка Іванка, мати, сплять всі люди. Завтра прокинуться і дізнаються про злочин, якому немає виправдання. Що вони скажуть? «Як почала, так і скінчила. Не вміла шануватися — хай тепер послужить наукою іншим».

Річка віє холодком, шепоче тихо собі хвилькою. Надія бере човна, виламує хлудину і з великими труднощами перепливає на протилежний бік. Тепер можна спочити, щоб втишити серце. Тепер можна подумати. Вона присідає на росяній траві, переводить подих. Десь там, за річкою, де ледь

бовваніють хати, димарі, озвався півень. Незабаром світанок. Вона встає і йде через степ. В селі, до якого дійшла, вона стукає у крайню хату. Йї ніхто довго не відповідає. Нарешті, виходить стара баба, прочиняє двері і довго вдивляється в постать. Нарешті, баба каже:

— Заходь, Надю, чого тобі?

Йї впізнали! Значить, вона потрапила в село, де жила йї тітка Олена. Надія щось бурмоче нерозбірливе і втікає назад, до річки. Сховалася в кущах, просиділа так аж до вечора. А увечері побачила дівчинку, що сиділа на човні і правувала просто до берега. Підійшла і спитала:

— Куди плывеш?

— По латаття.

— Навіщо тобі латаття? На віночок?

— На віночок.

Надія ніяково посміхнулася.

— Хочеш бути красивою?

Дівчинка закліпала очима, йї веснянкуватий носик здригнувся від посмішки.

— От ви красиві, а я конопата.

— Ні, ти теж красива. Хочеш мати оцеї віночок?

Надія показала віночок з білих воскових квітів.

— Ні, я такого не хочу, бо він неживий.

— То я тобі щось інше подарую тоді, — захапалася

Надія.

— А навіщо мені дарувати?

— Я хочу попросити тебе перепливати на той бік і взнати щось для мене. Можеш?

— Кажіть, я зроблю. Без подарунку.

— Гаразд, я потім тобі віддячу. Перепливи і сходи до баби Мотрі Чепурної. Знаєш таку?

— Ні.

— Спитай у людей. Покажуть. Взнай, як вони там живуть, чим годують маленьку дівчинку Іванку.

— Взнаю.

— А якщо спитають про мене, то ти нічого не знаєш, нічого не бачила. Зрозуміла?

— Ні.

Надія довго і терпляче пояснювала, про що саме вона хоче дізнатися. Вела справу так, що, мовляв, сама вона не може зайти додому, бо посварилася з своїми, а дитини жаль. Дівчинка довго дивилася на неї нерухожими очима, а потім раптом згодилася.

— Якось я теж підсилала чужого Ванька додому, щоб узнав для мене. Це тоді, як я потолочила матірку... У мене мама ой яка лиха!

Дівчинка розказала, а потім спритно скочила в човника і попливла. Не поверталася довго, але ось її біле ситцеве платтячко, нарешті, замайоріло на березі. Пристала, витягла діловито човника і, побачивши в куцах Надію, сказала:

— Я не пішла до баби, бо вона б примусила все розказати. Там так плачуть... А Іванку годує ваша сусідка Наталка. Це мені сказали ваші сусіди. Питали про вас, але я нічого їм не довірила.

— Ти розумничка. Як тебе звати?

— Маруся.

Надія притисла дівчатко до грудей і поцілувала її в щоку.

— Спасибі тобі, люба, спасибі. Рости великою.

Дівчинка пішла, зупинилася і оглянулася на дивну тьотю. Надія покликала її:

— Чекай хвилинку.

Дівчинка зупинилася. Надія підійшла до неї, присіла, подивилася в очі:

— Ти будеш довго жити, побачиш мою Іванку. Як вона вже виросте, скажи їй, що я її дуже... Ну, як тобі сказати, щоб ти запам'ятала. Скажи, щоб вона простила мені. Запам'ятала?

— Запам'ятала.

— А тепер повтори ці слова.

— Щоб Іванка простила.

— Правильно. Ти розумниця. А тепер іди.

Повернувшись до річки, Надія переодяглася, начепила віночок на коси, сіла в човна і попливла до вирви.

Так оповідали цю історію. Молодь нічого про те не знала, бо все те діялося давно, а життя тепер підказувало інші печалі й турботи.

Відтоді прошуміла велика війна, яка принесла безліч горя і жертв. І ніхто вже й не згадував про той трагічний кінець одного кохання, все те мало значення, мабуть, лише для одного Бачури.

Ну що ж, хай так. І все ж треба вперто йти слідами, вияснити всі загадкові сторони, розкрити всю глибину трагедії. Тепер і Бачура дивиться на події очима не сучасника. З того часу, як він колись купався з Надією в Очеретянці, минула ціла вічність, пересохла річка, виросла Іванка, постарів і

зжовк сільський красень Василь Лигун. Та хіба сам Бачура, його вік не стверджували, що пролетіли роки? Так то воно так, але є події, є речі, які не старіють з часом.

XI

Ковалів продовжував ходити до річки, записувати щось у блокнот, мугикати собі під ніс довгими осінніми вечорами, коли за серце хапав смуток за домівкою: Бачура починав трохи сердитись: чому така напускна і довга мовчанка? Одного разу, коли вони сиділи біля грубки, в якій потріскувала солома, Ковалів мовчки читав якусь книжку. Бачура не втримав:

— Гаємо час, їмо чужий хліб і мовчимо. Досить симпатична поведінка.

Ковалів закryw книжку, довго дивився на Бачуру, ніби ніяк не міг зрозуміти, звідки той узявся і що говорить, потім знову розгорнув книжку, підсів ближче до грубки і сказав:

— Краще трохи помовчати, ніж потім з вами червоніти. Ви своє зробили — розбудили у людей уяву, надію. Місія ваша на цьому кінчається, починається моя царина. Дещо складніша, чи відповідалніша, чи, як би вам сказати, трудніша.

— Визнаю, Степане Гавриловичу, але...

— Визнавайте без «але».

— Визнаю.

— Тоді мовчіть і чекайте.

— Я мовчатиму, але ж можна мені спитати? Хоч би про оту книжку, яку ви читаете третій вечір?

— Про книжку можна. Ось я вам наведу одну сторінку. Вдумуйтесь в кожне слово. «За густотою населення Україна і раніше займала перше місце на Русі. З ростом населення все більше та більше розорювались цілині землі, перелого та толоки. Зникав з лиця української землі ліс, якого й раніш там було мало. Розораний й оголений ґрунт не мав захисту від руйнівної сили повеневих вод, дощу. З'явилися промоїни, ритвини, на місці яких виростали глибокі яри. Опускаючись, дно яру перетинало водоносний шар. Вибивались назовні джерела, падав рівень ґрунтових вод. Помітно поменшало вологи на полях.

Ще в тридцятих роках минулого століття Україну стали

відвідувати недороди й неврожаї. Часті посухи призвели до зменшення збору зерна. Зарослі яри скоротили площу культурних земель. Земля перестала давати колишні доходи».

Ковалів подивився проникливими очима на Бачуру.

— Мотайте на вус, згодиться. А тепер я хочу познайомити вас з працею Густава Векса.

— Густав Векс! Він іноземець?

— Так, іноземець, але це не має ніякого значення, — спокійно вів Ковалів. — Великі наукові проблеми, як це відомо, не мають національних кордонів, бо люди живуть на одній печі, названій Землею. Так от, цей видатний учений ще 1873 року опублікував у Відні книжку, в якій розкрив причини обміління рік. Академії наук усіх європейських країн створили комісії, які мали сказати авторитетне слово про цю працю. Векс оперував фактами, точними і зафіксованими наукою. Він казав, що за п'ятдесят років рівень води в Ельбі знизився на 17 дюймів, в Дунаї — на 18, у Віслі — на 19, а в Рейні — на 25. Переведіть ці дюйми в сантиметри — і ви побачите, як міліють ріки в Європі... Які ж причини спонукають це запрозливе явище? Комісія, призначена Віденською Академією наук, записала: «Причини шкідливих змін у річному розподілі вод треба шукати в осушенні боліт, спуску озер і ставків, особливо ж — у винищенні лісів». А ось висновок комісії, призначеної Санкт-Петербурзькою академією наук: «Ліси і болота безумовно мають вважатися основними регуляторами вологи і кількості води, що стікає по ріках». До такої ж думки прийшли вчені Датської академії наук, чимало гідротехнічних товариств і окремі вчені-гідрологи. От вам і задачка... Коли знаєш все це, то не дуже охоче піднесеш руку на Пінські болота, бо, відверто кажучи, якщо нам вдасться висушити цей масив, то ми будемо свідками загибелі нашого Дніпра...

Хтозна, скільки б ще так говорив Ковалів, якби його не перебив Бачура. Він скочив з свого стільця, нервово пройшовся по кімнаті, потім зупинився перед гідротехніком і сказав:

— Ваші погляди, Степане Гавриловичу, дуже цікаві. Тільки — чи не тхнуть вони давноною? Адже самі кажете, що Векс написав свою книжку майже сто років тому... Ви, певне, краще за мене знаєте теорію загального водообміну у природі. Багато вчених довели, що небо не стало суворішим до людей з тих часів, як Ноїв ковчег зачепився за гостряки Арарату. На землю падає зараз стільки ж води, як і сто,

двісті, тисячу років тому. Ця істина підтверджена теж авторитетними вченими, до речі, теж у всесвітньому масштабі...

Ковалів нахмурився. По його чолу пробігло грізне хмаровиння, очі ставали дедалі колючішими. Він махнув рукою, ніби хотів боронитися від бджіл, щось мугикнув, потім розкрив рота, але не міг вимовити й слова. Аж коли прокашлявся, — о, це був нервовий кашель, який означав, що завтра він лежатиме цілий день розбитий, ніби прокатаний залізним котком, — то все ж сказав:

— Ота теорія мені відома... Ви молодший за мене, у вас буде час перевірити мої слова життям. Так от що я вам скажу про ту теорію. Вона — величезна помилка або фальшивий щит, за яким так полюбляють ховатися непрямодушні, вбогі на хоробрість серця. Що небо посилає землі приблизно однакову кількість опадів, це таки справді так. Але от питаннячко: чи однаковий стік вод тепер, порівнюючи з тим, що був раніш? Природним регулювальником стоку — лісам, болотам, заплавам, численним річкам і заливним лугам, потічкам і ставкам ми потихеньку підрізали крила, а замість них не створили інших. Вода повесні бурхливо котиться руслами природних водойм у море, завдаючи великої шкоди людям. Котиться вона швидко, за якихось там пару, ну, за три тижні майже все втікає, а після того наші річки хиріють, перетворюються на мертвяків. Ось яка річ, це також треба намотати на вуса.

Бачура радів, що вдалося розворушити Коваліва. За удаваною байдужістю і навіть незгодою приховувалася радість від того, що гідротехнік виліз із своєї шкаралупи.

— Тепер ви розумієте, які причини спонукали обміління рік? Це головна, так би мовити, теоретична передумова. Хочете підтверджень практичних? Будь ласка. Навколо вашої Очеретянки росло колись чимало лісів. Навіть ще донедавна тут були урочища, які лишилися в назвах місцевостей. Що говорять вашій уяві такі назви, як Мисників лісок, Смолярка, Випалюване, Дьогтярне, Корчувате, Чернолист? Ще й зараз колгоспники кажуть: посіємо просо на Дьогтярному... Колись був Мисників лісок, в якому люди добували дьоготь. Так захопилися справою, що чисто весь лісок змили. А таких назв, як Смолярне, Випалюване і Корчувате навіть учневі не треба пояснювати. Всі оті зниклі урочища не тільки захищали вашу Очеретянку, а й живили її водами. Тепер вони зникли, а за ними зникла і Очеретянка. Інших причин нема і не може бути. Хочете відновити річку, повер-

ніть усі оті природні умови, що колись зумовили існування річки.

Бачура скрушно похитав головою.

— Істина не стає привабливішою від того, що вона всім зрозуміла. Скажіть завтра голові колгоспу, що він має посадити триста гектарів лісу, він і слухати вас не схоче.

— Дуже можливо, — погодився Ковалів. — Навіть ймовірно, що так воно й буде. Бо якби він так учинив, то йому б районне начальство відірвало б голову за зменшення посівних площ... Та це складне питання, ми якось повернемося до нього іншим разом. А зараз послухайте ще одну думку, на мій погляд, справедливу — аж до жаху... Великий англійський геолог Мурчисон, відвідавши Росію 1842 року, мав побачення з царем Миколою I.

— Що найбільше привернуло в Росії вашу увагу і вразило при огляді країни? — поцікавився цар.

— Мене найбільше вразила та швидкість, з якою винищуються ліси на всій території вашої держави, — відповів Мурчисон. — Я не можу не заявити про це вашій величності і благаю вас в ім'я людства вжити тепер найенергійніших заходів до припинення цього нерозсудливого розкрадання, яке загрожує загибеллю вашій прекрасній батьківщині.

Ковалів почекав хвилину, ніби перевіряючи, яке враження справила ця розповідь на Бачуру, але тому, що той мовчав, він сказав із сумом у голосі:

— Думаєте, цар прислухався до цього грізного попередження вченого? Не такий був Микола I... У нього зіпсувався настрій після цієї розмови і він висловив своїм підлеглим невдоволення цією аудієнцією. На тому все й закінчилося. Наступного дня цар вже спокійнісінько танцював на придворному балу, турбуючись, щоб зберігався повний і вишуканий етикет при виконанні модної тоді мазурки...

— Який же висновок? — нарешті, обізвався Бачура. — Треба насаджувати ліси? Але ж для лісів потрібна земля, а районне начальство мусить думати не про зменшення, а про збільшення посівних площ.

— Звичайно, — швидко погодився Ковалів, — районне начальство міркує правильно. Посівні площі треба збільшувати. Але це зараз не може бути генеральною лінією. Треба збільшувати врожаї. Люди поклали багато тяжкої праці, щоб викорчувати, випалити ліс, щоб більше сіяти пшениці. Вони не захочуть віддати вже відвойоване у природи.

— Який же висновок?

— Треба перетинати річку греблею. Цим ми не воскресимо Очеретянку, але зробимо її корисною для людей. Замість річки в звичайному розумінні, буде кілька великих водоймищ.

— Гаразд, давайте робити для початку одне водоймище.

— Мені ще тебе кілька днів — для розрахунків. Щоб поставити греблю майбутньої ГЕС на річці, проектні і науково-дослідні інститути готуються кілька років. Мені потрібно ще три дні. Найменше.

Бачура лг спати, а вранці перейшов річку і почував розмитим полем до села, в якому жила Маруся. В уяві чомусь була маленька дівчинка з конопатеньким носом, яка на всі запитання відповідає: так, ні. Коли ж Бачура постукав у вікно крайньої хати, у те саме вікно, в яке колись стукала Надія, двері розчинила огрядна молодиця з великими і темними очима. Поряд з нею стало троє замураваних дітей.

— Драстуйте!

— Драстуйте!

— Можна до вас?

Молодиця трохи здивовано повела плечем, нерішуче запросила в хату. Бачура довго і плутано розповідав, що саме привело його сюди. Господиня вислухала, наказала дітям вийти погуляти надвір, а сама присіла на лаві біля столу, поклала на стіл свої великі руки і соромливо сказала:

— Та було колись, аякже, було. А ви що ж, родич тієї Надії?

Бачура понурив голову.

— Не те що родич, а так, знайомий. Правда, що вона послала вас тоді до себе додому? Навіщо це їй?

— Та як же навіщо? Адже вона дитя своє лишила перед тим, як вмерти, мати ж вона, то й турбувалася, хто буде годувати доньку. Як узнала все, тоді й втопилася.

Молодиця говорила так просто і буденно, ніби оповідала про погоду чи види на врожай. Вдруге і втретє повторювала вона цю коротку і відому Бачурі історію, а він сидів і думав: «З часом навіть незвичайні історії й пригоди перестають вражати своєю силою». А тут крім часу, є ще інший чинник — зміщення площин реального. Оцій Марусі, тепер Марії, було тоді десять чи дванадцять років, а тепер, мабуть, під сорок. Давня пригода на річці лишилася в неї як спомин про дитинство, насичене враженнями від казок і фантастичних оповідань старших. Це можна було побачити, як вона розповідає. «Сказала мені, що тепер все гаразд, одвернулася. А по-

тім покликкала назад, поцілувала осьдечки, в шоку, наказала йти в село. Я й пішла. А назавтра...».

— Правда, що вона вдяглася в біле плаття і почепила восковий вінок?

— Я її не бачила мертвою, але люди переказували, що коли витягли з річки, то вона була у вінку. А для чого це вам знати?

— Та так, між іншим, — ухилився від прямої відповіді Бачура. Йому здалося, що молодиця вражена його дивним приходом і чекає, поки він піде. Треба було щось сказати, але він нічого не міг придумати, бо хотілося ще попитати.

— Мене зацікавила ця незвичайна історія давно, але я не знав, як її вяснити. Люди порадили сходити до вас. Ви знаєте Іванку?

— Та хто ж її не знає? Вона ж вчилася в нашому селі.

— Ходила сюди з Бабаїв?

— Та всі ж ходять. Тут недалечко...

Дітлахи прочинили двері, стали біля матері і вже не хотіли йти геть. Та мати тепер і не виганяла їх, бо розмова про давно минуле не чіпала тем, заборонених дітям.

— І Лигуна знаєте? — спитав Бачура, аби щось спитати. Він відчув, що його прихід сюди не мав ні певної мети, ні сенсу.

— Та як же, це ж батько Іванки. Вона й зараз у нього живе. Важко їй живеться з мачухою...

Марія розповіла про Лигуна скупо, але в сильних виразах.

— Цілими тижнями десь пропадає, а Жовтячка з дівчини кров точить. Ледве школу кінчила, тепер, може, поїде в місто вчитися. Хоч би вже вирвалася від тих нелюдів! Приходила кілька разів до мене, плакала. Гірко дісталось дівчині.

— А чому ж батько не заступиться за дочку?

— Кажу ж вам, що він по річках та озерах гасає, рибу ловить, а жінка вдома хазяйнує. Там така лиха та зла, не доведи боже. Мій чоловік і той не втерпів, стрів якось Жовтяка, вистраив його. Гадаєте, помогло? Жовтяк розп'явав жінці, а та накинулася на дівчину ще лютіше.

— А ваш чоловік де працює?

— В колгоспі, ось незабаром прийде на обід, поговорите з ним, якщо хочете.

Бачура встав і почав прощатися. Око його впало на сором'язливу біляву дівчинку, дуже схожу на матір. Мабуть,

колись оця Марія була точно такою ж. Такий же чепурний носик, вкритий веснянками, таке ж біле личко. Природа полюбляє сталі форми, не дуже імпровізує.

Йшов до Бабаїв і думав про наступну зустріч з Іванкою. Ось він сидить у сусідів, яких попросив покликати дівчинку. Так, він не піде в хату до Жовтяка. Одна думка про цю людину свердлила мозок і палила вогнем груди. З тих відомостей, які він почерпнув в розмовах з людьми, склався повний і точний портрет Лигуна-Жовтяка.

Відразу ж, як втік від Надії, Лигун прибився в село Бабаїв і пристав до модистки Векли. Була ця Векла не те що вродлива, все ж чепурна — і головне — розбитна і весела... День і ніч просиджувала над машинкою, шиючи людям сорочки і плаття. Завжди мала свіжу копійку, на столі незмінно стояла закуска і кварта самогонки. Увечері приходили гості, починалася гулянка. Лигун так звик до легкого життя, що весь аж опух від сну та горілки. Ощадлива Векла почала потроху прибирати його до рук. Нашла десяток кофтин і послала Василя торгувати на базар. Але він повернувся додому без виручки — пропив геть усе чисто. Тоді Векла сказала: краще хазяйнуй, доглядай за садом. А сад у неї був великий, обнесений високим парканом. Якось Лигун натякнув жінці, що час зламати старий дім і поставити новий.

Ідею Векла схвалила, але сказала з гіркотою в голосі:

— Сама думала, але облишила — місця мало. Від двору яблуні стоять, а вглиб не посунешся — сосни не пускають.

— Пустиять, якщо схочу, — сказав Лигун.

— Зрубаєш хоч одну деревину, в тюрюгу запроторять, — строго попередила Векла.

— Нехай дурні рубають, а я не буду, — відповів Лигун.

Їх було шість сосон, живих і молодих дерев, якими красувалося все село. Ще здавна стояли вони край села, аж поки тут не поселилася Векла. Не раз ходила вона в сільраду з проханням продати ті сосни або зрубати і вивезти, але кожного разу їй відповідали, що сосни належать громаді і ніхто не має права їх рубати. Так дерева й лишилися в полоні високого паркану. Тепер біля них почав ходити та морочитись Лигун. Векла помічала, як він виходив ночами до сосон і щось там робив, але нічого не хотіла знати й бачити.

А Лигун діяв обережно й хитро. Він прокопав під кожним деревом ямки і виливав під коріння розчин вапна. Спочатку дерева стояли горді й шумливі, не піддавалися, боро-

лися з несподіваним лихом, але потім почали поволі сохнути. Лиходій повеселішав — тепер він по кілька разів на день підливав їм отрути. І досяг свого — сосни вмерли. Стояли ще на повний зріст, шуміли посушеною глицею, але вже не брали від землі поживних соків.

Жовтяк торжествував. Прийшов у сільраду тихий та сумирний, приніс заяву: напала буцімто хвороба якась на дерева і знищила їх. Просив скласти акта по формі, зрубати дерева на дрова. Не всі вірили у хворобу дерев, але частування Векла зробили своє, і голова сільради акта підписав. Тепер Жовтяк мав простір і поставив новий будинок на чотири кімнати. Подружжя переселилося в розкішний особняк, прикрашений килимками і рожевими паперовими квітами, які робила сама Векла. Сад ще більше розрісся, тепер тут з'явилися сливи, яких раніше не було.

Одного разу, коли Лигун поїхав в область продавати фрукти, у двері постукала худенька дівчинка з вузликом у руках. Вона увійшла в хату, обдивилася навколо, постояла мовчки перед смугастими килимками і неживими квітами і сказала:

— Прийшла до вас жити.

Ошелешена Векла зупинила машинку.

— Як це жити? Хто ти така?

Дівчинка закліпала повіками.

— Іванка. Моя баба вже вмерла.

Векла знала зальотну історію свого чоловіка, але не сподівалася, що доведеться годувати не тільки його, а й його дитину.

— Хто ж тебе послав сюди? — спитала вона хрипким від хвилювання голосом.

— А люди. Кажуть, іди до батька.

— А хата ж як? Кинула?

— Ні, я защепнула на кілочок. Я одна боюся жити.

Векла закам'яніла. Що робити? Витурити в шию оце дівча? Але що скажуть люди? Хай вже сам Лигун вирішує.

— Добре, — сказала вона, — сядь і посидь, поки твій батько прийде. А потім...

Вона хотіла сказати: забирайтеся з ним під три чорти, — але вчасно стрималася. Якось думка перебила. Що саме прийшло їй в голову? Ага, саме це. Роботи багато, несуть з усіх навколишніх сіл, а сама вона не вправляється, треба прибрати, дати їсти курам, однести пошиту кофтину, збігати в лавку. А там і прасувати пошиття можна привчити. Чи не так?

Строчила, а сама нишком зиркала на дівчинку. Іванка дивилася на неї круглими очима, сиділа тихо. Нарешті, сказала:

— А мені їсти хочеться.

Векла наказала Іванці самій знайти в миснику хліб і молоко.

— Адже не маленька, а мені ніколи. Бачиш, скільки роботи?

— Я ось попоїм, а тоді допоможу вам. Я все вмю робити, — сказала раптом Іванка.

— Що ж саме ти вмієш?

— Та все чисто. Ось заставте щось, тьотю. Зроблю, побачите.

Вона швиденько випила склянку молока, стала поряд з Веклою і сказала:

— Все, все чисто вмю, тільки от шити баба не навчила.

— І гладити вмієш?

— Вмю.

Іванка розвела прас на кухні, і коли він уже шипів від дотику пальця, принесла його і розклала на столі нову кофтинку. Ревниво стежила Векла за кожним рухом дівчинки, боячись, щоб та не зіпсувала пошиття, але її побоювання були марними — руки в дівчинки були проворні й умілі. Коли вночі повернувся Лигун, а Іванка спала на кухні, Векла сказала йому:

— Хай живе, бо люди одвернуться, якщо відмовишся від дочки. Не йти ж їй попідтинню.

Так Іванка опинилася в хаті свого батька.

Чи були у Лигуна батьківські почуття до рідної дочки?.. Бачура допитувався у людей, але нічого не міг дізнатися, бо всі лаяли не Лигуна, а Веклу. Це можна буде вияснити тільки тоді, коли він побачить саму Іванку... І ось він іде до Іванки. Ще півгодини — і побачить. Чому він хвилюється? Він нічого спільного не мав з долею цієї дівчини, все це його не торкалося зовсім, бо він не був винен ні перед Надією, ні перед її дочкою, ні тим більше — перед Лигуном. Інший взагалі б не цікавився цим, адже ображена гордість — поганий порадник в такому ділі. Але Бачура належав до іншої категорії людей, він хотів знати все.

Трудно жилося Іванці в хаті Векли, але вона жила, бо треба було десь жити. Хату, яку їй залишила баба, Лигун продав на злом, заявивши при цьому, що дівчатам-красуням взагалі посаг ні до чого. Він радів, що так добре влашту-

вався в житті, адже пам'ятав батькові слова, сказані ним перед смертю.

Справи у нього ішли зараз краще, ніж у батька. Батько все життя мотався по селах та хуторах, ганяючись за дешевою корівкою чи бараном, а він, Василь Лигун, лежить собі на пуховику і дослухається, як у сусідній кімнаті язиката Векла переконує якусь замовницю, що зараз нібито подорожчали ціни за пошиття...

Та ось над голубим небом Лигунового благополуччя вдарив грім — почалася війна. Коли німці вже котили свої танки по українській землі, прийшло повідомлення з військкомату. Та воно не застало Лигуна вдома — він кудись поїхав. Ніхто не знав, де подівся цей товстелезний на той час чоловіча, навіть Векла бідкалася і плакала на вулиці, щоб усі бачили, яке у неї невтішне горе. Одначе, як тільки німці зайняли область, Лигун об'явився і сказав: не встиг дійти до військкомату... Цілий місяць пролежав він у хаті, а коли фронт відкотився вглиб країни, встав, сказав дружині:

— Тепер люди не будуть шити нові плаття та сорочки, годуватиму сім'ю я, а ти доглядай за господарством.

Лигун виміняв у німців сітку, сто метрів тривкої шнурівки і пішов на озеро. Щодня він ловив мішок риби, ніс її на базар і закрібував добрячі гроші. Риби було багато, ніхто її не ловив, не бродив по тихих плесах. Коли люди гинули з голоду, Лигун навіть умудрився на рибі розбагатіти — поставив прибудову до будинку.

Він не втручався в політику, не вислужувався перед німцями, хоч і не шукав стежок до партизанських схованок. Переходячи з озера на озеро, від річки до річки, він вибирав з дна золото і уміло ставив собі на службу. Це його цілком влаштовувало, адже давало можливість в разі зміни загальної ситуації вийти сухим з води. Так воно й сталося. Коли повернулася наша армія, Лигун першим з'явився на призивний пункт. Його зачислили у їздові, і він повернувся незабаром додому з медаллю за перемогу над гітлерівською Німеччиною...

Такий був Василь Лигун, прозваний людьми Жовтяком. Звідки пішло це прізвисько? Карпо Палажченко сказав: жовтяк — це огірок, якого забули в огудинні, і він з часом товщає й жовтіє. Досить влучно, якщо знаєш життя цієї людини, подумав Бачура, але він гадав, що це визначення не вичерпує всієї суті справи.

— Так то так, — сказав він Палажченкові після хвили

роздумів, — але май на увазі, що жовтяк має властивість ще й репатися, гнити і заражати все навколо гниллю. Це небезпечно в середовищі, яке сповідає один із найбільших ідеалів — чистоту.

...На чоботи налипло по пуду грязюки, важко було переступати, але Бачура вперто йшов вперед. Он уже околиця Бабаїв. Чомусь стислося серце. Хоч дощ вже не лив, як учора, але хмари ходили над головою важкі й непривітні. У світі було похмуро, як оце зараз у Бачури на душі.

Ось і центр села, кооперація. Бачура пам'ятає все, що йому говорив дід Вухо. У низині, куди він спустився по вузькій кривій вулиці, стоїть будинок з зеленими ставнями. Високий, з двома величезними прибудовами — верандами, схожий на ті, які, мов гриби, туляться у дачних селищах. Ні смаку, ні здорового глузду в плануванні нема, але є претензія на розмах і красивість. Типовий витвір невітної дачної архітектури, яка стихійно виникла у післявоєнний час. Такі ж безглузді башточки й різьблене дерево, дах, що значно вищий за самий будинок, невідомо звідки завезені венеціанські стекла, яких у нас не виробляють. Колодязь не на вулиці, як це всюди в селі, а за парканом: моя вода, не чіпай!

Бачура проходить повз високі дубові ворота. За ними — тиша, шум голих яблунь. Можна отак ходити по цій вулиці годину—дві, аж до вечора, але так і не побачити нікого за парканом. Треба зайти до сусідів. Але що він скаже? Як вони зрозуміють те, що взагалі важко пояснити? Ні, вже краще хай буде все так, по закону манівців. Люди не любляють диваків, хоч би ті диваки і мали солідний і цілком пристойний вигляд.

І він приходить аж до самого низу, де починаються луки. Луки витоптані, помережані чорними стрічками доріг — люди вже перестали вірити у родючість заплавлених низин, їздили по них і вздовж і впоперек... Повертаючись назад, Бачура раптом бачить перед собою дівчину. Вона йде йому назустріч, задумлива і тиха, якими бувають дівчата на порі. Знайома до болю хода, вимахи рук, манера тримати голову... Минуло скільки часу, одшуміла ціла вічність, а вона, його Надія, ось йде вулицею і про щось думає. Так, це вона. Живе повторення тієї, що вже вмерла. Чи знає Іванка, що вона точна копія своєї нещасливої матері?

Бачура розгублено зупиняється. А вона йде і нічого не бачить. Про що вона думає? Чи хоч раз вона чула про ньо-

го, Бачуру? Напевно, люди говорили, адже ще й зараз є багато свідків тієї історії...

— Іванко, — тихо покликав Бачура і подумав, що отак він колись вимовляв наймиліше у світі слово «Надіє»... Дівчина здивовано зупинилася за кілька кроків, пильно оглянула незнайомого. Довгі чорні вії, як і в Надії, сполохані очі, як і в Надії, трепетні вуста, як і в Надії. Ух, можна задихнутися! Сірник ніяк не запалюється, руки такі неслухняні і великі, мов чужі. Чого він боїться? Адже йому не двадцять літ, а вона — не Надія.

— Іванко, я хотів бачити тебе. Я колишній друг твоєї матері.

Тепер вона вже дивилася на нього не з почуттям подиву, а з цікавістю. Щось ворухнулося в її душі, щось пробилось назвоні — таке промовисте і ясне! — вона чула про нього, знала його.

— Ви Іван... Бачура?

— Так.

— Мені немає про що говорити з вами, — сказала вона сердито і хотіла йти. Бачура остовпів. Він не знав, що йому казати. Але все ж зрушив з місця і заступив їй дорогу.

— Дивно, я не думав, що дочка Надії...

Йому стало соромно, прикро, боляче. Він був ладен провалитися крізь землю.

— Я гадав...

— Гаразд. Що ви хотіли сказати?

— Якщо так питають, слів у відповідь неможливо почути. Ти гніваєшся. Але чому? Хіба я винен?..

— Ви не врятували моєї матері!

— Вона була дорослою і робила те, що хотіла.

— Ви не боролися за неї!

Ось як! Цього він не чекав. Міг повірити у що завгодно, тільки не в це. Він не боровся за свою любов, втік од неї, як тільки стало ясно, що Надія піде з Василем Лигуном. Чому він тоді не пішов до неї в хату, не переконав? Він би примусив її задуматися, адже всім було ясно, хто такий Лигун. Можливо, Надія вигнала б його з хати, але згодом отямилась би... А він вхопив свій солдатський мішок, чкурнув на станцію, не написав жодного слова. Чекав, поки спокусник доб'ється свого? Навіть тоді, коли йому сестра написала, що Надія не живе з Лигуном, навіть тоді він міг би врятувати її від страхітливого вчинку. Написав би кілька слів, розрадив. А він мовчав, мовчав — довго і гордо, бо, бачте, образа

пекла йому серце. Надія навіть приходила до його сестри, шукала порятунку, шукала стеблинки, за яку б можна було вхопитися. А він не боровся! Так, він не боровся за Надію, не боровся, не боровся...

— Життя дуже складне, Іванко, — пробурмотів він і відчув, що тепер рана в серці стане ще глибшою, не заживе ніколи і що він не знайде слів, які б розтопили лід в душі однієї дівчини.

— Я, Іванко, нічого тобі путнього не скажу, — признався він, — але не думай, що я тоді даремно так вчинив... Поживеш, побачиш... Не суди строго людей. І пам'ятай — я тобі друг. Що б не сталося...

Він повернувся і рушив грузькою вулицею, а Іванка стояла і дивилася йому вслід. Бачурі здалося, що очі її посміхалися.

XII

Ковалів зустрів Бачуру в полі. Чи то гідротехнік вийшов прогулятися, чи, може, обстежував якийсь куточок степу, однак, забачивши Бачуру, він махнув йому рукою і попрямував назустріч.

— Іване Семеновичу, — сказав урочисто, як тільки підійшов ближче. — Я закінчив свої розрахунки.

— Вітаю, — зрадів Бачура. — Що втішного принесли вони людству?

— Не жаргуйте, — насупився враз Ковалів, який не любляв жартів у серйозних справах. — Тут діло дуже й дуже складне.

— Кажіть, буду слухати.

Ковалів рушив вздовж берега, похльоскуючи лозиною.

— Так от, знайте, що ми ні за яких обставин не зможемо відновити Очеретянки. Очеретянка ніколи не воскресне.

— Це вже втретє чую від вас, — кинув Бачура, крокуючи позаду, — не треба було цілий тиждень морочитися, щоб потім заявити: не зможемо. Далі?

— Ви от гніваєтеся, а я дбаю і про вас. А то, знаєте, може статися, що люди назвуть нас шарлатанами. Мені особисто цього не дуже хочеться...

— Далі? — нетерпляче питав Бачура. Йому набридав такий тон і така завбачливість.

— Очеретянка ніколи не стане такою, якою вона була замолоду. Ми можемо обіцяти людям тільки воду. Розуміє-

те? Стоячу воду. А стоячі води називаються мертвими. Ми дамо людям мертву воду.

— Ви трохи помиляєтеся, коли кажете, що стояча вода — мертва. Мертвою водою називають ту, в якій нічого не живе. Наприклад — безрибний став.

— Не будемо сперечатися, адже суть не в цьому. На засіданні правління, яке скликають завтра, я скажу чесно, що ми можемо дати і чого не дамо.

Бачура потягся до цигарки. Кожного разу, коли йому сталося трудно, він тремтячими руками шукав куриво.

— Що ж ми можемо дати?

— Воду.

— Ну, й чудесно. Якраз цього людям і треба.

— Так, але ви й слова не кажіть про відновлення річки. Ми її не відновимо.

Ковалів зупинився і повторив:

— Прошу вас дуже.

Бачура розвів руками.

— Якби я не читав вашого проекту, я міг би подумати, що ви один із противників ідеї...

— Не те, не те, — оборонявся Ковалів, — вам, не спеціалістові, дуже легко помилитися. І вам пробачать помилку. А мені — ніколи.

— Що ви хочете цим сказати? Невже ваш проект помилковий?

— Я не про це. Я про вираз «відновлення молодості річки». Не обіцяйте цього людям. Не обіцяйте того, чого ви не можете зробити. І я не можу.

— Ви не вірите в цю ідею?

— Я вірю в ідею, але не вірю в Очеретянку. Ви обрали не той об'єкт, на якому ставляться такі досліди. Ви обрали найгірший.

— Але ваш проект, Степане Гавриловичу, — тут Бачура дозволив собі ще раз посміхнутися, — ваш проект створено спеціально для річок типу Очеретянки. В цьому його сила.

— У моєму проекті сказано: створення системи ставок на колишньому річищі.

— Гаразд, — зітхнув Бачура, — ми будемо створювати ставки. Але ви мені скажіть, що на вас так вплинуло?

Ковалів нетерпеливо почав доводити, що більшу частину причин він вже виклав раніше, а тепер тільки може підтвердити, що всі вони цілком реальні і серйозні. Крім того, є ще

одна причина — найважливіша. Зветься вона так — діалектика.

— Діалектика? — здивувався Бачура.

— Так, — примружив око Ковалів. — Знайте, ваша Очеретянка не має початку. Розумієте? Діалектика каже, що все на світі має свій початок і кінець, а от Очеретянка початку не має. Іншими словами — у неї зникла основа для існування.

— Що ви називаєте основою існування?

— Основою існування річки є ландшафт. Річка — дитя ландшафту.

— А ще конкретніше?

— Ваша Очеретянка колись починалася в Гнилиці. Гнилиця — широке, розгалужене торфовище, величезне болото. Тепер воно зникло, і зникло раз і назавжди, бо люди більше не хочуть дихати болотяними випарами.

— Але люди також не хочуть жити без води...

— Воду ми їм дамо.

— Це мене і влаштує.

Розмова вичерпалася. Бачура уступив гідротехніку: хай буде вода, а не річка. Хоч, правду кажучи, Бачура не зовсім розумів побоювань гідротехніка. Кожна людина знає, що перегороджена у річці вода зупиняється і більше не тече. І раніше, коли Очеретянка була дужою, її течії майже не помічали. Особливо влітку, восени. Але люди любили свою річку, пісень про неї співали... Дивно — Очеретянка починалася в Гнилиці... А в пісні ж зовсім інші слова: «Тече річка невеличка з вишневого саду»...

— Ви переконані, що Очеретянка брала свій початок з Гнилиці? — поспитав Бачура, хоч наперед знав, якою буде відповідь.

Ковалів сказав:

— Очеретянка? Не тільки Очеретянка, а й Волга, Дніпро та інші великі ріки зароджуються в нетрях боліт. І якщо мені зауважите, що я забуваю про елементарну географію — адже там сказано, що обидві ці ріки беруть початок з Валдайського підвищення — це нічого не міняє. На Валдайському підвищенні є болота... З цих невеликих боліт, наповнених рудою водою, і починаються обидві великі ріки...

— Як це поєднати з нашим естетичним уявленням?

— Природа не рахується з умовними уявленнями.

Обмінюючись різкими словами, вони дійшли до вулиці, яка вела в село, потім наблизились до контори правління

колгоспу. Тут на них чекала несподіванка — у дворі стояв бульдозер.

Засідання правління йшло на диво спокійно і діловито. Данило Осадчий тепер чомусь поспішав з будівництвом греблі, зупиняв промовця, якщо той починав заламувати пальці, перелічуючи всі «за» і «проти».

— Конкретно, — кидав він репліку, — бульдозер прогулює.

Промовець швиденько робив висновок, що водоїмище принесе великі прибутки і що він голосуватиме «за».

Ковалів почав свою промову здалеку. Говорив про минуле річки, її режим, водний баланс, зниклу Гнилицю, стоячі і текучі води. Осадчий терпляче слухав, але коли гідротехнік почав все повторювати і повторювати речення про стоячу воду, він не втримався і кинув:

— У стоячій воді, товаришу Ковалів, карасі живуть?

Ковалів здивовано озирнувся.

— Живуть.

— А качки?

— І качки, і гуси...

Члени правління засміялися. Бачура опустил очі, щоб їх не побачив гідротехнік.

— Ну, якщо карасі, качки і навіть гуси добре себе почувають у стоячій воді, тоді переходимо до діла. Яка ширина має бути майбутньої греблі?

Ковалів розгублено заморгав очима.

— Але я ще не виклав усіх передумов і перспектив...

Осадчий йшов напролом:

— Загальні умови і перспективи такі, що мені скоро несуть догану, бо й досі нема птахоферми.

Ковалів перебив його:

— Перш ніж конкретизувати, треба зважити на деякі об'єктивні фактори...

— Що це за фактори і що вони нам дадуть? — ввічливо, хоч і з видимим нетерпінням спитав Осадчий.

— Ви питання ставите, як господарник, — спокійно і з гідністю вченого відповів Ковалів, — але я відповідаю перед наукою.

— Товаришу Ковалів, — посміхнувся доброзичливо Осадчий, — ви нас не заспокоюйте і не страхайте. Я вам скажу, що мій сусіда, хитрий і лукавий голова колгоспу Бевзь збудував великий ставок у балці, розвів там тисячі гусей та качок і переплюнув мене не тільки по вартості тру-

додня, а й по валовому збору м'яса... Оце вам і об'єктивні фактори.

Ковалів понурив голову. А Бачура посміхався широко і вже відверто. Не встаючи, кинув з місця:

— Шановний наш Степан Гаврилович хоче сказати, що він стоїть не тільки за те, щоб насипати греблю, а й поглибити дно майбутнього ставу. Глибша вода — більше користі.

Ковалів дивився на Бачуру, кліпаючи повіками, а той продовжував:

— Степан Гаврилович хоче мати запевнення, що бульдозер не буде відправлено в район доти, поки ставок не стане досить глибоким...

— Не відправимо, — пообіцяв Осадчий, — взяли, то вже використаємо повністю. Ще є прохання до членів правління?

— Є прохання, — сказав Бачура, не даючи Коваліву отямитися. — Є прохання; завтра ж почати роботу. Греблю треба поставити до великих дощів, інакше будуть утруднення.

— Хто за це? — спитав Осадчий і першим підняв руку. Всі члени правління теж проголосували. Бачура тепло посміхнувся, дивлячись на Коваліва і, коли той зібрав свої папери і вони вийшли надвір, сказав тихенько:

— Бачили, Степане Гавриловичу, чули? Люди вже досхоchu наслухалися песимістичних прогнозів, вони не люблять песимістів. Навіть тих, які нібито керуються добрими намірами. Всі ваші «але» та інші словечка з арсеналу перестраховки вони пропустили повз вуха, ніхто й не розібрав їх толком. Не ставайте на позицію Вовченка, слави не заживете цим.

Ковалів мовчав. Ніхто не знав, що робилося в душі гідротехніка, не знав, що він радів більше за всіх, бо в житті відбувалася одна з найчарівніших сцен, коли здійснювався авторський задум, коли торжествувало щастя митця. Хто знає, може, Ковалів давав вирішальну битву тим, хто не вірив у його проєкт і насміхався над ним?

XIII

Старий гідротехнік стояв на березі і дивився, як на його очах росла пребля. Мов та комашня, снували по ній люди, вимахуючи лопатами. Руда глина безконечним потоком сипалася з возів на гострий земляний вал, хлопці, молодіці, дівчата розрівнювали її і втоптували ногами. Це був примітив-

ний труд, але Ковалів давно вже не бачив такого піднесення серед людей, який панував зараз. Кожен з тих, що оце добровільно вийшов на греблю, знав, що йому не запишуть трудовня, що він не заробить копійки, але люди йшли, несли свої лопати, ставали на важкій і повзучій землі і починали роботу. Гребля робилася народним методом, таким самим, як зараз споруджуються житлові будинки на заводах. Цей метод колись освятив своїм прикладом і працею Ленін, метод цей жив у народі, хоч в певний час і був занедбаний людьми, які настільки відірвалися від мас, що перестали вірити у народну могутність.

Бачура потоптався біля Коваліва, щоб той відірвав свій погляд від греблі, сказав із ноткою іронії:

— Наполеон оглядає поле перед битвою...

Ковалів жваво обернувся.

— Все не так — я не Наполеон, і поле не перед битвою, а під час битви. Гляньте, що вони роблять!

— Що вас дивує?

— Оце маленьке чудо.

— Оце, що росте на наших очах?

— Та ні, я не про греблю, а про людей. Ніколи не думав, що наша ідея запалить стільки сердець.

Бачура хотів заперечити, що відновлення пересохлих річок є ідеєю всенародною, але стримався. Хай старий гідротехнік повтішається.

Все ж він зауважив:

— Мені здається, що вони значно більше вірять в успіх, ніж сам автор проекту...

Ковалів не образився. Він продовжував дивитися на людський потік біля греблі, стиха приказуючи:

— Було б значно гірше, якби сталося навпаки!

У нього був добрий настрій, і йому не хотілося сваритися. Он як палають щоби у Ганни Заєць, вона покрикує на возіїв, які вважають, що їхнє діло привезти землю, а вже там можна покурити, поки спорожнять вози. Ганна Заєць хоче, щоб ніхто не стояв без діла, бо діло для неї священне і романтичне, сповнене поезії і краси. Вона так і каже Петру Гуржієві, низенькому вайлуватому возію:

— Чого стоїш і попльовуєш, коли всі працюють? А як річка наповниться водою, першим прийдеш сюди на зорі милуватися та дівчатам солодкі слова проказувати! Бери ось прабарку!

Петро Гуржій одбивається:

— Так я ж оцею віз власними руками насипав! А ви вже тут без мене. Повинен бути розподіл праці!

— Не чіпай його, — кинув хтось із дівчат, — адже сама знаєш, що йому сьогодні увечері ще в Бабаї іти пішки.

— Та він уже велосипеда купив! — сміється Ганна, — на велосипеді до Іванки їздить. Бери грабарку, хлопче, а то як розкажу дівчині, який ти вайлуватий, вона тебе й на поріг не пустить.

— Та замовчіть ви, язикаті! — жбурляє цигарку Петро і береться за лопату. — Звикли всіх по кісточках перебирати.

Бачура думав про своє. Велика сила — народ. Він хоче не тільки хліба та до хліба, а й краси. Це завжди буває, коли достаток приходиться в дім людини. Жаль: ще не всі відчувають ці зміни в житті людей. Ось хоч і Данило Осадчий. Чого йому так закортіло річки? Причина одна — його турбує валовий збір м'яса. Далі він не йде в своїх розрахунках. Плювати йому на поезію, красу природи, солов'я, краєвид. А Ганна Заєць не буде плювати, їй подай красу, щоб на зорі милуватися.

— Чуєте, Степане Гавриловичу, що ото сказала дівчина? — питає Бачура. — Будуючи греблю, вона думає не про індиків та качок, а про зорі. Знаменний факт.

— Будуть нам зорі, як скажу Осадчому, що треба йому відступитися трохи від річки, щоб знову зазеленіли береги. Адже тепер їх орати більше не можна. Запищить товариш Осадчий!

— Думаю: запищить, — відповів Бачура. — Але то не біда. Прислів'я про один постріл і двох зайців ще не застаріло...

— Мене цілком влаштовує ота причина, яка спонукає енергію товариша Осадчого, — ухилився від загальної розмови Ковалів, — хай буде для тваринницької ферми, а молодь слухатиме солов'я. Одне одному не перечить. Людині, яка не має вдосталь їжі, до біса солов'ї...

— Так воно то так, але у нас є господарники, які вважають, що збільшити врожай зернових можна тільки в результаті розширення посівних площ. От і збільшують їх за рахунок берегів! І це тоді, коли треба просто підвищувати врожайність... Знайшлися теоретики, які вважають, що береги і заплави річок — цілина. Подумати тільки!

— До речі, — озвався Ковалів, — ви знаєте, яку річку називають Золотою?

— Відверто кажучи, — відповів Бачура, — не чув про таку... Мені здається, що кожну річку можна назвати Золотою.

— Ні, не в тому розумінні. Золотою річкою називають Міссісіпі. І знаєте — чому? Довгий час американські баришники рубали ліс в долині цієї річки, спустошили її береги. Річка суворо помстилася людям. Кожної весни вона так розливається, що починає завдавати величезних збитків державі: гинуть посіви, луки, селища, тварини, люди. Це повесні. А влітку річка дуже міліє, пересихає, викликає посухи, ерозію прунту, пилові бурі. Тоді держава почала думати, як приборкати річку. Будувалися складні інженерні споруди, провадилося лісонасадження, зміцнювалися береги... Вчені назвали Міссісіпі золотою річкою, бо на її приборкання було затрачено стільки золота, що його вистачило б для того, щоб викласти русло всієї ріки.

Бачура пожвавішав:

— Це грізна пересторога! Невже наші вчені не знають про це?

— Знають, — відповів Ковалів. — Знають і думають над проблемами рік. Недавно група вчених запропонувала цікавий проект використання вод річок Вичегди і Печори. Ви знаєте про цей грандіозний план?

— Чув, але не дуже розумію. Ви знаєте деталі?

— Суть ідеї в тому, щоб обидві ці величезні ріки змінили свій напрям, щоб їхні води не виливалися в північні моря, як це було завжди, а пішли на південь, тобто в зворотному напрямку, аж до Каспійського моря. Світова практика гідробудівництва ще не знала подібного проекту... Це, якщо хочете знати, найдерзновенніша мрія, яку будь-коли здійснювала гідрологія.

— Гаразд, але як же це можна змусити ріку змінити напрям? Мені здається, що тут чимало від фантастики.

— Нічого подібного, ніякої тут фантастики немає. Наші гідробудівельники зробили всі належні обчислення, врахували все до дрібниць. Уряд схвально поставився до ідеї, її підтримав Микита Сергійович Хрущов, а ви знаєте, що цей чоловік у голу фантастику не вірить.

Бачура з вдячністю дивився на Коваліва. Просто дивно, звідки оцей старий гідротехнік знає подробиці величезного плану перетворення природи?

— Яким же засобом будівельники думають змінити напрям річок? Ви не відповіли.

— Відповім, почекайте. Так от, ми з вами стоїмо на порозі великих змін у погляді на проблему рік. Якщо Вичегда і Печора скоряться волі людей, а воно так і буде, тоді настане черга і отаких от Очеретянок. Настане! Ось побачите. А тепер про ваше питання. Так ось, воду цих рік спочатку зупинять високими насипами, які стануть на шляху у течії. Давайте заплющимо очі і уявимо собі, як воно буде в дійсності. Величезні маси води раптом спіткнулися об височенний насип. **Що буде потім? А те, що буває з весняним струмком, який зустрічає перешкоду. Що робить струмок? Він шукає бічного шляху, щоб обминути перешкоду і полинути далі за законами тяжіння: вода піде у долини, у широкій світ заплыв. Утвориться величезне море, яке простягнеться на десятки, сотні кілометрів. А щоб це море теж не обійшло низиною преблію, буде створено захисну дамбу. Друге таке море буде створено у верхів'ях Вичегди, потім ці моря будуть з'єднані глибоководним каналом... Але це ще не все. Щоб змусити води текти на Південь, потрібно збудувати ще одне всодоймище, третє. І коли всі ці три моря будуть з'єднані каналом, вода потече в бажаному нам напрямку. Вам хоч трохи зрозуміло?**

Бачура не дуже розбирався у цьому складному проекті, де враховано не тільки природу рік, а й умови місцевості, закони фізики, геологічні і географічні особливості території, але відчув, що справді починається незвичайне будівництво. Він так і сказав:

— Схоже на те, що ми скоро візьмемося за всі ріки?

— Візьмемося! Ось побачите! Величезна проблема рік, яка стоїть перед усім людством, найперше буде вирішена в нашій країні. Так, так, в нашій. Тільки соціалізм спроможний вирішити цю проблему.

Вони ще довго говорили, і було в їхніх словах стільки віри і впевненості у реалізм ідеї, яка жила в їхніх серцях, що, можливо, оце вперше обидва були задоволені один одним, а Бачура так аж племнів від радості, що старий гідротехнік був насправді таким оптимістом. А про нього ж ходило скільки тих образливих і принижуючих анекдотів і поговірок! От тобі й старий лентюх, от тобі й навіжений мрійник! Побільше б таких мрійників!

Ковалів пішов до преблі, щоб подивитися, чи правильно насипають землю, а Бачура стояв і дивився на Петра Гуржія. Як він старається! Для кого ж це він? Ради себе? Так, і ради себе. І для всіх. І для неї. Отієї єдиної, з якою, може,

судилося пройти все життя.. Для коханої. Адже це так, бо не їздив би Петро на велосипеді щовечора аж в Бабаї. Він, певне, любить Іванку, адже її неможливо не любити. Він, мабуть, мріє одружитися, взяти Іванку до себе в село, в якому тепер буде і вода, і левади, і чисті зорі, і тихі води...

І Бачура вже бачив картину, яка чарувала і зворушувала: ось зійшлися двоє над річкою, зупинилися біля верби, повели свій розмову, до якої немає діла нікому в світі, бо на світі існують тільки вони, та зорі, та тихі плеса, та шум трав. Стоять під зірчаною шапкою Галактики, прсмовляють короткі і незначимі слова, і не знають, що то велика Природа звела їх до купи, щоб і далі цвіла людськими усмішками мати-земля, щоб хлюпотів об берег життя сміх дитячий... Десь у палацах націй засідають повнстважні міністри, ведуть розмови про високі матерії, а він, Петро Гуржій, хлопчина з українського села, веде свої перемови під вербою. Якби знали міністри, як палко кохає Петро, вони напевне б замислилися і швидше дійшли б згоди. Від волі цих міністрів залежить все те, про що він мріє і про що оповідає коханій. Але на жаль, ще не всі міністри розуміють і чують Петра Гуржія. Є ще глухі міністри, які недочувають, як владно кличе Петрове серце, як воно б'ється, як воно стукотить і вірить, вірить...

Картина, намальована в уяві, була такою привабливою і радісною... Хай зараз хлопці та дівчата Білоцерківки розмовляють на грязькій вулиці, під хатою, не завітчаною деревиною. Завтра вони вийдуть до річки, задивляться на прозору воду, побачать у ній небо, зорі, місяць чистий. І слова, звернені до коханої, будуть вже іншими, іскристими, прозорими, як водна гладінь, полум'яними, як вечірня зоря.

Бачуру тягло до Петра. Хотілося переконатися, чи ота уявна картина близька до реальності, порадити дружнім словом, познайомитись з хлопцем. Хто він — отой присадкуватий парубчак? З якої глини? Чи не має в ньому домішок порід, з яких зліплено Лигуна?

Однак Петро не належав до тих людей, які, мов телеграф, відкриті для всіх. Обережні запитання Бачури про особисте життя колгоспного конюха лишилися по суті без відповіді. Це сподобалося Бачурі. Він любив людей зібраних і мідних вдачею — такі люди, коли люблять — то люблять, коли ненавидять — то від усієї душі!

Одначе юнак таки розкрився. Сталося це зовсім неждано для Бачури.

Звістка, що в Білоцерківці насипають високу греблю і незабаром буде став, полинула по навколишніх селах. Це хвилювало, викликало суперечки, захоплення, сумніви, надію. Під час роботи підходили і під'їжджали люди і подовгу простоювали, оглядаючи будівництво. Якось навіть голова колгоспу з Бабаїв приїхав на «Волзі», мовчки оглянув метушню білоцерківців, покрутився і поїхав.

Молодь, мов той рій, вилася біля греблі аж до пізнього вечора. Розходилися тільки тоді, коли вже вечірній холод забирався по рукавах і сягав душі. Тоді йшли в клуб і починали танцювати під гармошку.

Одного разу в селі появився син Пимоненчихи, Стратон, якого в селі називали чомусь Гариком. Стратон-Гарик закінчив університет і мав незабаром виїжджати кудись в геологічну експедицію. Перед тим завітав до своїх земляків і, підхоплений молодечим виром, прийшов на будівництво. Це був блідий юнак з ніжним і білим, мов у дівчини, обличчям, з смолянистою шевелюрою. Носив він коричневий плащ з крильцями-погонами, строкатий польський галстук і небачені ще тут туфлі — гетри без шнурівки і защіпок. Пройшовшись по греблі, яка вже сягала на половину річки, Гарик сказав хлопцям-возіям:

— Вода — це іони! Кондиціонування і іонізація повітря — прекрасно.

Ганна Заєць подивилася на акуратне Гарикове вбрання, мить подумала, потім підійшла до нього і сказала:

— Якщо схвалюєш, тоді бери лопату.

Гарик не зрозумів її.

— При чому тут лопата?

Дівчина підморгнула подругам.

— Як то при чому? Іонізація — це вода плюс лопата. Не чув такої формули?

Лице юнака порожевіло, він стріпнув своєю шевелюрою і в тон запитання відповів каламбуром:

— Вже як іонізуватись, то подавай сала! Та побільше. Чи не так? Ха-ха-ха! Ти, Ганю, гадала, що я лопати боюся? Так ти ж забула, що я — геолог! Геолог носить з собою лопату, як козак шаблю. Розступися!

Він схопив прабарку і почав кидати землю. Кидав аж до перерви, потім присів до хлопців, почастував їх сигаретами, зів пиріжок, запропонований Петром Гуржієм.

— Не знаю, Гарику, чи є в цьому пиріжку іони, а от яйця та кришениця є в придостатку. Їж, корисно.

Уминаючи пиріжок, Гарик проказував:

— А сіг яйця — річ шкідлива. Так, так, не смійтеся, хлопці. Читав в книжках одного професора. Що таке яйце?

— Жовток і білок, — спокійно відказав Петро Гуржій.

— Так, жовток і білок, — вів далі Гарик. — Так от — білок поживна речовина, вона рекомендується в необмеженій кількості, а жовток — як кому. Одному нічого, а іншому — труба. Бо жовток здатний звужувати судини... Не смійтеся, це так. Сам читав. Іжте більше сиру, а цукор ковтайте, як галушки. Отак беріть ложку і — хап, хап ротом.

— А жменюю можна сипати в рота? — примружив око Гуржій.

Яксь струна лопнула, вибухнув регіт. Гарик не розгубився, стоїчно перечекав, поки хлопці насміються, потім спокійно зауважив:

— От ви смієтесь, а я виробив цілу систему довголіття. Якби жили люди по інструкції, тобто за моєю системою, ніхто б не вмирав завчасу. Йоги, наприклад, не тільки їдять, вони сплять, працюють за певною системою, навіть дихають організовано.

— Ти ба, — ахнув Петро Гуржій. — Навіть дихають? Як же це вони роблять?

— Зараз поясню, — запалювався Гарик, який невідомо де і коли звихнувся на іонах та йогах. — От ти, приміром, Петре, як дихаєш? Хапаєш ротом повітря і край. А це — неправильно. Ти вдихни, набери повітря повні легені, а потім і ходи собі, або ще краще бігай. Бігай, а повітря держи в легенях. А потім стань і потихеньку випускай його через ніздрі — спочатку через одну, а вже потім через другу.

Він встав, набрав повітря, пробігся, потім повернувся до спантеличених хлопців і почав показувати, як треба видихати через ніздрі. Хлопці качалися зо сміху по землі.

— Ну, й циркач же ти, — сказав дружок Петра, теж конюх — Василь Гирия — цибатий хлопчина з голубими дитячими очима, — і витер очі. Одначе Гарик на ті усмішки та регіт не зважав.

— Не смійтеся, я правду кажу. Людина живе один раз, треба це життя продовжити за всяку ціну. Йоги підказують шлях. Їхня гігієнічна плановість...

Таким був Гарик Пимоненко.

Одного разу Петро Гуржій привів на будівництво свою кохану. Хоч була осінь, і холодні тумани обкладали землю, дівчина ходила в прозорій голубій косинці, яка так пасува-

ла до ніжного рожевого обличчя. Іванка одразу завоювала симпатію молоді. Висока, вродлива, з гордовитим виразом обличчя, вона допомагала дівчатам, які юрмилися біля неї, мов бджоли. А після роботи, надвечір, зібралася додому. Ганна Заєць сказала Петрові:

— Поклади у віз трави та одвези Іванку в село! Не місити ж їй прязюки.

— Ходіння — одна з найперших заповідей йогів, — де не взявся Гарик. — Ми ось з Іванкою бережком та бережком, мені теж треба в Бабаї... Привіт!

Він взяв дівчину під руку, але Іванка не пішла. Дивилася на Петра, чекала... Бачура бачив цю сцену, стоячи недалечко, і серце в нього забилося шалено. Чи піде вона з Гариком? Він так запитував у себе ще в молодості, коли верткій і модно вдягнений Лигун запрошував до танцю Надію... Невже ситуація повториться? Та не може того бути! Не може! Це все вигадки його химерної уяви, його пристрастей. Кожного разу він міряє життєві випадки своїм досвідом, ніби життя для того й існує, щоб ствердити або спростувати його дивовижні висновки. Ні, немає тут ніякої подібності, немає і не може бути. Це тільки в євангелії сказано, що все ходить «по круги своя», в житті так не буває.

Бачура стояв замислений і тривожний. Справді, чи піде Іванка з красивим, модно вдягненим геологом? Він цілий день упадав коло неї, розповідаючи всяку всячину. А тепер ось сказав, що проведе її аж в Бабаї. Як же так, Петро привів її сюди чи привіз на своєму велосипеді, а тепер проводить піде Гарик? Ні, цього не може бути. Та чому ж мнеться Петро? Чого він чекає? Чого? Та підійди ж, хлопчино, візьми свою любу за руку, відштовхни пихатого і нудного Гарика, поведи дівчину сам бережком!

Тоді втрутилася Ганна Заєць.

— Ні, так не годиться, — сказала вона Гарику, — Петро мусить відвезти дівчину, бо вона стомилася, а йти далеко. Так що прошу вас ласкаво...

Гарик і тут викрутився.

— Гаразд, хай Петро підвезе нас з Іванкою в Бабаї.

— Підемо пішки, — відрубав Петро і, передавши свого заступа Василеві, пішов поряд з Іванкою.

Вийшли в степ. Вечоріло. Бур'ян квилив на жалібних струнах осені. В заплаві металися на смерть перелякані, забрьохані зайці. Гарик торохтів невгамовно.

— От ти кажеш, Петре, що тобі смішна гігієнічна пла-

новість. А я тобі кажу, що ми щодня, щогодини втрачаємо дорогоцінні секунди життя. Ліг невчасно спати — прощай, секундо, наївся на ніч вареної свинини — ще одна, приналіг на чарку — третя. А з секунд, як відомо, складаються хвилини, а з хвилин — години, а з годин — дні. Мудрі йоги навчилися дорозити секундами.

Петрові набридли оце секунди, він зауважив:

— Пройшовся по грязюці шість кілометрів, прощай, секундо.

— Ти не смійся, бо я маю свою інструкцію, вона точно складена за вказівками йогів. Йоги за те, щоб людина щодня ходила мінімум кілометр. Це — закон.

— А бігати скільки треба кілометрів? — навідав Петро.

— Чого ж кілометрів, можна й менше. Вранці встань, наברי повні легені повітря і пробіжись.

— А що воно таке йоги? — спитала Іванка і подивилася на Гарика. Вона йшла всередині, розмахуючи косинкою, яку вона тепер тримала в руках. Волосся у неї таке ніжне, мов сонцем позолочене.

І пішов, і пішов наш Гарик просторікувати! Вже він сипав та сипав ті слова, мов горох з мішка. Петро слухав і думав, як би здихатися Гарика. Іванка теж спочатку терпіла, а потім зиркнула на Петра, підморгнула йому, мовляв, чуєш, як заливає... А Петрові цього тільки й треба. Він раптом кашлянув і спитав:

— Гарика, є прохання. Покажи, як бігають йоги.

Гарик надув щоки, видихнув, потім набрав повітря і швидко побіг вперед. Він пробіг кілька метрів, озирнувся. Петро сказав:

— А тепер ми з Іванкою спробуємо.

Він взяв дівчину за руку, хутко пробіг з нею повз Гарика... Ось всни вже далеченько, ледь чують, як кричить Гарик, та все біжать сміючись, радіючи, що втекли. Відсапуючись, Іванка сказала:

— Аж незручно, наче оце когось одурила. Як ми дивитимось йому в вічі?

— Хай знає, що в наш час пустомелів не люблять, — відрубав Петро і подивився назад. Гарик ледве плівся, показуючи руками, мовляв, зачекайте.

— Дожене, — з тривогою сказав Петро, прискорюючи крок і тримаючи дівчину за руку. — Давай ще припустимо.

— Стомилася я, — відповіла дівчина. На її рожевому

обличчі виступили срібні краплинки поту. — Хай би вже краще йшов з нами...

— Нудний чоловік, кого завгодно заморочить. Як ти його терпіла цілий день?

Іванка кокетливо посміхнулася.

— Яка ж дівчина проти того, щоб біля неї крутилися хлопці...

— Навіть тоді, коли ці хлопці — телепні?

Іванка змовчала. Про що вона думала? Озвалася, аж коли підійшли до села:

— У всякому разі, він не такий, як інші.

— Що ти хочеш сказати?

— А те, що мені набридли мовчуни, — раптом заявила дівчина і гостро подивилася на Петра. — Набридли. Що хоч кажи, тільки не мовчи.

— Отак значить?.. — тоскно протяг Петро і відвернувся.

— Ну, не сердься, — наблизилась до нього Іванка. — Не сердься і скажи мені щось приємне...

Та Петро Гуржій не знав красивих слів, він стояв і мовчав. І тільки тоді, коли побачив майже поруч задиханого Гарика, рвучко повернувся і кинувся геть. Він відбіг далеенько, зупинився.

Іванка йшла вулицею села, йшла повільно, так, щоб її зміг догнати Гарик...

XIV

Гребля вийшла широка і надійна, дощики щедро злутували її, коли люди насипали шар за шаром. Кожна крихта глини була ніби спаяна одна з одною. Бульдозер в деяких місцях трохи поглибив дно, але швидко вибрався на берег — трясовина засмоктувала його. Це трохи непокоїло Коваліва, але він переконався, що бульдозерист каже правду, коли закричав:

— Хай йому трясця! Ледве ноги витяг!

Ковалів тепер метушився біля обводного каналу, коронного номера, як він висловився, свого проекту. Він не стояв тепер осторонь, як раніш, а сам бродив у своїх гумових чоботях по багнюці, зазираючи в кожную борозенку, куди дівчата встромляли по кілька молодих черенків лози. За всіма технічними проектами дно обводного каналу треба було

кріпити каменем. Але Ковалів замінив його лозняком. Досвід, набутий колись на Дубових грядках, наука німця—Карлуші не вивітрилась. Кам'яне кріплення міцніше, але дорожче — і головне — недовговічне. Як ти не вкладай той камінь, все одно вода розмиє, проріже глибокий рів і витече з ставу. Лоза, посаджена густо, мов щітка, буде рости вічно. Правда, в Дубових грядках не той потік, там вода ледве-ледве плине з водойми в водойму, а тут повесні вона вируватиме! Чи не зміє молоду лозу? Ковалів змушував копати глибокі борозни, все сам перевіряв, бо тут вирішувався успіх всієї будови.

Якось до каналу підійшов дід Олексій, батько Карпа Палажченка. Він весь був білий — сорочка, штани, голова. Таких дідів колись малювали на картинах, показуючи побут Малоросії. Дід мовчки оглянув преблю, канал, річку, яка вже почала покриватися дощовими водами, потім, звертаючись до Коваліва, сказав старечим тремтячим голосом:

— Яке вибехкалі! Прсто не впізнаю Очеретянки.

Ковалів розігнувся.

— Ранувато хвалити, може доведеться ще й скубти.

Мудра старість вчула у цих словах гідротехніка приховану турботу. В селі вже подейкували, що ота витівка з лозою принесе халепу, бо зроду ж вона не витримає напору води. Дід Олексій знав про ці настрої, і хоч ломило в кістках, все ж вирішив сходити до ставу і подивитися на нього своїми очима.

— Знаю, що тебе турбує, — озвався він. — Лоза.

— Турбує, — признався Ковалів. — Води тут спливати ме чимало.

— Води? Та де ж вона набереться? Не буде великої води, не суши голови, чоловіче. Оця лоза може витримати й не таке.

— Чи ж видержить?

Дід пожував губами, потім хихикнув:

— Коли хвиля гризе берег, що тоді роблять?

— Кладуть гранітні брили, батьку.

Дід Олексій ще раз хихикнув:

— А якщо немає каменя?

— Тоді лозу саджають.

— Ну от, а ти зарядив своєї — не видержить, не видержить... Якщо не віриш, чого ж стримиш у багнюці? Кинь та з хлопцями краще по чарці візьми.

Ковалів відповів:

— Стримлю у грязюці, бо вірю в лозу. Кріплення грун-

ту лозою — народний метод, він випробуваний віками. Каменем мостять береги, бо стали багатими.

— Не так багатими, як марнотратами, — одрубав і закашлявся дід. Він кашляв довго і надривно. Потім витер великою хусткою очі, висякався і додав: — Оце недавно слухав по радіо, я все підряд слухаю, про морські пляжі... Біда, виявляється, не тільки з берегами річок. Он морські береги зникають.

Ковалів здивувався:

— Як так зникають? Щось я не доберу, батьку. Які береги?

— Ну, пляжами їх називають. Забирають будівельники з пляжів гальку, а вода їй наступає. Гризе берег, підмиває ґрунт, під санаторії підбирається. Академік якийсь розказував. Ото страх!

Коваліву було ніяково слухати цю розповідь діда Олексія, адже він, гідротехнік, не міг ні заперечити, ні тим більше щось додати від себе. Йому ніколи не доводилося чути чогось подібного, хоч він і знав, що галька й морський пісок широко застосовуються в будівництві. Аби щось сказати, він спитав:

— Це ж про яке море йшлося?

— Та про всі південні — Азовське, Чорне і ще про якусь, забув. Цікава була передача.

Підійшов Бачура. Він, мабуть, належав до тих, хто настроений найбільш оптимістично. Обличчя світиться, мов у праведника, очі блищать, а хода стала впевненішою і моторнішою.

— Як почуває себе ваша розсада? — жартівливо спитав він у Коваліва. — Чи будемо знімати колись плоди?

— Посіяв озимину, чекай на той рік врожаю, — в тон йому відповів Ковалів і знову нахилився над багном. Черенки стояли густо, земля масна, волога — повинні прийнятися дружно.

Бачура пройшовся по греблі. Ні, гребля насипана хоч і примітивним засобом — лопатами, однак міцна й надійна. Ось закінчить гідротехнік чаклувати біля лози, тоді можна буде їхати додому. Люба шле листи, дивується, що б ото могло так затримати чоловіка, у якого є діти, сім'я. Вона була, як завжди, мила у своїх листах, терпелива і розсудлива, однак Бачура вчував у її словах і тнів тривоги, і розчарування. Особливо дошкульно жалили рядки: «Привіз на нове місце, залишив у хаті одну з дітьми, а сам подався...»

По той бік річки на греблі стояв Петро Гуржій. Юнак дивився на мутні калюжі води, що збиралася біля греблі, про щось думав. Коли Бачура наблизився, Петро круто повернувся і хотів іти в село.

— Зачекай хвилинку, — гукнув Бачура, — куди поспішаєш?

— Та до коней же треба... — невміло брехав хлопець, вивуваючи кліпаючи повіками.

Бачура запропонував пройтися бережком. Це вже було не вперше, і Петро насторожився. Він не хотів нікого пускати в свій романтичний заповідник.

— Хочу тобі, юначе, дещо порадити, — сказав Бачура, сам відчувуючи, що почав розмову невдало, в лоб, а це напевне злякає хлопця і ще більше насторожить. Та діватися вже було нікуди, він пішов напролом.

— Я знаю Іванку, і хочу тобі сказати, що вона дівчина гарна, хоч, правда, крута на вдачу... Я хотів сказати, що душа у неї складна, суперечлива, чи що...

Петро мовчав. Ну, хоч би ж одне слово вимовив, а то мовчить і йде собі поруч, ніби це його зовсім не стосується. Прикрість, ніяковість штовхали Бачуру на ще більш необачні слова:

— Я знав її матір, Іванка дуже схожа на неї... Тільки воля, сталева воля може підкорити її серце. Потрібна відчайдушна сміливість, зухвальство навіть...

— Що ви хочете цим сказати? — не зрозумів Петро Бачуриних слів. В його запитанні звучали нотки здивування і осуду. — Вперше чую, щоб у взаєминах з дівчатами радили бути зухвалими. Якщо є справжнє почуття...

— Справжнього почуття замало, — вихопився Бачура, — потрібна воля, боротьба за любов. У кожного юнака є обраниця, королева. Вона буває тільки один раз. Не прогав її!

— Чи варта любов того, щоб за неї боротися? — спитав Петро, і на його обличчі з'явилася примаса презирства. — Якщо люблять обое, тоді така боротьба не потрібна. Ви думаєте, що я боюся конкуренції? — Він так і сказав «конкуренції», хоч це поняття дуже умовно можна було застосувати до поняття суперництва. — Конкуренції я не боюся, бо Гарик до того нудний, що вона сама ледве його терпить...

Петро потроху оживав, а Бачурі цього тільки й треба:

— Бачиш, ти сам кажеш, що ледве терпить. Значить, терпить все ж? А це погано. Такі люди, як Гарик, мають одну досить значну перевагу над такими, як ми з тобою.

Петро з цікавістю подивився на Бачуру. Оце «як ми з тобою» просто збивало хлопця з пантелику. Бачура догадався.

— Я колись теж любив... Любив дуже, та... мене відштовхнув такий собі тодішній Гарик, хоч його, звали, звичайно, інакше. Він був спритніший, настирливіший, і... краще вдягнений. Так, краще вдягнений, це має значення. Для дівчат. Він умів весело жити, запалювати тією веселістю і безтурботністю інших, йшов до мети грубо і прямо, а я нишком зітхав, здала поглядаючи на жохану, гамуючи біль у серці від того, що вона на мене не так подивилася, щось не так сказала... Можливо, я говорю зараз неточно, не те, що думаю, але ти мене зрозумієш. Ти помічав, що інколи нахаби користуються більшим успіхом у деяких дівчат, ніж скромняги? Думаєш над цим? Так ось я й хочу сказати, що ти не маєш права відступати. Любов обминає легкодухих.

Петро не відповів. Він йшов тепер швидше, бо то гнала його вперед якась настирлива і прикра думка.

— Вона дражнить мене мовчуном, — нарешті сказав хлопець і похилив голову. — А я нічого не можу вдіяти.

Мало-помалу вони розговорилися, і Бачура дізнався у хлопця про деякі подробиці його дитинства, яке поклато свою незгладиму печать на характер і вдачу цілого покоління.

Якось одного погожого дня 1942 року над селом Бабаї, де тоді жив Петро Гуржій, з'явився німецький літак. Він тяг за собою чорну траурну стьожку, оглушуючи притихле небо грізним гуркотом моторів. Літак похитнувся раз, вдруге і, нарешті, впав у бур'янище. Гітлерівські льотчики вилізли з кабіни, погасили вогонь, вийшли на дорогу, зупинили машину і поїхали. А літак лишився. Застукотіло серце у молодого Петра Гуржія! Недалечко від нього стояв літак, якого він ніколи не бачив зблизька, який манив до себе. Зібравши хлопчаків, Петро почав кружляти з ними навколо машини, з кожним кроком звужуючи коло. Так усім хотілося швидше дійти, але зупиняв страх: а що, як там лишився котрийсь з льотчиків, він може стріляти! І все ж хлоп'яча цікавість перемогла страх. Петро першим заліз на високе крило і заглянув у кабіну. Там нікого не було. Безліч ручок і важільців, лампочок і приладів замерехтіло в його очах. Ось він, справжній бойовий літак, з голубими зміщеними косинцями на фюзеляжі, з павучим хрестом на череві, з плюшевим чортиком перед вітровим склом льотчика. Пружна машина здри-

галася і погойдувалася під подувами вітру, і плюшевий чортик стрибав на своїх пружинних ніжках, ваблячи очі.

Петро з острахом озирнувся, бо відчув, як хтось дихає біля нього. Але це були його закадичні друзі — вони посмішалися і тепер також дивилися зачарованими очима на чортика.

— Вони оте чортеня залишили, щоб сторожувало літак, — сказав малий Василь Гиря, найкращий Петрів приятель.

— Дурний, він же мертвий, з клоччя, — відказав Петро і почав нишпорити біля засувки. Він таки відшукав секрет і відчинив дверцята кабіни.

Поверталися хлопці додому з повними руками — один ніс термос з гарячою, ніби тільки що звареною кавою, другий тяг за собою маленьку алюмінієву драбинку, третій притискав до грудей тремтячого плюшевого чортика. Петро собі нічого не взяв, бо його цікавило значно більше, ніж чортик і термос. Коли малюки розбіглися по хатах, він сказав своєму другу Василю Гирі:

— Бери ключі, які є, нікому й слова не писни і виходь нишком до берега.

— Що ти надумав? — стрепенувся Василь.

— Тоді скажу, марш мерщій.

Допізна цієї місячної ночі сиділи в літаку два хлопчики, відгвинчуючи все, що можна було відгвинтити. Поривчастий вітер гойдав величезну машину, ніби вона була з пір'я, поскрипували крила, в кабіні було видно не тільки від місяця, а й від великих циферблатів, що світилися зеленим вогнем. Біля ніг Петра вже лежав відгвинчений важкий годинник, що весь час цокав, аж поки Петро не відірвав від нього жилку, чорний окастий барометр, ще кілька приладів, назви яких хлопці не знали. Закопуючи все в горді, Петро казав пошепки своєму другу: «Як проженуть німців, ми тоді зробимо автомобіль, кататися будемо». Це була давня мрія хлопців — зробити автомобіль! Тепер, здається, мрія почала неждано-негадано здійснюватися. Наступного дня хлопці відгвинтили те, що лишилося, і почали відрізати міцну і блискучу шкіряну обшивку кабіни. Скільки тут було добрачої шкіри! Можна пошити не менш, як десять пар добрячих чобіт. Так за кілька днів хлопці впоралися з машиною — тепер вона стояла порожня і світила голими ребрами.

Одного разу, повертаючись від літака, хлопці здибалися з Лукою Чорним, похмурим літнім чоловіком, який перед

самою війною повернувся з ув'язнення. Той подивився на хлопців, посміхнувся і пішов собі. Хлопці злякалися. А що, як він все знає і розкаже німцям? Та вони скоро забули про Луку. Їх зараз приваблювало одне — отой літак...

— Добре було б зняти колеса, — сказав Петро, прощаючись з дружком. — Без коліс автомобіля не зробиш...

— Але як ти їх знімеш, коли вони по сто пудів кожне?! — вжахнувся малий Василь. — От якби мотора поцупити...

— Тю, дурний, хіба ж то для автомашини? Все село зібрати, і то не підняли б мотора. Таким мотором пароплави гаяють, а не машини.

Вони таки одгвинтили одне колесо, але зняти не змогли. Тільки марно провозилися три години. Руки у хлопців були в пухирях і ранах — спробуй підібрати ключ до гайки, коли той ключ наш, а гайка — німецька!

— Треба підважити чимось літак, тоді колесо саме впаде, — міркував вголос Петро, оглядаючи добрі шини. В цей час він і почув гуркіт автомашини, яка мчала степовою дорогою.

— Німці! — крикнув він і помчав щодуху в село. За ним ледве встигав переляканий Василь. Вони сховалися в бур'яні і бачили, як підкотила легкова автомашинка до літака, як з неї вийшло кілька німецьких льотчиків. За хвилину підійшла ще одна машина — вантажна. Це льотчики привезли ремонтну бригаду...

— Держись тепер, — сказав пошепки Петро своєму дружку, — німці будуть шукати нас, гляди, тримай язика за зубами, бо повісять. Ми нічого не бачили і не брали. Чуєш?

Увечорі по селу пішов староста і в кожній хаті прочитав наказ німецької влади. В наказі говорилося, що мешканцям села Бабаї дається три дні для того, щоб вони знесли до літака всі вкрадені частини і деталі. Якщо цей наказ не буде виконано, то німецька влада накладе на село велику контрибуцію і розстріляє всіх дорослих чоловіків. Староста, сухенький миршавий чоловічок, плакав, читаючи цей наказ, бо, як казав, в число дорослих входить і він сам.

— Віддайте, люди добрі, — хлипав він біля порога, — отим льотчикам все, що забрали, бо доведеться нам кров'ю заплатити за якісь там цяцьки. Останню корівчину заберуть, а нас повісять біля церкви. Уже й шибеницю почали лаштувати...

Баби хрестилися, Христом-богом клялися, що нічого не брали, а староста, витерши очі, йшов далі.

Три дні і три ночі тремтіли люди всього села, чекаючи страшного суду. Петро та Василь мовчали, хоч і важко було мовчати, коли люди он як плачуть та тремтять. А що, як справді німці здійснять свою погрозу і розстріляють всіх дорослих чоловіків в селі? Що тоді? Петрова мати, витираючи крайками хустки очі, тужила біля прип'ічка, краяла серце малому синові: «Та який же ото харцизяка повикрадав з того літака все, та хто ж ото умислив такий страх проти людей?» Вона боязко зиркала на подряпані руки сина, шепотіла: «Втікай, шибенику, з села, поки не пізно, бо болітиме ж моя голівонька по тобі, ой, болітиме».

На третій день вранці по селу прогуркотіло кілька машин, набитих німецькими солдатами. Вони зупинилися проти управи, а незабаром заарештували всіх чоловіків, які лишилися в селі. Петро саме вийшов надвір, коли мимо вели Луку Чорного. Хлопець чув від матері, що Луку засудили колись за буряки, які він прихопив з загального поля. Одсидівши строк, Лука повернувся в село. В хаті вже був інший хазяїн — Харитина впустила приймака. Коли вона побачила чоловіка на порозі, то впала перед ним навколішки, заголосила: «Казали люди, що тебе не випустять, тому й взяла дітям іншого батька». Діти горнулися до рідного батька, жінка мила йому ноги, сім'я знову зійшлася до купи, і той приймак зрозумів, що він зайвий. Мовчки зібрав свої сорочки, мовчки подався з села. Похмурим і зловісно тихим ходив тепер по землі Лука Чорний, виконував найгірші роботи в колгоспі, але ніколи ніхто не чув, щоб він скаржився. Коли прийшли німці, люди гадали, що тепер Лука буде мститися за ті нещасні буряки. Але він не мстився. Жував разом з усіма макуху та лопуцьки, варив своїм дітям борщ з лободи. З нір повилазили різні недобитки, начепили на себе знаки пол'їдаїв, інші вдалися до своєї доморощеної фашистської свастики — тризуба, а Лука Чорний ще більше замкнувся в собі, копався на своєму городі, латав людям старі чоботи, с'як-так перебиваючись з чотирма дітьми.

І ось тепер цей Лука Чорний йшов мимо хати Гурж'їв, а за ним чвалали два німецьких автоматники і староста. Староста шмигнув у сусідній двір за черговим нещасним, а Лука стояв з автоматниками на вулиці, сумно поглядаючи навколо. Ось він побачив хлопчика, гукнув: «Винеси кухоль во-

ди». Німці насторожено підняли свої автомати, але Лука заспокоїв їх. «Вассер, вассер», — сказав він і посміхнувся.

Петро кинувся в сіни, набрав води і подав Чорному. Руки у хлопця тремтіли, вода розливалася. Ось зараз Лука все згадає, тицьне пальцем у Петра і скаже німцям: це він украв прилади. Візьміть його. Але Лука Чорний нічого німцям не казав, він припав спраглими губами до кухля, пив воду, а сам дивився на хлопця нерухожими темними очима. Він осушив кухоль, подав його Петрові і ледве чутно шепнув: «Мовчи». І відразу ж його штовхнули у спину автоматом, повели. Лука ще раз оглянувся, посміхнувся.

І відразу ж у Петра перестали тіпатися руки, він посмілішав і подався до церкві. Тут уже було повно людей. Схлипували жінки, намагалися пробитися через натовп до своїх чоловіків, які стояли біля шибениці, чекаючи смерті. Петро знав їх усіх. Крім Луки Чорного, стояли тут літні люди, — покалічені й немічні, — діди. Не було серед них тільки Василя Лигуна. Це здивувало хлопця. Та малий Петро був ще більш здивований, коли побачив, як той ішов в оточенні поліцаїв і з усіх сил, мов той віл, упирився. Його штовхали прикладами карабінів і пхнули в гурт смертників. На ганок розправи вийшов командир карального загону і став оголошувати вирок. Спочатку прочитав німецькою мовою, потім передав його перекладачеві, який повторив українською. До Петра долинало: «За саботаж, який виявився у заподіянні великої шкоди рейхові, накладається контрибуція... Заложників з числа дорослих чоловіків в кількості десяти чоловік — до розстрілу...» В натовпі почувся зойк. Жінки затужили голосно і надривно. Зчинився такий леммент, що нічого вже не можна було розібрати. Петро не дослухався, він тільки бачив, як упав навколішки перед командиром староста, і показуючи на свою мідну бляху, плакав, випрошуючи милості.

Командир скривився у гидливій гримасі, вказав на старосту пальцем і крикнув: век!

Старосту підхопили автоматники і потягли до шибениці.

— Век, век! — затрясся командир. Він строго глянув на солдатів і ті потягли старосту від шибениці до натовпу, що стояв міцним колом. Староста ділував ноги автоматникам, повзав у пилюзі, втративши людську подобу. Коли його кинули в натовп, він порачкував через людське річище, потім підхопився на ноги і дременував у бічну вулицю. Командир порачкував заложників, ткнув пальцем на Василя Лигуна і

крикнув своє ріжке «век». Лигуна виштовхали, як і старосту. Тепер лишилося рівно десять чоловік. Вони стояли мовчки, ніби зійшлися оце до церкви, щоб погомоніти між собою про всякі житейські справи. Але не гомоніли, а стояли і ждали смертного часу.

Командир махнув рукою, що означало кінець, і скочив з ганку. Натовп колихнувся, зрушив з місця і з плачем та криками посунув вперед.

— Век! — заверещав командир, хапаючись за пістолет.

Автоматники відтіснили людей, стали щільним кордоном. Кати капали чоловіків і тягли їх до шибениці. Ось першому накинули зашморг, натовп припишк, остовпів. Та в цю хвилину почувся спокійний і навіть твердий голос Луки Чорного:

— Пане командире, я вирішив признатися...

— Що, що? — завертівся фашист. — Що він сказав?

Товмач переказав слова Луки, перепитав у нього:

— Ви вкрали частини з літака?

— Ні, я їх не крав, але знаю, де вони сховані. Хай пан командир відпустить всіх заложників, а мені дасть три дні строку, солдатів з лопатами, я знайду частини.

Товмач знову заджеркотів. Якусь хвилину німці радились, потім командир спитав у Чорного:

— Ви знаєте, що вас чекає в разі обману?

— Знаю, — спокійно відказав Чорний, — чого ж там не знати. Але ці люди невинні, відпустіть їх.

Тепер, — думав Петро Гуржій, — настав кінець. Лука Чорний не витримав, викаже справжніх винуватців. Треба тікати! Негайно, поки Лука не роздивився і не знайшов у натовпі його, Петра... Але страх був такий великий, що хлопець не міг зробити ні кроку. Він стояв, ніби прикипілий до землі, і слухав розмову між Лукою Чорним і переказачем.

— А чому ви раніш не призналися? — допитувався товмач. — Ви ж знали наш ультиматум?

— Це не має значення для німецького командування, — з погордою відказав Лука, — якщо хочете повернути частини, відпустіть людей, а мені дайте солдатів з лопатами.

Командир відпустив людей, але трьох днів не дав Чорному, сказав, що чекатиме результатів тільки до вечора, а увечері в разі обману розстріляє заложників і забере всіх корів, які є в селі. Крім того, він пообіцяв спалити хати, щоб була пам'ять про нього.

— Век, век! — заверещав командир, показуючи і на приречених і на натовп. Всі заметушилися, загомоніли, баби обняли своїх на смерть переляканих чоловіків, повели їх додому, а Луку Чорного в супроводі солдатів погнали до річки, куди він сам звелів вести його.

До самого вечора водив він гітлерівців від моріжка до моріжка, вказував місцину руками, і гітлерівці копали, марно шукаючи того, чого тут не було. За цей час мешканці села поодинокі і невеликими групами втікали з села, ведучи за собою корів. Староста зчинив гвалт, але вже було пізно — в селі нікого не знайшли. Люди розбрелися по полю, забилися в яри, дехто подався аж в Дубові гряди, де, як казали, були партизани. Петро з матір'ю втекли в Білоцерківку, де жили їхні родичі.

— Так скінчилася ця сумна історія, — сказав Петро Гуржій і подивився на Бачуру. Здавалося, він хотів побачити, яке враження справила його розповідь.

Бачура мовчки курив, але коли Петро раптом вимовив слова: «так скінчилася ця сумна історія», той здивовано підвів голову:

— Скінчилася? Але ж як? Що з Лукою Чорним? Його вбили?

— Вбили, — сказав тихо Петро. — Вбили. Я бачив кров на спориші біля церкви...

— Чекай, чекай, — перебив його Бачура, — німці вбили Чорного і поїхали?

— Ні, вони спалили всі хати. Тільки одну й пощадили — хату Жовтяка.

— Пощадили? Та не може бути!

— Пощадили. Тільки його хату не зачепили, хоч він, правда, теж втікав разом з усіма. Може тому, що вона була найкраща в селі і в ній жив командир.

Бачура замислився. Страшна картина минулого стояла перед його очима, не давала можливості всього збагнути і осмислити. І все ж він знайшов слова, щоб розрадити хлопця.

— Хоч історія і складна, драматична, однак ти, Петю, зробив правильно. Ви самі призналися потім?

— Як вам сказати, — ніяково промовив Петро, — мабуть, десь сказав, обмовився... Це вже тоді, коли наші прийшли.

— Не має значення, головне в цьому — ваше геройство, адже ви знищили літак. Ви свідомо йшли на риск?

— Ех, що вам сказати, — сумно промовив Петро, — що вам сказати? Звичайно, я міг би зараз заявити, що я навмисне розгвинтив того літака, щоб він не дістався ворогам. Але це ж було б не так, не зовсім так. Ми тоді мріяли про саморобний автомобіль, ми ж малі були...

Бачура зупинився і передихнув, бо, здавалося, йому не було чим дихати. Правдивість приголомшила його. «Ми мріяли тоді про саморобний автомобіль». От як! Отакий Петро Гуржій, а він, Бачура зовсім недавно натякав на Петрову слабодухість... А тут така історія. Як підійти до неї? З одного боку — ворог позбувся бойового літака, який завдав би шкоди нашій армії, з іншого — кров Луки Чорного. А Петро, ніби вгадуючи думки Бачури, каже:

— Харитина, жінка Луки Чорного, не дає проходу... Хоч в село не потикайся.

— Петю, голубчику, — сказав схвильовано Бачура. — Я розумію, що тебе мучить, але ти — справжня людина, я нічого не знав, але завжди думав про тебе добре. Невже вдова й досі не забула? Адже скільки того часу збігло...

— Таке не забувається, — промовив Петро. — І ніколи не забудеться.

— І все ж ти зробив правильно, адже розумієш, що таке бомбардувальник «фокке-вульф»... Якби той літак злетів у повітря, він сів би смерть... Ти маєш право сміливо ходити по нашій землі.

— Так то так, але... якимось воно вже буде.

— Ну, Петре, повинно бути добре. Дуже мені хочеться, щоб ви були щасливі з Іванкою...

Бачура гаряче потис Петрову руку і рушив в село. На серці у нього було легко — Іванка матиме справжнього друга життя. Що там не кажи, а доля цієї дівчини турбувала Бачуру, ніби це була його рідна дочка.

XV

Складними шляхами ходить доля людська, ще складнішими бувають шляхи юності. У двадцять літ не моралізують, а діють. Юна Іванка належала до тієї категорії людей, які і за своїм віком і за характером не дуже полюбляють поради розсуду, вони цілком в полоні серця. Молода і вродлива дівчина ще нікого не любила, хоч її серце вже шумувало гарячою кров'ю і штовхало до незвіданого і звабного.

Сталося так, що сором'язливий і мовчазний десятикласник Петро Гуржій разом з Іванкою працював в редколегії комсомольської стінгазети. Після занять, коли в просторих лунних класах школи панувала тиша, троє молодих друзів — Іванка, Петро та Василь Гиря подовгу просиджували над широким аркушем паперу, який мав завтра висіти в довгому шкільному коридорі і вабити очі читачів яскравими малюнками, дописами, віршами. Іванка нудьгувала на цих засіданнях, позіхала, більше поглядаючи у вікно, ніж на дописи, які треба було переписувати. Василь Гиря, опустивши свого довгого худого носа до самих губів, швидко малював шаржі, а Петро писав передовицю. Пізно увечері вони вставали із-за парт і урочисто несли свою газету в коридор. Повісивши на стіні, ще кілька хвилин милувалися витвором своїх рук і вже потім бігли додому — хлопці собі, а Іванка — собі, через степ в Бабаї. Ніхто тоді з хлопців і в голову не брав, що дівчину ж треба провести додому, бо так велить звичай і комсомольська дружба. Чи то вони ще не дійшли того віку, коли звичай, народжений тисячі років тому і ніким не спростований, сам починав брати гору, чи, може, тому, що Іванка була гордою і дуже, як їм обом здавалося, красивою, однак ніхто навіть не подумав про лідарський обов'язок. А вона сердилася за це на своїх друзів і одного разу сказала Гуржієві, редакторові:

— Оскільки редколегія працює увечері, я не можу... Далеко ходити одиній.

— Вовків боїшся? — невміло пожартував Петро.

— Боюсь, — щиросердо відповіла дівчина, — особливо таких, що ходять до школи і навіть стінгазету випускають...

Вона насмішкувато глянула згори вниз — так дивиться Гуллівер на пігмея, — крутнула і зникла в гомоні шкільного коридору.

Довго стояв ошелешений хлопець на місці, роздумуючи над її словами. Незабаром Петро почав проводити дівчину спочатку у дні роботи редколегії, а потім і тоді, коли стінгазети не випускали, а був концерт, збори або ще щось.

Іванка знала історію з літаком, знала, що Петро разом з матір'ю змушені були переселитися з Бабаїв у Білоцерківку, бо вони тікали не тільки від лихих слів вдови Харитини, а й від ненависті інших селян. Не раз вона чула від людей осудливі слова: розбишака, душогубець. І ось цей «розбишака» і «душогубець», виявляється, такий мовчазний і покірний,

сумирний і тихий, йде поруч і ніяк не наважиться звести очі на дівчину.

Одного разу, розповідаючи про шкільні справи, Петро не зупинився, як раніше, біля села, а пішов разом з Іванкою вулицею. А тут де не візьмись — Харитина. Вона аж присіла ніби, коли побачила винуватця смерті свого чоловіка проти її хати. Вхопила домаку, накинулася на хлопця, викрикуючи страшні слова. Петро стояв мовчки, сором п'як йому очі, зчорніла від горя жінка біла його по спині, по голові... Іванка заступила свого товариша, намагаючись заспокоїти Харитину, але та шмагонула і її по руці.

— Душоуби, — кричала несамовито жінка, — воріженьки мої люті, щоб мої очі вас ніколи не бачили! Ти теж, Жовтячка чортова, байстрючка собача, за нього? Очі вам повибиваю обом...

Всني тоді втекли, кілька днів Петро не приходив до школи, боявся сорому. Коли до нього прийшов Карпо Палажченко, хлопець складав свої сорочки і книжки в чемодан.

— Поїду звідси, — сухо сказав Петро, — на Донбас або в Караганду. Несила терпіти таке...

— Та куди ж ти, синочку, поїдеш світ за очі, — голосила Петрова мати, — та на кого ж ти мене залишаєш, немічну й стару! Не пускайте його, людоньки, не пускайте, бо воно ж мале, десь загине...

Палажченко довго умовляв хлопця нікуди не їхати, бо треба ж спочатку закінчити школу, а тоді вже думати про мандри, однак Петро мовчки продовжував складати свої речі.

— Головне — закінчити школу, — говорив спокійним голосом Палажченко. — Тепер без освіти і на Донбасі і в Караганді не дуже солодко. Ось одержиш атестат зрілості, тоді тобі всі дороги відкриті. Можеш вчитись чи працювати, місце тобі всюди знайдеться.

— Тут я не залишуся, хіба не знаєте, що Харитина накинулася, мов на того фашиста...

— Знаю, тому й прийшов оце! — відповів Палажченко. — З Харитиною я вже говорив, не буде вона більше картати тебе. А щоб тобі веселіше жилося, — тут Палажченко виразно глянув на вбогу обстановку Петрової хати, — правління допоможе. Крім того, приходь децю допомогти нашим конюхам. Адже любиш їздити верхи, знаю...

Петро Гвржій став конюхом, навчився вправно їздити верхи, а згодом сам завів трактора і, на диво всім присутнім,

привіз з поля гарбу соломи. Допитливий і роботящий, хлопець тепер користувався повагою у колгоспників, про минуле ніхто більше не нагадував. Але Іванка після того прикрого випадку уникала зустрічей з хлопцем, і це краяло його серце. Невже кінець їхній дружбі?

Одного разу зібралася редколегія. Василь Гиря прочитав свою передовицю, Іванка похвалила її, але Петро чомусь довго мовчав, а потім, коли Василь збирався вже приклеювати свій твір на першій шпальті стіннівки, сказав:

— Не подобається мені твоя стаття, Васю, не комсомольська вона...

Іванка здивувалася. Як це може бути? Адже Василь написав хорошу статтю, ніяк не гіршу за ті, які писав редактор. Шоки Іванки спалахнули. Невже Петро такий честолюбний і дріб'язковий, що зважився забракувати передовицю тільки тому, що вона написана не ним?

— Не погоджуюся, — палко заперечила дівчина і відвела вбік свої гнівні очі. — Якщо тут і є щось не комсомольське, то тільки не передова...

— А я ж ще не сказав, чому вона мені такою здається, — спокійно зауважив Петро і подивився на Василя, який сидів похнюплений і знищений. — Ти добре написав статтю, навіть жвавіше, яскравіше, ніж я пишу, але ти стверджуєш, що всі комсомольці приходять до свята Червоної Армії тільки з відмінними оцінками. А це ж неправда. Я ось, наприклад, маю дві четвірки. Маю! Чи, може, ти мене не вважаєш комсомольцем?

— Петю, — зрадів Василь, — тепер я тебе зрозумів. Але ж і ти мене зрозумій, — ми, комсомольці, служимо прикладом для інших, так треба, це має виховне значення...

Петро посміхнувся.

— Писати неправду і на ній виховувати? Щось я не беру...

— Петю, — дивувався Василь, — не кажи так, це несправедливо. Нічого подібного я не стверджую. Але... Усі ж знають, що ти після школи працюєш на фермі, у тебе є серйозні причини. Ось побачиш — ніхто й слова не скаже...

Хоч як палко захищав свою точку зору Гиря, але Петро не здавався. Він легко відкинув аргумент друга, сказав, що не може погодитися з поглядами автора статті, бо він зловживає дружбою, намагаючись довести, що чорне — біле. І щоб припинити зайву суперечку, Петро взяв ручку і вписав в передову фразу: «Комсомольці школи приходять до

свята з відмінними і добрими показниками». Чисто списаний аркуш був тепер покалічений правкою. Доведеться сідати і переписувати заново. Василь дивився на своє покреслене творіння і важко зітхав.

— Нічого, Васю, заради істини люди не на такі жертви йшли. Дехто надівав кайдани, дехто власницію...

Петро Гуржій глянув на Іванку. Дівчина зачаровано дивилася на нього палаючими очима. Вона виросла в егоїстичній, брутальній сім'ї Жовтяка, не раз бачила п'яні бійки, сварки, ніколи не зустрічала такої чистоти людської совісті, як зараз. Вона дивилася в очі хлопця і без слів казала: ти, хлопча, виявляєтья, славний і гордий, ти навіть дотепний, коли тебе розворушити, ти не випадково став редактором стіннівки, бо ти справжній, безстрашний, непохитний...

Петро знову опустив очі. Перечекавши хвилинку, він встав.

— Перепиши, Васю, приклей статтю і вивісь газету. А ми підемо, бо пізній час.

Після цього випадку Іванка вже не дивилася на Петра згори вниз. Щось сталося на світі, відкрилося досі невидимою стороною і освітило очі. Дівчина відчула, що в цьому похмурому на вигляд хлопцеві прихована сталева воля і сила. Це те, що приваблює, приковує дівочий зір...

Все йшло добре, як здавалося Петрові. Закінчивши школу, вони з Іванкою часто зустрічалися, дивилися тепер одне на одного іншими очима — очима дорослих. Петро відзначив про себе, що вродливішої дівчини за Іванку треба пошукати. Мало того, що вродлива, — вона сама зазнала гіркот життя, а це найкраща атестація для людини... Петро навіть радів, що дівчина живе у такій осоружній родині, її легше буде забрати у свою бідну, але чесну хату! Хто ж погодиться, щоб тебе називали Жовтячкою? Ні, до Іванки це слівце не тулиться, як не липне до нього слово «душогубець»... Вони створені одне для одного! І Петро вже починав думати, що незабаром Іванка буде зватися Гуржієвою...

Одначе сталася подія, яка мало не перекинула все догори дном — заявився оцей Стратон-Гарик... Кілька разів він проводжав Іванку додому, навіть у хату до неї заходив. Але Петрові повезло — Гарик виїхав кудись в Зауралля, звідти слав дівчині листи. Та листи і хитромудрі слова Гарика були вже не страшні. Хоч як Петро скептично поставився до напучувань Бачури, однак не забув його порад і обирав до серця дівчини рівніші стежки...

Мабуть, ще ніколи в своєму житті Бачура не чекав так жагуче весни, як цього року... А вона чомусь барилася, з степу линула сиза імла, мели сніговиці, гуркотіли віконницями, вітер шарудів на покрівлі своїми задубілими пальцями. Здавалося, так буде не тільки в березні, а й у квітні. Хіба не траплялося, що на перше травня випадав сніг? Бачура сам пам'ятає. Це було якраз перед війною...

Однак в березні почорнів, насторожився сад, сніг раптом посірів, зіщулився, ніби злякався чогось. Десь опівдні почало капати з даху, хоч надвечір знову все сковував морозець. Кілька разів до Бачури приїздив Карпо Палажченко, а одного разу ввалився разом з Осадчим. Обидва були збуджені, бо мали добру прочуханку на нараді за поганий стан тваринництва.

— Перепало нам, друже, — говорив Палажченко, — перепало за все зразу: і за поголів'я, і за артезіани, яких не збудували, і за свинарство. Якщо Очеретянка не затримає воду, тоді нам труба...

— Затримає, — підбадьорював господарів Бачура, хоч сам ще нічого не знав. — Гадаю так, що вам треба вже зараз закупити малька. Перечитав я оце кілька книжок про рибу, кращого сорту для ваших умов, як короп, не знайти. Хоча й існує прислів'я, що найкраща риба — ковбаса, але сталося так, що ковбаса то у нас є, а от з рибою трудно. Якщо Білоцерківка дасть державі не тільки свинину, телятину, а й рибу та птицю, тоді можна буде сказати, що ви займете постійні крісла в президіях усіх нарад — районних і обласних.

— Боюсь, довго доведеться ще нам сидіти на задніх лавах, — сумно посміхнувся Осадчий, який, певне, дуже близько прийняв до серця критику.

— Не боятися треба, друзі мої, а діяти, — сказав Бачура, — під споруду кладуть спочатку фундамент, аж потім мурують стіни. Давно вже час відмовитися від пишності і від показної парадності. Кинуть одному свинареві всі корми, підпихають його гуртом, щоб якимось висунути в передовики, а потім рапортують в центр. І ти ж дивись, трапляються й там люди, які радіють з цього! Колгосп занехав свинарство, витяг тільки одного свинаря, а вже цей колгосп фігурує в доповідях, розквалюється на всі лади. Самообман!.. Звичайно, енергійних і талановитих людей треба всіляко

підтримувати, але не за рахунок всього господарства. Вирвався хтось у тебе вперед — рівняй по ньому весь фронт, підтягай тили, розширюй успіх. Хіба не так?

— Та воно так, — зітхнув Осадчий, — але трохи й не так. Ось візьміть мого сусіда з Бабаїв. У нього середній надій на корову такий, як і в нас, але у нього є знатна доярка, яка поставила рекорд, і всюди цей колгосп прославляють. Справді, так виходить, бо згадуючи ту славу доярку, вказують і колгосп, і голову колгоспу в дужках...

— Треба, щоб згадували не в дужках, — посміхнувся Бачура, — бо коли керівник згадується в дужках, то тоді він виступає не як герой, а як своєрідний географічний орієнтир. Мовляв, це там живе і працює героїня, де господарство очолює такий-то голова.

— От бачиш, — докинув свого слова Палажченко, — як не кажи, а слава падає і на керівника.

— Друже, кинь бавитися цяцьками, — перебив його Бачура. — Я не хотів би слави, яку беруть в дужки. Про справжню славу пишуть великими літерами і на виднішому місці. Я хочу, щоб таку славу здобула собі Білоцерківка. Гучної і заслуженої.

Осадчий зиркнув на Палажченка, потім, сумно посміхнувшись, сказав Бачурі:

— Куди вже там до гучної, тут хоча б поганої позбутися...

— Позбудетесь, якщо розумно поставите господарство. Підротехнік Ковалів запевняє, — це він мені якось одкрився, — що на Очеретянці уже цього року буде ставок довжиною п'ять кілометрів... А Ковалів — людина обережна, він не буде пускати слів на вітер. От і прикиньте, що візьмете з цього ставка. Я оце недавно здибав мудру брошурку, там один вчений пише, що для вирощення тонни зерна потрібно 800 тонн води, а щоб виростити тисячу качок — всього п'ятдесят тонн. Згадувалося там і про рибу. Хочеш взяти з свого ставу тонну коропа, — не пожалкуй на це діло чистої води.

— Ніколи не думав, що воду міряють на тонни, — признавався Палажченко. — Але цифри цікаві, хоч я ще зовсім і не втямлю, що вони означають.

— А означають ось що, — Бачура порився в блокноті, продовжив: — Означають вони те, що ваш колгосп може швидко розбагатіти. Адже в наших рибних магазинах малувато свіжої риби? Не тому, що хтось там не завів її вчасно

чи погано працюють наші рибні заводи. Ні, причина в іншому — за останні п'ятнадцять років в нашій країні різко скоротився вилов риби. Бо всі ми охочі до рибної юшки, а поглядаємо на привозну, морську рибку, і геть забуваємо про свою, доморощену.

— Якщо Очеретянка дасть воду, — сказав Осадчий, — розведемо рибу, качок, гусей...

— Так, — задоволено кивнув головою Бачура. — Тільки починати треба відразу широко, сильно. Не якихось там сотню птиць, а тисячі. Для першого року кілька тисяч, а там умножите цифру удвічі, утричі. Гуси та качки на річці ростуть хутко, весною пустив на волю, а вже восени збирай урожай. Та вже цієї весни завезіть рибного малька. Запросіть в колгосп рибовода, зоотехніка.

Давно вже охолов чай, який подала гостям дружина Бачури, давно вже погасло світло в сусідніх хатах, а вони ще не наговорилися. Однак Бачура схаменувся, почастивав друзів вечерєю і вклав спати.

Вранці Палажченко, збираючись в дорогу, сказав господареві дому:

— Знаєш, наговорив ти мені вчора повні вуха, всю ніч не спав, думав... І знаєш, що надумав? Ручуся, що ніколи не вгадаєш!

— Якщо переконаний, що не вгадаю, то кажи сам.

— Ні, не буду говорити зараз, хай тобі покортить, — засміявся Палажченко. — Ми там порадимося вдома, тоді напишемо тобі.

— У мене теж визріла одна думка, — сказав Осадчий і глянув на Палажченка. — Дуже ймовірно, що наші думки збіглися.

— О, це вже дивно, — весело посміхнувся Палажченко. — Може ти свою думку розкриєш зараз? Чи теж відкладеш?

— Можу, — сказав Осадчий і довгим поглядом подивився на Бачуру. — Не тільки можу, а повинен сказати зараз. Ось моя думка — запросити Івана Семеновича Бачуру на посаду голови колгоспу.

— Якого колгоспу? — різко повернувся до нього Палажченко.

— Нашого, — спокійно відповів Осадчий. — А якого ж ще... Думаю, що це було б чудово...

Запала тиша. Так буває тоді, коли раптом десь близько

вдарить грім, прилине якась надзвичайна новина, на очах у людей вибухне у небо вулкан.

Бачура закам'янів, не маючи змоги й слова мовити, а Палажченко стояв і посміхався:

— Ну, знаєш... не збіглися наші думки, мені і в голову не прийшло таке... — він ще раз винувато посміхнувся, ніби завинив перед Осадчим, і тепер не знав, як виправдатись. Та Осадчий і не чекав виправдання. Він був рухливий, збуджений.

— Якщо й не збіглися наші думки, біда невелика. Хоч правду кажучи, ти теж міг би приєднатися до моєї думки. Бо хіба ж не правда, що моя пропозиція слухна? Я розумію, що ви здивовані трохи... Але я вперше подумав про це ще торік, коли побачив, як Іван Семенович вболіває за своє рідне село. Побачив і злякався. А потім зрадів. Поміркував добре, зважив усе, розібрався з власними почуттями і сказав собі: ти, товаришу Осадчий, засипався, не виправдав довір'я людей, заборсався, чи не пора тобі повертатися додому, звідки тебе силою витягли? Йй-богу, товариші, силою витягли! Був я вдома бригадиром, ганяв на мотоциклі по степах, кукурудзу вирощував... А на новій посаді мені важко! Ну, бракує мені чогось... Сам не знаю чого, але бракує. От слухав я вчора Івана Семеновича, слухав і заздрих: він і те знає, і те читав, і сміливо дивиться на речі, а я не можу, не такий я. Правління зі мною майже у всьому не погоджується, хоч я ніби й до добра кличу... На нараді вчора так, знаєте, закортіло виступити і про все сказати. Так сором пече, не пускає з місця. Отак і просидів мовчки... А тепер признався, вам признався, щоб повірили, порадили.

Бачура підвівся.

— Ну, товариші, не чекав я такого, чесно скажу, не чекав. Викиньте все з голови й паняйте собі. Широ вам кажу. І ніколи у мене навіть думки такої не було. Тут якесь непорозуміння. Помилка. Ти теж про це думав, Карпе? Признавайся.

— Ні, я не так думав, — сказав задумливо Палажченко, — я вже тепер скажу, бо нікуди дітися, щоб усе на чистоту було. Я думав про те, що варто тебе і Коваліва обрати почесними членами правління... Я гадав...

Осадчий перебив його:

— От бачиш, значить, твоя думка крутилася близько коло моєї! І це добре! Я, товариші, не з образою виклав

вам усе — це не дипломатичний викрутас... Я вважаю, що це єдино правильний вихід.

— Єдино правильний, Даниле Мусійовичу, — це працювати, — подав руку Бачура Осадчому. — Ідьте додому, забудьте про цю розмову, купуйте малька, розводьте птицю... А як тільки річка скресне, почне шумувати, сповістить мене. Приїду з Ковалівим, щоб подивитися на все. Нас тривожить шлюз... Весна ось-ось, а ви отакої... Крім того, перед колгоспом відкривається такий ясний обрій... Викиньте це з голови!

Осадчий потис руку Бачурі, сказав твердо:

— Ні, з голови я нічого не буду викидати. Можливо, вперше в житті прийшла така розумна думка, тепер я вже не відступаюся. Сьогодні ж напишу листа товаришу Кайдашенку, пораджуся з ним. Гадаю, що він підтримає мене, та й члени правління погодяться з радістю. І я буду задоволений, — це щиро, по-комуністичному. І партійна організація приєднається, ось побачите. Мій друг Палажченко хоч і мовчить зраз, однак він ще не поміркував, як слід, того й мовчить. А зважить усе — погодиться. Отак-то...

Він насунув на голову шапку, ще раз подав руку Бачурі, який поривався щось сказати, але Осадчий не слухав, вийшов і почав запрягати коней.

— Так несподівано скінчилася наша розмова, — сказав Бачура, проводжаючи гостей до воріт. — Ніколи не думав, що вона так скінчиться.

Осадчий покрутив головою:

— Звичайно, для вас вона може й несподівано закінчилася, але для мене щасливо. Я кажу про колгосп. Щасливо для колгоспу. Якби ви погодилися, це було б чудесно...

Він торкнув коней, ті потягли бідарку з двору, але Осадчий притримав їх і гукнув:

— Іване Семеновичу, не подумайте, що я хочу перекласти турботи на чужі плечі, що я втікаю в кущі, коли стало трудно... Я думаю про діло! Погодьтеся, прошу вас! Якщо хочете, я навіть лишуся в колгоспі бригадиром, щоб усім, чим зможу, допомагати вам. Це — чесно! Подумайте і напишіть нам.

Так він і поїхав, не діждавшись відповіді Бачури. Поганяв коней, а сам дивився на Палажченка ясними і блискучими очима людини, яка спромоглася на відчайдушний, але благородний і високий подвиг своєї душі.

Ледве встиг Бачура повернутися до хати, як на порозі:—
Люба. У великих очах сто запитань:

— Я все чула! Знову накажеш збирати чемодани? Чи ми зможемо колись зупинитися на одному місці? Чому не відповів категорично, чому не переконав того голову колгоспу, що не візьмешся за це діло? Нарешті... Хіба вже так соромно сказати, що здоров'я не дозволяє... Там навіть у молодих підкошуються ноги...

Бачура підійшов до дружини, погладив її непокірне чорне волосся, що крутилося кучериками на лобі.

— Нікуди ми не поїдемо, Любонько, не турбуйся.

Він подивився на неї допитливим поглядом.

— Чи може боїшся села?

Люба, яка ніколи не знала страху, за винятком того, коли боялася втратити Бачуру на війні, сказала з гідністю:

— Зовсім не те. Я не боюся ні села, ні Камчатки. Ти це знаєш. Живи, де хочеш, але живи на одному місці. Пора вже, та й обіцяв же ти мені більше нікуди не переїжджати. Обіцяв?

— Обіцяв і слова свого дотримуюсь, як бачиш.

— Я бачу інше — ти вже задумався про нову роботу в селі...

— Любо!

Вона дивилася на нього закоханими очима. Він не міг би ніколи в житті обманути її очі.

— Ти гадаєш, що я погодився? Ні. Твоя правда — не вистачає молодості. Мені хоча б довершити справу з річкою...

— Але тоді, коли з'явиться вода, тебе потягне туди лаштувати рибне господарство, будувати водну станцію, коміштовий завод, розводити птицю... Ти ж сам сказав якось. Відмовляєшся від своїх слів?

Так, вона говорила правду, чисту і відверту, як завжди. Ясно, що він не заспокоїться, побачивши повноводу річку, бо одна вода, бодай синя і чиста, глибока і холодна, ще не може задовольнити його. Так, не може. Бо він не раз розповідав дружині про той куточок земного раю, про який він мріє, який бачить наяву, бачить до малесеньких деталей і подробиць. Може тому вона так впевнено і говорила, що він не заспокоїться, що він знову поїде в село, поїде не раз, не двічі.

— Ти скоро збираєшся туди? — спитала вона якось зненацька.

— Звідки це ти взяла?

— Я все бачу. І хочу тобі порадити — якщо не можеш без того, щоб не їздити туди, краще забирай і нас. Гуртом буде веселіше...

Він не знав, що ця пропозиція була звичайною хитрістю жінки, яка не могла інакше добитися відповіді на пряме запитання.

Бачура легко піддався:

— Варто подумати, знаєш, воно й справді...

— Так, так я й знала! Ось вона — щиросердна відповідь на моє запитання. Так би й сказав, щоб я збирала чемодани. Видно ж по тобі, як ти хочеш стати головою. Не обманюй себе й людей, все видно...

— Облиш, — став серйозним Бачура, помічаючи, як дрібно затремтіли зіниці у Люби. — Не треба морочити голову... Нікуди я надовго не збираюся! Чуєш? Нікуди! Так і знай.

Одначе Люба не відчула у цих категоричних словах знайомої бачуриної твердості.

XVII

Тепер день вже починався лунким спаданням кришталевих віщунок весни — краплин, тріском бруньок в саду, щебетом шпаків, що нишпорили по голому ще вітці. Бачура часто позирав у вікно. Щоб заспокоїти дружину, він цілими днями або сидів над книжкою, або никав по саду. Одного разу його відвідав Ковалів. Старий ще більше зблід, охляв, він нагадував хворого, який і сам не знає, яка страшна хвороба точить його зсередини.

— От і весна, — сказав старий гідротехнік, безсило опускаючись на стільця. — Пора року, коли все починає буяти, виспівувати, підтанцьовувати і розквітати. А я от завжди повесні ледве переставляю ноги. Ну, що ви скажете? Мені добре на морозі, в сухі місяці літа, навіть восени нічого, а от весною...

— Не кажіть так, обізвався Бачура, радіючи його приходу. — Не кажіть так... Весна наливає в душу кожної людини сил і надій. Навіть в душу таких стариганів, як я.

— Ну, якщо вже говорити про стариганів, то ви, ма-

буть, мали на увазі мене. Я ось старий, і в мою душу не дуже ллються сили. Весна, знаєте, означає не тільки розквіт життя, а й загибель всього віджилого і струхлого. Повесні не тільки підв'язують стиглий цвіт, а й обрізають старе гілля... Що чувати в Білоцерківки?

Бачура розповів про новини, не обминув і розмови, яка так налякала його самого і ще більше дружину. Ковалів весело зареготав:

— А я, знаєте, відчував, що все воно так і скінчиться!

— Відчували? Дивно... А я ось нічогосінько не відчував. Звідки ви взяли?

— Не викручайтесь! Хіба людина, яка не мітить у високу ціль, буде так бігати по селу, принохуватись до всього, відвідувати усі збори, радитися з стариками, з комсомолом? Знаєте, тут треба або бути женихом і піддобрюватись до земляків своєї коханої, або...

— Або мітити на посаду голови колгоспу? Невже ви справді могли подумати, що мене вабить ця посада?

— А чому б і ні? Хіба вважаєте, що для вас замало? Та якщо казати правду, я почеснішою і виднішою посади не знаю! Після того, як я побачив Посмітного, почув його слова, я вже назавжди переконався, що бути керівником великого господарства — почесне діло. Справжній голова, такий, знаєте, з вогоньком, з добрим хистом у голові, це — стовп суспільства. В його руках велика сила, він може робити чудеса. Нам дуже потрібні добрі голови в прямому і переносному розумінні. Скажу вам без хитрощів, що з вас був би чудовий керівник колгоспу. До вас приїздили б люди з усіх кінців, іноземні делегації, дипломатичні місії...

— Не перебільшуйте, Степане Гавриловичу, все одно не піддамся на агітацію. Та й дружина моя може вас легенько виштовхати за двері...

— Так ти боїшся дружини?! — раптом почулося в кухні. Люба з'явилася у фартушку, кучерява, червона від плити, приваблива і красива. — Здргстуйте, Степане Гавриловичу. Не вірте моєму чоловікові, я не сердита. Якщо вже пішло на відвертість, то я абсолютно нічого проти не маю, хоч сьогодні готова переїхати в ту вашу Білоцерківку. Все одно він там пропада, чого мені тут самій нидіти? Я ж досі не знаю, де ми живемо. Та й діти он в школу ходять, їм вже не можна мандрувати... А я що...

Бачура ніяково посміхався, а Ковалів хитро мружив очі, потішаючись з цієї кумедної сценки. Десь в душі Бачура від-

чув приплив тепла і гордості за свою вірну і віддану дружину. Щоб підкреслити це, він сказав:

— Оскільки ти виявляєш повну готовність, я ще раз кажу, що нікуди не поїду. Пообіцяв одного разу, більше не стану мандрувати.

— Мудруєш, — лагідно примовляла дружина. — Хіба я не бачу, як ти поглядаєш у вікно? Схоже на те, що я тебе, мов того орла, заперла в хаті і нікуди не випускаю. Але ти от-от вирвешся, хіба не ясно? Будеш рибу розводити... Так забирай і нас усіх. Але щоб це було востаннє.

— Ну, обличшмо пусті балачки, — сказав Бачура. — Ні-яких переїздив! Та мене, по суті, ніхто й не запрошував до Білоцерківки. Хіба голос Осадчого — закон? Діло це складне, не будемо сперечатися.

Бачура висловив Коваліву свої побоювання: чи не розміє вода шлюз. Гідротехнік спокійно відказав:

— Щоб розмити дно шлюзу, треба обрушити на нього величезну воду. А де вона? Хіба не бачите, що снігу мало? Я боюся за інше — чи вистачить снігової води, щоб наповнити ставок. Це ж вам не балка з крутими берегами, а ложе спокійної й широкої річки, яка майже не має берегів. Коли гадаєте побувати в селі?

— Обіцяв Палажченко відразу сповістити, як почнеться льодохід. Поїдемо разом. Згода? За нами пришлють коней.

Ковалів кивнув головою, витяг з кишені свого широченого пальта якусь книжку. Погладив дбайливо рукою по папіурці, простяг Бачурі.

— Поки маєте час, почитайте ось цю штуку, знадобиться.

Коли він пішов, Бачура відразу ж розкрив книжку. Це був журнал з довгою і сухою назвою «Нотатки імператорського товариства сільського господарства південної Росії» видання 1902 року. У статті вченого-агронома А. Колесова червоним олівцем було підкреслено таке місце. «Одні вчені стверджують, що ріки з часом міліють. Інші не погоджуються з цим. Наше переконання тотожне з першим і ґрунтується на позитивних даних. Допустимо, що загальна кількість опадів, а також кількість води, що випаровується, скочується в ріки і проникає в ґрунт, залишаються незмінними, залишаються і зараз такими, якими були сто, тисячу років тому. І все ж навіть за таких умов ріки Європейської частини Росії міліють, судноплавство на них утруднюється, а з часом припиняється зовсім. На місці вільного судноплавства виникають

запруді, водяні млини, але й вони з часом втрачають силу і припиняють роботу. Такі факти, як записи про судноплавство на багатьох ріках в минулі роки, як знайдені рештки човнів і барж, занесених мулом де-не-де в річкових заплавах, тепер зовсім сухих, рештки водяних млинів в руслах багатьох рік, — всі ці факти надто переконливі, варті уваги, а не ігнорування чи навіть висміювання».

Чим далі читав статтю Бачура, тим більше переконувався, що справа, розпочата в Білоцерківці, має державне, всенародне значення, що вона дуже на порі, що про досвід відродження річки треба говорити голосно, аби вся країна почула. І йому раптом страшенно закортіло подивитися на Очеретянку, побачити бодай замерзлу воду, переконатися, що річка ще лежить в степах, що її ніхто не забрав з того місця, де він лишив її минулої осені.

Наступного дня, взувши гумові чоботи, Бачура почав збиратися в дорогу. Люба не питала його, вона знала, що він не сьогодні-завтра поїде в Білоцерківку. Але Бачура сказав:

— Пройдуся, мила, в Дубові гряди, подихаю повітрям, бо щось рани ниють, спати не дають...

— Так в Дубові гряди чи в Білоцерківку? — перепитала дружина з осміхом.

— В Дубові гряди.

— Пішки і один?

— Пішки і один. Надвечір повернуся.

Він вийшов на грузький, чорний шлях, що вів з містечка до низин Дніпра, і раптом відчув, що він в чомусь завинив перед дружиною, яка його любила і терпіла його залізний характер. «Треба влітку з'їздити з нею на курорт», — подумав він і заспокоївся.

Вже давно помічав Бачура, що на лоні природи він добришав і заспокоювався. Що б там не сталося в житті, які б службові чи особисті прикrostі не краями його серце, але як тільки він опинявся серед зелених кущів, шумливих трав чи квітучих берегів, биль відразу зникав, і серце починало оживати. Недарма кажуть, що людина — дитя природи.

Природа... Ось вона перед ним, широка і вечно свіжа та духмяна, хоч ще жодне дерево, жодна травинка не викинула листочка, бруньки. Деся тільки під землею ожило коріння, погнало сік у стовбури дерев і цівочки пирію. Пахне соком землі. Чудовий запах! Бачура вдихає його повними легенями, відчуває, як в ньому закипає кров. Він йде швидко, ви-

махуючи руками, вибираючи просохлі, або ще мерзлі місця.

Перше озеро, яке він зустрів, здивувало його: лід ще тримався, але було на ньому кілька ополонок. Жовтава вода в них ледь зашєрхла, але видно, що тут зовсім недавно, можливо, навіть сьогодні, були люди. Он як! Значить, рибалки і тепер ловлять рибу... Цікаво, як же вони ловлять взимку?

Не встиг Бачура роздивитися навколо, як раптом почув у лозняку покашлювання. Це був гостробородий дідок у кожушку, у валянках, оббитих знизу червоною шкірою, з лагідними сірими очима. Побачивши Бачуру, він звівся на ноги і гукнув:

— Хочете попробувати щастя?

— А яка ж тут риба ловиться? — подікавився Бачура.

— Ого! Тут такі окуні стрибають, що тільки держись. Звичайно, якщо тільки уміла рука.

Бачура присів на куці плавіння, що його, видно, назгрібав оцей дід для відпочинку, витяг цигарки. Дід охоче закурив, закашлявся, присів поряд. Видно, він теж був радий, що здибав людину серед безлюдних місць Дубових гряд.

— А всю уже й заборонено ловити рибу, — зітхнув Бачура. Дід піддакнув:

— Та заборонено ж... Але не всім. Щороку друкують в газетах ті заборони, але щороку тут ловлять рибу без угаву. Скільки на цих озерах різних зайд...

— Це ви про тих рибалок, що живуть в інших місцевостях? Але ж заборона стосується всіх — місцевих і немісцевих.

Дідусь лукаво повів сірими очима.

— Для вас теж писалася заборона, а ви ось прийшли на озеро... хе-хе-хе...

— Я прийшов не ловити, а подивитися на озеро. У мене, самі бачите, ні вудки, ні спінінга.

— Е, голубе, — посварився дід пальцем, — мене не проведеш. Тепер ловлять так метиковано, що ніякої лозини з собою не носять, бо вона ж тобі ні до чого. Ось чим ловлять!

Дід вийняв капроновий шнур з кишені, змотаний в клубочок, показав малесеньку срібну блешеньку.

— Оце й усе. Смик, смик, а вже той окунь і тріпоче золотим хвостиком перед твоїми очима. Та й скажу я вам так: якщо й послухається хтось тієї постанови, то тільки так, як ми з вами. А ті, хто вигрібає рибу лопатою, газет не чита-

ють. І блешеньками отакими не бавляться. Проб'є ополонку, засвітить ліхтарик, гребе ту рибу підсакою, мов полу. Або толу підкине, чи сітку запудить на саме дно. А як піде риба на нерест, то тоді вилами, острогом б'є самку в її розбухле черево. У наш час навіть щука стала рибою, вже й на її вилов ввели обмеження, недавно писалось... Ех, що вже там казати! Збідніла наша матінка-земля, збідніла і поскаржитись їй нікому. Народ пішов грамотний, розбитний, мотори в кожного, капрон, хитромудра снасть, вибухівка... Навалилися гуртом на зайця, вибили його, потім навалилися на рибу. Скоро не буде й щуки поганої... Чули казочку про золоту рибку? Ні, то послушайте.

Вона ж, певне, знаєте, що раніш золота рибка, спіймана на гачок, просила своїм ніжним та солодким голоском відпустити її, а за це обіцяла рибалці купу золота. Така була казочка колись. А тепер складено іншу. Спіймав рибалка золоту рибку, а вона й каже: не дивися на мене, що я така маленька та миршава, не відпускай мене назад у воду, бо я вже там намучилася, що й сказати не вмію. Випускають з заводів у ріку води брудні, якісь отрути, дихати мені нічим, здихаю зовсім... Забери мене з собою!

Отака то казочка, якби її розказати всім, всім, хай би вони подумали...

— Цікаво, повчально, — посміхнувся Бачура. — От яке воно діло. Знаємо чудові казочки, а самі порушуємо заборону на ловлю риби повесні. Як же воно так виходить?

І тут дід не витримав. Встав, випростався на весь зріст, мов солдат, і випалив:

— Громадський інспектор рибохорони Олексій Шостак, а не якийсь там бракон'єр!

— Дуже приємно, — потис Бачура дідову руку, — дуже мені приємно з вами познайомитись. Люблю захисників природи. Лишилося у мене тільки одне запитання до вас: якщо ви громадський інспектор, то дозвольте спитати — навіщо рубаєте оті ополоння?

Дідова гостра борідка застрибала на грудях.

— Ходжу собі по озерах та киркою ополонки прорубую, щоб риба мала чим дихати. Знаєте скільки гине у нас риби від задухи? Навіть у Дніпрі... Якби ми не рубали ополонки, то вже і окуня не бачили, не те, що там язя чи судака. Отак всю зиму і кручуся тут, бракон'єрів відганяю та ополонки рубаю...

— Вам хтось платить за ваш труд?

— Е-е-е! — похитав головою Шостак. — Хто ж буде за це платити? То вже так, для людей роблю, бо не можу дивитися, як добро гине. Та ще й те сказати, прийде якась людина на озеро, стомлена, стара, немічна, закине свою вудочку, сидить цілий день і не витягне жодної тобі пліточки... А чому не витягне? Бо не знає ж та людина, що рибу повитягали браконьєри, а решта задихнулася і попливла за водою догори черевом. Треба, щоб у певний час людина могла закинути вудочку, витягти кілька рибок і зварити собі юшку. Тільки тоді виправдане існування оцих озер, а так вони що ж? Пусте озеро — сум людині. Браконьєри толочать природу, а управи на них не придумали. Що я можу вдіяти проти них? Вони мають машини, мотоцикли, озброєні берданками, а у мене тільки оця кирка, більш нічого. Ех, не вміємо ми оберігати природу...

— Та неже громадський сторож народного добра не має зброї? І ходять пішки?

— Так, ходять пішки. Здавна так заведено тут. У сорок шостому на цьому озері вбито мого приятеля, діда Омелька з Городища. Це село ондечки за ліском... Зчепився він з браконьєрами, а ті глушили якраз рибу, ну, вони його й схопили. Вдарили чимось по голові, а потім вкинули в воду. Знайшов я його тут мертвим, руки зв'язані, а очі, знаєте, розплющені, ніби він і помираючи, дивився на злодіїв, хотів запам'ятати їхні обличчя. Страшно згадувати... А ви думаєте, зараз таких нема, що пирнуть тобі ножа в спину? Голубчику, та скільки хочете! Як би це вам пояснити... Ледацюгам та злодіям трудненько тепер стало промишляти на шляхах, в селах та містах, бо там добрі замки, охорона, люди. Тоді вони накинулися на озера та ріки. Недавно ми викрили цілу зграю в Городищі.

Помічаю, якось, приїхала легкова машина, чоловік п'ятеро в ній, стали на квартиру до вдовиці Явдошки, почали пиячити. Ну, я спочатку думав, що так собі люди, може відпочивають, чи мисливці. Коли прибігає дівчина Явдошина, піонерка, каже, що ті люди вдень пиячать, а вночі по озерах шастають. Ловлять рибу та в міста на тій машині, в ресторани, возять. А після великі гроші ділять між собою, сваряться і самогон глушать. Я в район, дали мені підмогу, і що ж ви думаєте? Спіймали їх на гарячому. Грошей у них — зроду стільки не бачив, навіть золото знайшли. І ніде не працювали, а все по річках та озерах громадських бовтались... Збрали тих, але хіба то всі? Та якби дали мені рушницю, я скіль-

ки б тих індивідуальних браконьєрів затримав! Ні, кажуть, не дозволено! Отак і ходжу з порожніми руками, лунки пробиваю, посвідченням своїм тикаю бусурманам під ніс. А вони сміються, інколи й по шії надають, йдеш собі, бо не хочеться піти слідом за дідом Омельком...

Бачура слухав цю тривожну розповідь, а сам думав про Василя Лигуна. Всі знають, що Лигун браконьєр, розкрадач народного добра, злодюга, але йому від того мало горя. Розгулює на своєму мотоциклі, мутить воду в народних озерах та ріках, під носом у начальства гребе чуже добро, наживається, а ніхто ж його не осмикне. Немає управи на хабарників, на злодюг. Гамазеї та банки замкнули на добрі замки, а от на комору природи замка забули повісити. То добре, що у нас відмінили надто круті закони, але ж до лиходіїв не підійдеш без них. Платить справно штраф, посміюється.

— Недавно уряд прийняв закон про охорону природи, — сказав Бачура так, ніби продовжував свої думки.

— Закон добрий, та тільки не для всіх, — засовався Шостак. — Штрафом злодюг не злякаєш, треба крутіші заходи передбачити... Чув я, що отой випадок на Волзі декого витверезив, бо браконьєри у наш час легко перетворюються на бандитів.

— Це ви про напад на працівників рибоохорони?

— Та ото ж, було в газетах. Сміх і гріх — народ наш жили рве, план виконує, хліб сіє, залізо кує, а злодюги гріють руки на спільному добрі, зброєю погрожують. Думається, що штрафами тут не одбутися нам. Інакше природа накладе на самих нас такий штраф, що ми його до віку не сплатимо...

Шостак встав, почав збиратися, бо вже вечоріло. Поклав на плечі кирку, тугіше затяг поясок на кожушку.

— Ну, мені пора. А ви ж куди зараз?

— Подамся додому, — відповів Бачура. Він теж підвівся з теплого, насидженого місця.

— Біля озер ще холодно, непривітно. Як ви гадаєте, скоро воно розтопить лід? Яка весна буде?

— Середня, — відповів Шостак. — Така собі, не дуже проворна, але за тиждень вже озера оголяться, тоді дивись та дивись за ними, бо риба піде до берега. Я вже відібрав з десяток острог, але боюсь, що одинадцята острога лишилася для мене...

— Ну, це ви занадто, — посміхнувся привітно Бачура. — Бойтесь?

— Та так, щоб сказати боюся, то ні, але ви у районі підкажіть, щоб допомогли нам, громадським інспекторам, щоб підтримали... Вам ближче там, не забудьте. Може когось побачите з начальства, так передайте, що ми сподіваємося. Держава наша росте, обстає себе заводами та електричними станціями, хімією великою — це чудово, але необхідно знати, що ми не маємо права нівечити природу... Щоб помилок не допустити... Розумієте мене? Я про воду чисту кажу, в першу чергу. Загидили вже не одну річку, зіпсували немало ставків, озер, струїли рибу... Дехто думає так: викину нечистоти в річку, вода знесе. Куди ж вона знесе? Та в Дніпро ж! А Дніпро живиться отими водами, що линуть з річок. Та ж так можна приборкати й Дніпро, захлинеться його велике серце... Чи може є думка, що Дніпро геть викине все у море та й буде собі живим та здоровим? Так і в морі ж є наші друзі, оселедці. Як то їм буде? А народів без оселедців трудно.

Вони попрощалися друзями. Бачура повертався додому, а перед його очима стояв образ народного сторожа, людини без зброї, але сильної своєю любов'ю до природи, до рідної землі. На серці було приємно і радісно, бо оця звичайна подорож до озер дала значно більше, ніж навіть читання мудрих книг.

XVIII

Бачура йшов по пружкій, трохи загусклій від вечірнього легкого морозцю дорозі і безугодно повторював слова, сказані Шостаком: «Ми не маємо права нівечити природу, щоб помилок не допустити...» Яка смілива, розумна думка! Така ідея може прикрасити навіть міністра! Оцею дід Шостаком — то сама мудрість народна, совість і скромність. Бо хто ж він? Та всього-навсього колгоспний пенсіонер, громадський інспектор... Їх багато на нашій землі таких чесних людей, на яких тримається держава. Вони позбавлені якостей, які підносять людину над іншими, показують її з кращого боку. Такі, як Шостаком, ніколи не виголошують гучних фраз, не женуться за високими посадами, а роблять своє велике і праведне діло тихо і непомітно, підтримуючи всю державу своїми могутніми плечима. До таких людей належить і Петро Гуржій, колгоспний конюх з Білоцерківки.

Скільки величних душею, цільних і героїчних натур про-

йшло повз Бачуру в роки війни! Це вони, скромні і непомітні Гуржії і Шостаки вистояли під Сталінградом, не похитнулися перед стальними колонами гітлерівських «Фердінандів» і «Тигрів», переправилися через усі ріки і прорвали усі вали ворога, дійшли, стомлені і пошарпані війною, аж до самих Бранденбургських воріт, прибили на воротах Берліна щит віщого Олега...

Такі люди не вдарять тобі в очі красним слівцем, позою, ф'ктивним зобов'язанням чи брехливим рапортом. Вони будуть вирощувати насіння, годувати корів, гатити греблі на ріках, просуватися повзком по темних забоях, виєбирувати в сибірській руді діаманти і золоті горошинки, сіяти пшеницю на ковилкових роздолях, виважувати рогатиню ведмедя в лісовій луці, приборкувати смертоносний сфагнум у болотяних нетрях, перебиватися на одних сухарях, якщо буде трудно, піти в смертельний бій, коли покличе Батьківщина. Бачура згадує Петра Гуржія, а бачить перед собою такого ж скромнягу фронтowego розвідника Терьоха з Заураалля, прозваного товаришами «ведмежатником» за уміння діставати в неймовірних умовах «язика».

Одного разу Терьоха викрав з полкового бліндажа ворожого полковника. Це був подвиг, чудо, успіх, який межував з героїзмом. А Терьоха, позираючи на теплий і добре, як для фронту, обставлений Бачурин бліндаж, сказав, тамуючи свою віковичну ніяковість:

— От якби тютюню розжитися для хлопців, товаришу полковник...

Оце і все, чого попросив тоді Терьоха. Йому видали не тільки тютюню, а прикололи на груди орден Леніна, його сам генерал вгощав, як дорогого гостя, одвіз у частину на своєму «віллісі». Він прийняв всі ті дари Батьківщини, тільки в очах його світився вогник не то здивування, не то спантеличення: і за віщо ж його так шанують?

Якби це від мене залежало, — думав про себе Бачура, — я б отого Петра Гуржія зробив би одним із керівників артилі. Доручив би йому найважливіше діло, яке треба негайно зрушити з місця в колгоспі. Це найперше, що він зробив би... А потім він посадив би Гуржія на найкращу тачанку, звелів би впести в гриви баских коней червоні стрічки, поклав би в передок хлібину і послав би хлопця разом з дружками обміняти хліб в хаті Василя Лигуна. А на Петровому весіллі пішов би разом з усіма навприсядки, поклавши поклін і молодій, Іванці, і молодому, як вдячність за молодість, за

красу, за надію про рід хліборобів, який ніколи не зникає на нашій землі.

Потім, потім... Коли річка забуває силою, красою, посадить на її березі добрий лісок, густий і кучерявий і назве його Надією... Це для себе, під великим секретом, і це буде йому нагородою за все, що відняло життя, чого воно йому не дало, в чому обійшло стороною.

Бачура ловить себе на цій думці і аж зупиняється від здивування. Мрійливість його натури привела до зухвальства: він вже вважає себе головою Білоцерківського колгоспу... Добрий тобі землячок, вважай, що підсидів чесного і молодого Осадчого, підбив під ним підпорки, довів до прірви і тепер чекає слушного часу, щоб штовхнути в баскеття.

Обличчя аж пашисть від збудження, кров прилила до чола, стугонить і виграє у м'язах. І він вперше оце серед степу, сам-на-сам, признається собі, що він усе життя носив у серці жагучу любов до землі, до хліборобства. Доля змусила його, грецьксія, працювати в армії, вести бійців на бій за свободу цієї землі, яка є його матір'ю, найбільшою любов'ю і пристрастю. Даремно казали деякі журналісти, що наш народ любить воювати, що він дістає насолоду в бою... То була брехня! Ми ніколи не любили воювати, ніколи не нападали на інші землі, а бралися за зброю тільки тоді, коли хтось не в міру завзятий та бундючний переходив межу своєї землі. Так було й з Бачурою. Можливо, за інших обставин він був би талановитим гідротехніком, зводив би на ріках потужні електростанції, керував би міністерством сільського господарства або доглядав ліси. В цьому він признався собі, і серце його солодко завмирало від однієї думки: він очолить відсталий Білоцерківський колгосп, запланує широко й сміливо, створить багатство, яким будуть пишатися його земляки. Земля українська золота, родюча і вдячна, тільки доклади сил, потрудись, встань до сходу сонця, не побійся намочити ноги в холоденькій, цілющій росі...

Від швидкої ходи, від пахощів землі, від збуджених думок Бачура враз помолодшав, подужчав. Людина, мов та вода, — подумав він не без гордості за своє проникнення у сутність життя, — коли рухається, то завжди пахтить вогнем горіння, творчості, а коли зупиняється, стає мертвою і важкою, мов тлін. Держава забезпечила його, відставного полковника Івана Бачуру, всім необхідним для життя, можна було б порпатися у своєму городі, увечері ходити з Любою в кіно.

або до таких, як сам, на преферанс, вихвалитися помідорами та смородиною, вирощеною на своїй садибі... Бр!

Переступивши поріг своєї хати, Бачура з здивуванням побачив біля столу Кайдашенка. Секретар райкому переглядав газети, а коли Бачура увійшов, підвівся і сказав з ноткою удаваної образи:

— Гість на поріг, а хазяїн з дому?

— Радий бачити такого гостя, — простяг руку Бачура Кайдашенкові. — Любо, а подай нам, будь ласка, чогось такого гаряченького в прямому і переносному розумінні... Вечеряв?

— Якщо казати правду, то не вечеряв, — признався щиросердно Кайдашенко, виказавши цим свою просту і щиру натуру. — Чув я, що наші відставники таких помідорчиків накупили...

— Щодо помідорчиків, то похвалитися не можу, — посміхнувся Бачура, — але закваска іншого гатунку є...

— Тобто? — звів куцуваті брови Кайдашенко. — Нагнав первачка?

Бачура зареготав на всю хату.

— А що ти думаєш, була б повна картина відставного вояки, якби він не тільки помідори вирощував, а й самогон гнав... Слушна ідея!

— А ти гадаєш, що немає таких? Ого, трапляються й такі... Чи ти вважаєш, що наш брат ідеальний? — Кайдашенко навмисне сказав «наш брат», щоб не образити господаря. Бачура також знав, що секретар райкому мав повне право так говорити, бо сам був офіцером, хоч на пенсію й не вийшов. — Наш брат і на таке здібний. Бачив архітектуру нових будинків, вигнаних у нашому містечку? Дах будинку вищий за всю споруду. Чим це пояснюється? Ану, вгадай!

— Признаюся, не можу зрозуміти. Якийсь несмак, одорболо, а не будинок, потвора справжня. Придивлявся не раз, а втямити не можу.

— Кажеш, несмак? Можливо, але це не головне. Це не що інше, як намагання будь-що обійти закон. Є заборона будувати в селищах міського типу приватні багатопверхові будинки. Закон прямо не обійдеш, а криво можна. От і вибехкують дах такий, щоб у ньому притулити ще один поверх на дві-три кімнати. І закону дотримано, і зайву площу здобуто. Здавай верхній поверх пожилцям, клади грошики в панчохоу...

— Ти глянь, до чого додумалися, — стис губи Бачура. — І це наш брат додумався?

— Не всі наші, але є й наші такі. Мудрість приходить разом зі старістю.

Люба поставила на стіл закуску, пляшку горілки. Кайдашенко відкинувся на бильце стільця, вдивлявся в обличчя Бачури так, ніби давно його бачив.

— Ти так на мене дивишся, ніби я молода і ти хочеш засватати, — посміхнувся господар і взяв у руки пляшку. — Вип'ємо?

Кайдашенко відсторонив пляшку від своєї чарки.

— Почекай, дам відповідь на два твоїх запитання. По-перше, маю такі справді посватати тебе, а по-друге, чарку вип'ю тільки тоді, коли молода дасть згоду...

Бачура насупився. Він зрозумів натяк Кайдашенка, але удав, що не почув. Щоб вирішувати складні питання життя, треба мати холодну голову, тверезе, не сп'яніле від прогулянки до озер серце, не хмільну від таких запаморочливих думок кров... І щоб секретар райкому не встиг ще щось сказати на цю тему, він заговорив сам. Розповідав про випадкову зустріч з промадським інспектором Шостаком, про його благородний труд, за який ніхто йому не платить ні копійки, про тривогу за природу, про свавілля бракон'єрів і, нарешті, розповів йому казочку про рибалку і золоту рибку. Бачура був переконаний, що Кайдашенко, вислухавши все, буде весело сміятися, але на цей раз помилився. Секретар райкому мовчки вивчав пильним поглядом оповідача. Це тривало довго, стало нестерпним і незручним. Щоб порушити неприємну мовчанку, Бачура зауважив:

— Наговорив я тобі сорок бочок арештантів і сім мішків гречаної вовни! Правда? Оце сидиш, дивишся на мене і думаєш: навіжений оцею Бачура...

— Так, сиджу і думаю: дивний ти для мене чоловік. Не можу тебе збагнути. Так, не збагну, хоч убий. Казочки про золоту рибку мені розповідаєш, про мудрість наших дідів, про ополонки на озерах... Невже ти гадаєш, що все це аж надто важливе і нове, нечуване? Та сто раз займався я цим ділом, бо, як сам знаєш, зобов'язаний службою... Скільки ми тих голів колгоспів поштрафували за отруєння риби у водоймах гнилим прядивом! Охороняються наші ріки і озера, законом охороняються. І не це зараз головне, кардинальне, у всіх у нас голова болить не від цього.

Бачура невдоволено покрутив головою.

— Погано, якщо ми штрафами змушуємо оберігати озера та річки. Чи не пора вже поставити на сторожі природи більш надійнішого стража — любов?

— Ти гадаєш, що це так просто? Взяв та й поставив? — очі Кайдашенка відверто сміялися, глузували.

— Я не кажу — просто, я кажу, що конче потрібно. І можливо. Ось тобі аргумент на мою користь: твій голова колгоспу, який щороку справно платить штрафи за те, що мочить коноплі у ставку чи в річці, не потерпає від сумління, його не мучить совість. Ти помітив, що на брудну підлогу легше плюнути, ніж на чисту? Ставочок той чи річка занехаяні, обмілілі, риби в них мов той кіт наплакав, вода зелена та вонюча, одні жаби кумкають у ній. От він бере снопики конопель і спокійнісінько жбурляє їх у воду. А коли б та річка була чиста та зарибнена, обсаджена вербами та тополями, коли б вона користувалася у того голови колгоспу повагою і любов'ю, тоді він спочатку б подумав перш ніж діяти. Замислився б! Ручуся. І повір мені, поставив би десяток копачів, вирив би мочильну яму. Невже це не ясно?

— Коли сидиш за столом і мружиш очі на ласкаве світло лампи, тоді все ясно і просто, — саркастично зауважив Кайдашенко. Його строгі очі справді мружилися від яскравого світла. А Бачура не вгавав:

— От питаєш у мене, невже все це надто важливе і нове? Що не нове — погоджуюся, а от щодо важливості, то тут дозволь сказати: таки справді дуже важливе і навіть невідкладне. Візьми оті кілька десятків озер, що в Дубових грядках. Бачив я їх сьогодні. Як наш район використовує ці озера? Та ніяк. Лежать собі під небом з року в рік, десятиліття в десятиліття, милують око деяких любителів краси, оце і все. А якби на них розвести гусей та качок? Давай прикинемо, це не важко. Скільки на Попівщині може жити гусей? Ну, мінімум? Бери п'ятсот штук, хоч там і дві тисячі добре себе почуватимуть. Помнож тепер п'ятсот на тридцять... Що матимеш? П'ятнадцять тисяч штук гусей! Гадаєш, що мало? Мало, звичайно. Та то тільки для початку, а там можна вирощувати щороку найменше по п'ятдесят тисяч, а то й цілих сто тисяч. Тепер уяви, скільки район матиме додаткового м'яса. Та ще якого м'яса — дієтичного! А що, неправда? Не так?

— На тих озерах розводять бобра, — слабо захищався Кайдашенко. — То заповідник республіканського підпорядкування...

— Облиш, — не дуже делікатно обірвав секретаря райкому Бачура, — не кажи того, у що й сам не віриш. Які там бобри! Якщо й є з десяток, то й добре. Та цур їм — хай собі живуть, їх ніхто не чіпає, і качки їм не вороги. Ніхто тобі й слова не скаже, якщо ти на тих озерах розведеш птицю. Вірніше, скажуть, але добре слово, похвалять та ще й орденом нагородять.. Так, так, нагородять! Адже ти введеш в дію величезний резерв. Нехай колгоспи найближчих сіл збудують біля тих озер літні приміщення для птиці, вивезуть гусей та качок на ціле літо, працьовитих дівчат до них приставлять, а восени зберуть таке добро, що його тільки золотом міряй! Чистим золотом, яке кладуть у сейфи...

— Ну, що ж, бачу, що Осадчий мав рацію, коли..

Бачура різко підвівся з-за столу, не дав докінчити Кайдашенкові:

— Про все ж інше поговоримо на греблі Очеретянки. Запрошую в Білоцерківку. Там буде видніше. Якщо захлюпоче хвиля біля наших ніг, якщо наповниться річище водою, зашумить у шлюзі... Всі ці досить романтичні речі матимуть вирішальне значення для нашої з тобою прозаїчної розмови... А зараз прошу не чіпати інших тем, бо у мене й так болить голова від сільськогосподарської тематики. Краще зіграємо в шахи? Згода?

Кайдашенко загадково посміхнувся, виразно подивився на дружину Бачури, яка в розмову не втручалася, весь час пораючись то на кухні, то в спальні з дітьми, і на знак згоди похилив голову.

Цього вечора він вперше пройнявся повагою до Бачури, повірив у нього, відчув, що в його натурі, в системі його мислення є щось сильне і привабливе, свіже і таке, що відрізняє його від багатьох людей. І Кайдашенко зрозумів, що він недаремно прийшов у цю хату, що «молода» обмінє хліб-сіль...

XIX

— Весна! — голосно сказав Бачура дружині, виглянувши у вікно: перед ворітьми зупинився віз, на якому сидів Петро Гуржій. — Розумієш? Тепер уже справжня весна...

Він, мов той хлопчик, виметнувся з хати, роздягнений, простоволосий, звихрений. Притис до своїх могутніх грудей худорлявого хлопця, поцілував його в заляпане гряззю обличчя.

— Як же я тебе довго ждав, Петре! Чого так барився? Що з Очеретянкою?

— Надулась, мов сич, — сказав Петро. — Ось-ось трісне. Поспішаймо! Ви ж повинні бачити льодохід...

— Ех, Петю, Петю! Який же ти насмішник, — жартував Бачура. — Ну, де там візьметься той льодохід? Льодоходи бувають на Дніпрі, на Волзі, на Дунаї. Що ж там буде на нашій з тобою Очеретянці?

— А буде все, що треба. Тільки, як би це вам сказати, в іншому масштабі...

— Так буде? Ну, тоді хуленько біжімо в хату, я швидко одягнуся і — гайда. Чи тобі ще кудись треба?

— Ні, я приїхав за вами.

Бачура завів Петра до хати, налив йому чарку, одягався і все розпитував про село, про колгосп, про річку, не торкаючись тільки одного — Петрового кохання. Юнак охоче відповідав, з вдячністю зиркаючи на господаря, який був завбачливий і делікатний, бо не ліз туди, куди вхід стороннім заборонений. І все ж у дорозі, коли було переговорено все чисто, навіть прокоментовано репліку дружини («Бачу, пора готувати чемодани»), тільки тоді Бачура спитав:

— А як поживає тітка Харитина? Лається?

Відповідь на це питання пояснювала б відразу все: і взаємини з Іванкою, і вирішення складних суперечностей життя, зібраних, мов у фокусі, в тому прикрому випадку з літаком, і долю Гарика-Стратона.

Петро Гуржій сидів на передку, цвюохкав батіжком і мовчав, ніби це його зовсім обходило. Бачура переждав хвилинку, потім, ніби нічого й не сталося, почав мугикати пісеньку «Гуде вітер вельми в полі...»

Оця неуважність, відсутність підкресленої зацікавленості в особистому житті хлопця зроблять своє — думав Бачура, витинаючи сумовиту пісню. Хай помовчить, подумає над словами, які треба мовити, хай покортить трішки. Якщо є чимось похвалитися, сам скаже. А змовчить — це теж буде відповідь. Але Гуржій не змусив довго ждати. Він з силою цвюохкнув правого і, не обертаючись, щоб не бачити співрозмовника, сказав:

— Та так, думаю, що вгмониться...

— А конкретніше, Петре? Хто вгмониться?

— Та Харитина, хто ж ще...

Лихо моє, у цього вовка кожне слово треба витягати з душі. Чистий степовик, прямиий нащадок запорозького коза-

ка Тура, якого нехрещені пекли залізом, виривали жили і виколували очі, але так і не вирвали потрібного їм слова. Щоб покласти край цьому недоречному допитові, Бачура сказав:

— Видно, що тобі неохота розказувати, то й не треба. Твоя справа, твій клопіт.

Браз Петро обернувся, подивився у вічі співрозмовника, з люттю в голосі сказав:

— Ходив я до неї! Такого приниження ще не було в моєму житті і ніколи, певно, не буде.

— Чим же вона так тебе принизила? Поскубла за чуба?

— Ех, нічого ви не розумієте! — важко зітхнув Петро і знову батіг засвистів над кіньми. — Мовчить, хоч убий. Тільки дивиться на мене порожніми очима, похитує головою. Я як подав їй отой згорток, що мені нараяли взяти, то ледве серце не розірвалося... Ковбас приніс, булочок, сахарцю... Поклав на столі, а сам кинувся у двір, взяв колуна, нарубав дров, приніс у хату, потім витяг води цебро, гній вичистив з-під корови... А господиня бачить все те, та як зарюмсає! Боже ти мій... Втік я, бо не витримую сліз, якби лаяла, як раніше, легше було б...

Він зупинився проти хати Коваліва. Старий гідротехнік зрадів не менше, ніж перед тим Бачура. Заметушився по подвір'ю, кричав помолоділим голосом:

— Таки зайхали, а я вже думав, що забули до мене доругу! Все у вікно виглядаю, все тієї підводи жду... Ось зараз позамикаю тут, я хутко.

Незабаром він вийшов, вмостився поруч з Бачурою, віз покотився по прязькій дорозі. Тепер уже попередньої розмови з Петром не могло бути, бо з ними сидів третій, чужий чоловік. Бачура це добре розумів і не зачіпав того, що йому так важко було розворушити. Заспокоївся тільки тоді, коли подумав, що попереду ще багато днів, все поволі з'ясується. Добре, що Петро послухався поради і пішов до Харитини, поніс їй гостинця. Цікаво, чи прийняла вона від нього того гостинця? Як йому хотілося дізнатися зараз, цієї миті! Але це було неможливо. Одначе Бачура, посміхнувшись лише собі, сказав ніби між іншим:

— Поглядаю оце на сірий степ, а в голову різні думки лізуть. От хоча б про народні звичаї... Люди здавна навчилися обмінюватися знаками, символами, не вдаючись до прямих слів там, де справа була делікатна і тонка. Взяти хоча б сватання. Приходили свати в хату молодої, сідали на покут-

тя, починали здалеку, хоч усі добре розуміли про що саме йде мова. Розказували про куніцю, яка буцімто забігла в цю хату, рятуючись від мисливця, виразно позирали на хлібину, яку вони принесли з собою і яку мали обміняти на хазяйську. Це був тонкий дипломатичний хід, повний великого змісту і таїнства, величчя і мудрості. І якщо той хліб приймали і пов'язували старостів рушниками, то місія сільських дипломатів була успішною, вони поверталися до хати жениха напідпитку, щасливі й співучі... Добрий то знак, коли твій хліб не повертають тобі назад!

Петро Гуржій мовчки слухав ці теревені. Він підганяв коней, які вже й так забрюхалися і ледве тягли віз по річищу грязюки. Тоді Бачура підійшов щільніше.

— От буває таке: посваряться люди, довго не ходять одне до одного, не помічають, коли зустрічаються. А один із них, розумніший, візьме та й заїде в хату до свого недруга, вклониться йому, пособить у чомусь, в горі чи нещасті, гостинця на стіл покладе... І якщо господар дому прийме того гостинця, вважай, що суперечку розв'язано назавжди і мир запанував в серцях людей. Так мені чомусь хочеться, щоб люди не повертали отого доброго гостинця розумним гостям... Ота жінка, Петре, про яку ми говоримо, могла б і не повернути...

— Та не повернула, — посміхнувся Петро, засовавшись на сидінні. — Тому й кажу, що вгмониться...

Він тепер дивився на Бачуру і сміявся, гордий і щасливий від того, що йому не повернули в хаті Харитини гостинця.

Коли віз заторохтів на нерівній кам'яній дорозі, що вела на гору, до Білоцерківки, і коли з гори відкрився краєвид, Бачура побачив, що біля річки стояло майже все село. Гребля була густо всяяна дітьми, стариками, жінками, як на водохресті. Тривога змусила аж підвестися на коліна. Невже вони спізналися? От взяла Очеретянка і скинула панцир, покотилася вниз, завирувала в шлюзі. А він так хотів подивитися власними очима, побачити першу весну нової Очеретянки, побути на її хрестинах.

Ковалів теж запримітив натовп, сумно похитав головою:

— Треба було на день раніше приїхати, а тепер запізнився.

— Нічого ви не запізналися, — спокійно відказав Петро і погнав коней рясю. — Вона ще днів три буде пухнути, аж поки прорве. Лід товстий.

— А каталися малюки на ковзанах взимку? — допитувався Бачура.

— Ого, ганяли так, що в ополонки потрапляли! Раніше ніде було кататися, ніхто й не вмів, а то враз всі навчилися. Не тільки діти, а й дорослі ковзалися...

Бачурі було приємно, що люди мали вже бодай невеличку користь від річки. Річка, вода, радість, те, з чого починалося життя, де, певно, народилася й та далека мрія, що з неї згодом постала потреба любити людину, вечірню зорю, крик немовляти, лет ластівки, любити і вловлювати звук падіння яблука в саду, плюскіт хвилі, сяйво фіолетових очей пролісків у передсвітанковому лісі... Найменший порух думки, натяк, якийсь маленький знак може зачепити всі струни душі, коли та душа співуча й чутлива, мов орган. Бачура підійшов до людей на греблі, побачив знайомі обличчя, яскраві вбрання на жінках і дівчатах і тільки тепер згадав, що сьогодні неділя і що люди прийшли сюди не тільки заради річки, її воскресіння, а ще й того, що просто нічого їм зараз робити, а льодохід завжди викликає цікавість. Це трохи знизило настрої Бачури, який мав властивість у свої п'ятдесят років зберегти дитячу безпосередність і романтичну піднесеність юнака. Він поручкався з Осадчим, дідом Олексієм, Палажченком, Ганною Заєць.

— Не забарилися ми? — спитав він весело і подивився на річку.

Зелений лід, помережаний ковзанами, згорбився, набух, але тримався ще міцно. А тисячі струмків, що котилися з берегів, з ріллі і з ярків, що радіально розбігалися від берега, все наповнювали і наповнювали річку, вкриту міцним щитом. Можна було сподіватися, що ось-ось цей щит не витримає, трісне і тоді вода зійме його, поламає, мов той перепечений корж.

Бачурі, як і всім, хто тут був, ввижалися справжні картини льодоходу, але його не сталося, бо всі раптом побачили, як через ополонки почала виходити повільно вода і вкривати лід зверху. Не було ні шуму, ні тріску, не було видовища. Ковалів посміхався, дивлячись на розгубленого і спантеличеного Бачуру, проказував так, ніби перед ним стояв школяр:

— Звичайне явище у закритій водоймі... Хе-хе-хе! І не треба було сподіватися на щось інше, адже я попереджав, що тієї Очеретянки, яка була колись, більше вже не буде

ніколи. Все міняється на цьому світі, набираючи інших форм і переходячи в інші якості...

— Хай міняються форми, — безтурботно відповів Бачура, щоб приховати своє розчарування і досаду, — хай міняються форми, аби був зміст.

— Зміст буде, і я навіть можу передбачити зараз його глибину. Максимум півтора метра.

— Такий мілкий ставок буде? — мало не крикнув Бачура. Та враз схаменувся: поряд стояли люди Білоцерківки, Осадчий і Палажченко. — Я гадаю, що матимемо більше води.

— Я кажу про золоту середину, про всю річку, але окремі її місця, особливо ті, де походив бульдозер, матимуть глибину і до семи метрів. Це якраз те, що так любляють соми і щуки...

Всі весело засміялися і, здавалося, цього тільки не вистачало, щоб зрушити, нарешті, ту стіну чекання і остережливості, які бувають перед пуском заводів, циклотронів і кораблів. Очеретянка швидко вкрилася темнуватим шаром води, і нагадувала тепер справжню річку, з широким і повноводним плесом, з неозорою даллю, що втікала в степи.

XX

Сонце тепер вставало рано, будило людей і комах, квітки і стеблинку кожну. Парувала земля, млосна і обважніла, чекала трепетно і клично миті, коли в її лоно упаде зерно, щоб потім на догоду людям і сонцю виростити солодкий плід. Жайворонки сповнили небо жагучим співом — то сама любов повісила в небі золоті дзвіночки, щоб нагадати усьому живому: я іду.

Кожного дня Бачура разом з Ковалівим та Осадчим виходили до річки, дивилися, як наповняються її береги темною водою, як вона розливається в долину. Ковалів мовчки спостерігав, аж поки не побачив, що річка, наповнившись і не переступивши порогу шлюзу, почала роздаватися у всі боки. Тоді він зняв дебелий кашкет, витер спітніле чоло і сказав:

— Тепер я можу їхати додому. Ваша Очеретянка виявилася слухняною і покірною, на диво врівноваженою... Далі ви самі з нею справитесь. Бачите, кілометрів на тринадцять простяглася...

Бачура, підігрітий сонцем і спокійними, але радісними словами гідротехніка, докинув і свого слова:

— Ставочок у тринадцять кілометрів завдовжки... Є де розмахнутися!

Ковалів спохмурнів, ніби розсердився, що його перебили. Він помовчав, похиливши голову, а коли Бачура стих, продовжував:

— Знайте, що річка в перший рік, а можливо і наступного року швидко, на очах буде втікати... Але ви не бійтеся, вона нікуди не втече. Частина води випарується, частина піде в підземні схованки, наповнить ваші колодязі, напоїть навколишні ґрунти. Вона значно покоротшає і поміліє так через місяць-півтора. Але вона житиме. Можете спокійно розводити гусей, коропів, качок і все, що треба. І — садіть ліси. Побільше. Найкраще вербу. Особливо по ярах, бо оті яри жемуть в ріку сотні тонн піску і чорнозему. А я зараз поїду, бо хата замкнута, нікого в ній нема. Але навідаюсь, якщо буде потреба...

Бачурі здалося, що останні слова гідротехнік промовив з сумом і боєм. «Якщо буде потреба...» Осадчий мусив би оце сказати старому, що його мудре слово і порада будуть потрібні щодня, що він, гідротехнік, має право вважати себе творцем оцієї води, що колгосп буде радий бачити його у своїй сім'ї, на красному місці. Але голова колгоспу змовчав. Не сказав нічого й Бачура. Бо у нього не було повноважень господаря.

Так і поїхав Ковалів додому, а Бачура лишився. Ходив понад річкою, спостерігав, як просихали моріжки, вкривалися травою, слухав жайворонків, думав.

Якось надвечір, коли сонце ще не зайшло і вже не дуже гріло, Бачура побачив на річці човен. Це так його здивувало, що він аж зупинився. Звідки він взявся? Адже багато років ніхто тут не плавав, бо не було такої води, потреба в човнах відпала, і їх просто попалили в печах. Але дехто залишив, не спалив... Юнак і дівчина сиділи на тому вербовому довбаному човні і пливли по спокійній воді посередині річки. Серце у Бачури радісно забилося... Є вода, з'явився човен, а згодом буде ще більше. Закохані — можливо, навіть Петро та Іванка — гулятимуть по цій своїй великій воді, і світ стане перед ними зовсім іншим, бо є краса, а земна краса переливається у душевну, міцну й тривку, яка потім передасться наступним поколінням, тим, що прийдуть жити сюди після нас.

Грядущі покоління! Я стою перед вами, я благословляю вас! Нашадку мій веселоокий і дужий, міжпланетний мандрівнику мій кучерявий! Послухай, що я скажу тобі. Я все своє життя бився, бився з лихом довго і вперто, і не раз моє серце, моє тіло обливалося кров'ю бойовищ. Не думай, що я любив бої. Я змушений був їх вести, бо я вірив і мріяв, бо я любив. Чорна ніч вкрила землю своїм тьмяним саваном, загасила в очах людей надію і свято життя. Зневіра і розпач, розпушта і скепсис, вино і пристрасть наживи, канарка біля вікна і повний капшук — це було все, що визначало мрію. Верства людності, що успадкувала ці якості і ці капшучки, була висвячена у стовп, у право, у закон і володаря. Захопила скарб землі, давилася жиром, казилася від надмірностей, а мільйони таких, як я, ковтали житняк, яшник, сльози горя. Церква, філософи, поети, дипломати схиляли голови перед чавунним кулаком можновладця, оспівували його латифундії і норів, його гаман, його собаку і навіть шпори його чобіт. Задуха давила світ свагнутом тліну, тупості, корисливості, жадоби, крові, смерті. Царі і президенти, королі і принци збиралися за зеленим столом і креслили, креслили чорними олівцями неволі карти світу. Якщо лінії, проведені на карті, сходилися, перехрещувалися, тоді можновладці кидали олівці, бралися за мечі. Вийнятий з піхви меч означав, що народ повинен надівати на свої похилі від роботи плечі шинелю і йти в окопи. Народ на народ, земля на землю! Навіщо? Заради якої мети? Та тільки для того, щоб знову збралися можновладці за зеленим столом і щоб олівці знову краяли світ... Оце тобі шмат на закуску, оце мені. Отут — край, межа, це моє, а це твоє... Цього не руш, бо я маю апетит, я хочу зжертви оцей материк, бо я дужчий.

Можновладець у розшитому золотом мундирі настовбурчував свої великодержавні вуса, гнав у Сибір поетів і мислителів, хизувався на плаці і на придворному балу, а мільйони сільських немовлят пухли від голоду і вмирали, так і не встигнувши подивитися на світ білий. Патріарх і архимандрит курили фіміам, кидали голодним і німим людям слова, які закликали до покори, за яку цар неба дасть потім, колись, після життя, рай і вічність і свободу духові, а жандарми одержували від казни нові удосконалені кайдани і канчуки.

Сивушне масло, пранці, торг на ярмарку загальнодоступної любові за цілкового, довгий піст і малиновий передзвін сорока тисяч церков, кровозмішання заради збереження ренти, вишукані романи і добрі манери для голубокровних і

методичний удар дубиною по голові — «Его же царствию не будет конца» — для черні, для бидла.

Можновладець з погордою дивився на емблеми сили, які перейшли йому від його предків. Величавий меч, схрещені стріли, гепард, орел, лев, гієна, тигр, дракон, змії, удав, слон... Кожний монарх обирав собі такий символ, який би наганяв страх, покору. Не було тільки таких символів, які б спиралися на любов і повагу.

Любов і повага? Монарх знав, що цього йому не здобути, бо чорні люди здавна, споконвіку зазирали в амбразури фортеці можновладців, підглядали, відшукуючи слабі місця, щілину, куди б можна було направити аркебуз... Не раз вже підіймалися вони на мури цитаделей можновладця! Здиралися аж до бійниць, інколи навіть виганяли його з насидженого місця, як це було в Парижі, але згодом падали вниз, застилаючи землю трупами. Виростали нові покоління, згадували хмільні дні свободи, скоштованої їхніми предками, і знову дерлися на вали бастилей. І так з віку в вік, знизу вгору, згори вниз. Але можновладець відчував, що удари щораз дужчають, завдають більше розколин мурованим стінам. І можновладець тремтів...

Жах додавав йому сили і ненависті. У сейфах побільшало золота, побільшало тривоги у серці. Знедолені і гнані, набувши досвіду, створили свій бойовий авангард — партію. Вони знали, що без неї їм нічого не вдається досягти. Партія, очолена мудрим і хоробрим вождем, не тільки згуртувала штурмові колони, вона дала революції міцні крила, передбачила хід подій. І тоді ударив грім, великий грім! Кажуть, що восени не буває грому. Російський Жовтень спростував це. Білий орел, обламавши пазури, впав. Переможці викували з заліза і мрії нову, нечувану і небачену емблему — замість двоголового орла — сонце, колосок і молот.

Це був виклик усьому старому світові. І той світ не лишився байдужий. Він слав на землю Революції свої кращі армії, найсучаснішу зброю. Страх перед втратою дивідендів був такий великий, що можновладці навіть на якусь мить забули про те, що карта поділу планети чекає їхніх олівців... Вони навіть спромоглися на створення бойового альянсу, на що вже гоноровиті та заздрісливі.

Революція вистояла, а значить, вистояло майбутнє. Але старий отруєний світ не покинув надії взяти реванш. Він ще кує зброю, будує бази, вдається до хитрощів і фарисейства. Вже давно планета наша змінила колір свого обличчя, рево-

люція взялася міцним корінням і своїми дужими ногами переступила океан — не тільки моря, а старий світ ще на щось сподівається... Ні-ні, та й покаже своє жало. То підсуне якусь отруйну теорію, позолочену крикливими пацьорками, то покаже своє обличчя в образі базіки, якому і те не так, і те нїжудишне, то раптом перетвориться у нелюда, який ладен обдурити і себе, і свою сім'ю, і державу свою, аби вислужитися. Що воно таке — всі оті оказамілювачі, бюрократи, чиновники з полив'яною головою, брехуни і злодюги, браконьери і паскуди, які глумляться над усім святим? То примари старого світу, який ще коптить небо, псує ландшафт землі.

Егоїзм — законне дитя старого світу, продукт найбільшої його пристрасті. Егоїзм здатний вихолостити душу, погасити вогонь у серці і налити в нього холодного металу. Егоїзм, мов той спрут, може захопити у свої мацаки не одну душу, а цілий клас, він здатний вкорінюватися глибоко. Потрібно, щоб цілі покоління прожили у доброму кліматі, аби перебороти найлихіший інстинкт.

Це лихо ще й зараз завдає нам відчутних ударів. Хто з нас не зазнав цього удару?.. Бачурі не хочеться, дуже не хочеться зараз згадувати чорне минуле його молодості, але воно само просить, лізе, випирає, не дає спокою.

Жив на світі холодний і німий до проблем віку, до його пристрастей і страждань прасол Лигун, його змели вихори подій, але він встиг кинути на землю насінину, і та насінина прийнялася. Ходить тепер по землі молодий Лигун, точна копія свого попередника, стриже колоски з народної ниви достатку, хоч сам за все життя не виростив навіть билінки.

Прийшов колись Василь Лигун в хату до молодого Бачури, глянув пожадливым оком на предмет його пристрасті, подумав: а мені ж легко доторкнутися до цього предмета своїми брудними руками і перехопити його собі. Хіба не так? Він, сцей молодий і сором'язливий Ванько Бачура, має скоро їхати з села, хто знає, може він і не повернеться більше сюди. А природа не терпить порожнечі, не зносить довгих розлук. Натисни, скажи про це відверто і голосно, покажи молодий рот з білими зубами, поклади перед дівчиною подарунок, веди себе незалежно і невимушено, весело і безтурботно. Хіба це важко? В однієї із ста марних спроб бувають сенсаційні удачі. Догнав чи ні, а побігти можна. Ніхто не знає шляхів, якими ходить підступність. Життя схоже на

лотерею, в якій інколи виграють не ті, кому конче потрібний виграш.

Це була своєрідна філософія, миршава і трухлява, яка вже не може жити людство, але яка ще жива. Ота Надія, мила і навік незабутня любов і жертва підступності, колись навіть моралізувала, намагаючись виправдатись перед своїми задушевними подругами. Бачура ніколи не забуде цього, доки житиме. Яюсь Надія, відповідаючи дівчатам, сказала: «Все залежить від того, хто перший постукає... Розумієте? Один може бути прекрасним, мов зоря, правдивим і чемним, вірним і відданим, але якщо він стоятиме осторонь, зітхатиме і ховатиметься в затінку, прийде інший, лихий і кручений, навіжений і небезпечний, постукає до тебе у вікно, скочить, не чекаючи дозволу, через лутку і опиниться поруч...»

Навіжений і кручений?.. Так сказати про Лигуна, значить нічого не сказати і нічого не зрозуміти. Василь Лигун не тільки кручений і навіжений, він нахабний, грубий, злий, він трутень, бо живиться соками землі, жодного разу не покропивши її потом. Чому ж Надія, яка сама скуштувала пазурів того лиходія, так поблажливо судила його? Бо сама була надто закоханою в себе, у свої чепурненькі брови і ямочки біля куточків губ. Будучи вродливою від природи, вона ходила в степ позичати краси у горищвіту... Знаючи напевне, що її палко кохає Бачура, що з ним вона буде щасливою, Надія не могла помиритися з тим, що у Бачури не така постава, як у Лигуна, не такий профіль... Жінки раніше, ніж хлопці, досягають глибини практичної мудрості. Зріла жінка, подібна до Надії, не може довго чекати обіцяного щастя, вона хоче мати його зараз, цієї миті. Тільки мудрі і тверді знають, що цінне дерево росте довго і повільно.

Бачура, оплакуючи свою втрату, часто брав на себе велику частку вини, хоч насправді він теж був жертвою підступності. Він не знав, що ще до його приїзду в село Надія захоплено поглядала на вродливого і завжди веселого Лигуна, шукала зустрічей з ним, бо її гордість не дозволяла танцювати з іншими хлопцями, куди прозаїчнішими за Лигуна. Яюсь, танцюючи з Лигуном у клубі, Надія почула кинуте котроюсь з подруг: «Чудесна пара!» Цього було досить, щоб Надія розцвіла.

У складній натурі дівчини жило два полюси, як це буває майже у кожній людині, і переміг той полюс, який був дужчий. Але востаннє, коли, обманута і скривджена, вона прощалася з світом, то вдяглася у біле вінчальне плаття і

начепила восковий віночок на свої коси. Навіщо це зробила вона? Великий секрет, якого вже нікому не розгадати... Може, вона в думках вінчалася з ним, Бачурою? Може, вона й дитину нарекла на його честь Іванкою? Хіба не буває, що в останню мить перемагає позитивний полюс? Але чому ж тоді Надійка не перемогла і своєї слабості, свого відчаю?

Як би там не було, а діяти треба. Діяти негайно, поки ще не пізно. Таке дивне і навіть казкове повторення Надії, її донька Іванка, може легко збитися з правильного шляху, бо отой Гарик, або Стратон, підступний і відворотний своєю філософією, напевне, не облишив її. Хто ж ото катається на човні?

Бачура простує прямо до берега, де зупинився човен. Підходить і від здивування не може сказати й слова — в човні сидять, обнявшись, Ганна Заєць і Петрів дружок Василь Гиря. Почувши шерхїт, вони злякано опустили очі.

От тобі й Ганна Заєць! — думав Бачура, вдивляючись у спантеличені обличчя молодят. — А я ж колись увірував, що вона обов'язково буде нещасливою в сімейному житті. Як легко можна помилитися!

— Ганно, — сказав Бачура, гамуючи своє збентеження, — вибачте... Але мені хочеться дізнатись... Петро Гуржій та Іванка... Ви щось знаєте?

Ганна Заєць була вдячна Бачурі, що він не помітив ні її збентежених очей, ні отих рук Василевих, що лежали допіру на її стані. Вона охоче затуркотіла:

— Знаєте, отой Стратон-Гарик таки поїхав, працює на якійсь високій посаді, десь далеко і пише листи Іванці. Я їх сама читала. Там такий красномовний та щедрий, зманює дівчину до себе. А я так вважаю, що Петрові треба засвагати Іванку, забрати до себе — та й квит.

— А що Петро, чого чекає? — допитувався Бачура.

— А Петро наш тільки маліє, та душею уболіває, а тут треба раз-два — і квит. Каже, що хата порожня, вогка та темна...

— Не дуже поважна причина...

— Так і я кажу, — підвелася Ганна Заєць і заходилася доводити, що це діло уже відоме усьому селу, бо всі хочуть, щоб Петро не зів'яв від нудьги і горя, а хутчій женився, бо мати його нездужа, в хаті нетоплено і неприбрано... Все залежить від Петра, бо як буде довго тягти та вичікувати, то Іванка, чого доброго, візьме квиток і чкурне за Урал.

— Спасибі, — буркнув Бачура й швидко пішов геть. Він

обігнув виступ берега, наблизився до греблі і побачив вантажну автомашину, заставлену діжками. З кабіни виліз Осадчий і ступнув назустріч Бачурі.

— Оце, Іване Семеновичу, їздив по малька, але не дістав, то купив півтонни дорослих короїв. Будуть корої, буде й мальок...

Шофер, якого Бачура не знав, виліз у кузов, зачерпнув підсадкою з діжки і показав золотавих великих рибин, які тріпотіли всім тілом, хапаючи ротами повітря.

— Пускай їх у воду! — крикнув Бачура. — Пускай, хай плавають!

Він стояв і дивився, як шофер з Осадчим випускали у річку трепетних короїв і як ті били хвостом і кидалися у глибінь.

На серці у Бачури яснішало, настрої кращав з кожною хвилиною. Коли діжки спорожніли. Бачура потер руки і сказав:

— Ну, що ж, в добрий час... Півтонни — непогано, тепер треба розжитися окунів.

— Я домовився про окунів і карасів, — відповів в тон Бачурі Осадчий. Він теж був радий і якийсь святковий. Коли відійшли вбік, він наблизився до Бачури і тихо, щоб не чув шофер, зашепотів:

— Дзвонив Кайдашенко, питав про вас... Питає, чи вже надумалися ви і чи скоро скличемо загальні збори.

Бачура видивився на Осадчого, ніби хотів перекопатися, що той не жартує і що в його словах немає прихованого смутку і розпачу. Але Осадчий дивився на Бачуру спокійним і твердим поглядом людини, у якої чиста совість. І ніби здогадавшись про Бачурині думки, він додав:

— А й правда, пора б уже й надуматись, Іване Семеновичу. Люди ждуть, ідеї, знаєте, мають крила. Клянусь, я нікому й слова не сказав, а мене всі питають, коли ви приймете господарство.

— Так-таки всі? — звузив очі Бачура. Він ще не вірив у те, що оцей Осадчий має таку добру і мужню душу.

— Спитайте самі. Зрозумійте мене, адже мені якось незручно, бо я й сам вважаю вас головою колгоспу, а себе вашим помічником.

— Це — чесно? Як комуніст?

— Чесно, — сказав Осадчий і його очі заіскрилися. — Мені хочеться вам сказати... Я знаю господарство, людей,

всі наші болячки, вузькі місця, одним словом — можу вам де в чому допомогти на початку...

Бачура мовчав ніби підбирав слова, які мусив сказати зараз, потім раптом простяг руку Осадчому і міцно потиснув її.

— Якщо справді така воля людей, то я — що ж, хай, може, справді спробую... Тільки з однією умовою — ви мій заступник. Це — перша умова, а тепер є ще одна... Скажіть відверто, як дивиться на це діло ваша дружина?

Осадчий не чекав такого запитання і ніби аж розгубився.

— Яке має відношення до цього моя дружина? Не можу збагнути...

— Має! — твердо сказав Бачура і взяв Осадчого за полу піджака. — Має, і неабияке. Адже вона — головиха... Що не кажіть, а жінки тямлять у цьому ділі чимало... З власного досвіду кажу. Так ось, вона була головихою, а тепер ким буде?

— Та нічого ж подібного! — засміявся Осадчий. — Не була вона головихою, бо працює в школі, мову та літературу викладає. Так що це діло пусте...

Бачура полегшено зітхнув. Кажучи правду, він дуже боявся гніву головихи, бо в окремих колгоспах головиха важить значно більше, ніж сам голова. Він не сказав про це Осадчому, а привітно посміхнувся і ще раз потис йому руку.

— Картина міняється, якщо так. Тоді ми з нею поладимо. І з вами теж, сподіваюся...

XXI

Сам того не помічаючи, Бачура починав уважно придивлятися до людей, до господарства, до життя своїх земляків. Не все, що він бачив, радувало серце. Перша прикрість, яка захмарила його чоло, сталася в бухгалтерії. Бухгалтер Паляничка та його помічниця, молода дівчина з смутними очима, сиділи в тій же просторій хаті, де й голова колгоспу. Тут було завжди гамірно, накурено, бо сюди приходили бригадири, ланкові і колгоспники, радилися і сперечалися з керівництвом, а поруч сидів бухгалтер і цокав на рахівниці. Коли в таку накурену і гамірну хату, схожу на шахтарську нарядну, зайшов Бачура, Паляничка підвівся і влесливо спитав:

— Хочете переглянути звітність, Іване Семеновичу? Я все вам покажу категорично... У мене тут, як у вікні.

Маленькі очі Палянички, окреслені червонястим колом підпухлих повік, полохливо забігали, але сам рахівник не поспішав показувати звіт, бо в хаті ще стояло і сиділо чоловік з десять колгоспників — вони, певне, чекали Осадчого. Серед гурту людей Бачура помітив дебелу дівчину з великими червоними руками і з сердитим виразом злого обличчя. Вона не подивилась на Бачуру, коли він увійшов і поздоровкався, але коли Паляничка пролопотів про звітність, де все видно, дівчина сплеснула своїми важкими руками, засодалася на лаві і проціділа крізь зуби:

— Та видно, якщо тільки той, хто дивиться, не осліп ще...

Вона рішуче осмикнула свою засмальцьовану ватянку, одвернулася до вікна і замугикала щось собі під ніс, даючи зрозуміти, що відповідь Палянички її не цікавить. А Паляничка вже метушився по хаті.

— Громадяни, люди, погуляти можна і в дворі, бо там і сонце, і повітря... Не заважайте працювати! Киш, Харитю, хоч ти не досаждай!

Він замахав руками, ніби справді виганяв з хати мух. Бачура не втримався.

— Хай сидять люди, якщо по ділу прийшли... Хоч, правду кажучи, не дуже мені подобається, що бухгалтерія працює в таких умовах. Тут легко загубити копійку, тоді попошукай її, — чорта лисого знайдеш!

Паляничка розплився в посмішці, а його помічниця тільки тепер на мить звела на Бачуру свої сумні очі.

— Хіба я не казав? — метався по хаті Паляничка. — Хіба не виступав на зборах? Так ніякої тобі процедури, тільки сміються... А я хіба ота кібернетика, чи що? Та тут не тільки копійку загубиш, глузду позбудешся, голову свою втрапиш з такими людьми.

— Своєї ви, дядьку Юхиме, копійки не загубите, — звелася раптом на ноги Харитя і насмішкувато подивилася на бухгалтера. — А от людську копійку — легко!

Вона крутнулася на каблуках своїх гумових чобіт і вилетіла з хати. За нею вийшла і решта колгоспників. Паляничка наблизився до Бачури і, ніби зв'язуючи велику таємницю державної ваги, сказав:

— Бридке дівча, ота Харитя, не доведи господи потрапити на її гострий язик. Обминайте її десятою дорогою. А вже шкурниця — чиста куркулівна. Думаєте, про яку ото

вона людську копійку так жаліється? Думаєте, вона про об-
чество дзеленькає? Та боже спаси! Своя копійка її пече!

— А що ж воно за копійка така? — трохи відсторонився
від бухгалтера Бачура, бо від того дуже вже несло часником
і самогоном.

— Як скинули ото додаткову оплату, так Харитина аж
почорніла. Давай та давай їй закон, який буцімто категорич-
но заборонив додаткову оплату. А який ти їй закон пока-
жеш, коли то воля народна? Так несознательна ж, клята, в
область листа написала, в Москву пише заяви... Таке люте
та вперте... комусь горішок росте міцненький.

— Чекайте, а що справді вийшло з додатковою оплатою?
Хто її скасував?

Паляничка насупився. Його низенький лоб вкрився дріб-
ними зморшками.

— Хто скасував? Та хіба ж я знаю? Приїхав представ-
ник з району, скликав збори і категорично заявив: «Постіль-
ки справи у нас ідуть добре, хазяйство круто пішло вгору,
заробітки зросли, то є таке прохання від передових колгосп-
ників: припинити виплату надбавок, бо і без них колгосп-
ники добре живуть і добровільно погоджуються, тобто від-
мовляються...»

— Добровільно відмовляються від додаткової оплати? —
перепитав Бачура. — А що ж сказали ваші люди? Відмови-
лися?

— Куди там відмовилися! — заахкав Паляничка, дихаю-
чи Бачурі просто в лице. — Отакі, як наша Харитя, відмов-
ляться! Держи кишеню!

— А хто ж така Харитя? Скільки у неї трудоднів?

— В тому ж то й заковика, товаришу голова, що Харитя
і без того має повний сундук добра, бо має клятий характер,
не вилазить з корівника, доярка вона. Все їй мало! Доїла ві-
сім корів, а оце взяла аж тридцять шість! Каже, вчуся у Ма-
рії Савченко... А куди їй до Марії Савченко, коли то ж депу-
тат, світла голова, а Харитя — шкурниця, спитайте у людей.

Бачура, щоб відсторонитися від Палянички, який йому
вже став відворотним, пройшовся по хаті, зупинився про-
ти дівчини і сказав їй:

— До речі, Марія Савченко не відмовлялася від дод-
аткової оплати. Навпаки, виступала недавно на нараді в Києві
і розповідала, що її заробітки значно зросли, бо вона теж
почала доїти тридцять шість корів замість дванадцяти...

Дівчина з смутними очима довгим поглядом зміряла Ба-

чуру потім подивилася на спантеличеного Паляничку, нахилилася і мовчки продовжувала класти на рахівницю чорні кістяшки. Бачура подумав, що вона глухоніма, і спитав:

— А ви давно скінчили школу?

— Торік, — буркнула дівчина, не піднімаючи голови. Видно, що вона не бажала втручатися в цю розмову. Мабуть, — подумав Бачура, — вкоротив Паляничка язика своїй помічниці, адже вона справді схожа на глухоніму...

— Так, так, — говорив Бачура тепер вже Паляничці, який сидів на лаві, увібравши голову в плечі. — Не відмовилася Марія Савченко від додаткової оплати і зробила правильно. Її подруги-доярки в Лебедині теж одержують добру надбавку, і, знаєте, це діло треба переглянути категорично в республіці. Так що це діло треба переглянути категорично...

І тут сталося несподіване: Паляничка прожогом кинувся до залізної скрині, що стояла в кутку, гучно зацокав замками, витяг зі споду товсту зелену книгу в дебелий палітурці і поклав її на стіл перед Бачурою.

— Ось вона, книжечка наша, — сказав він збуджено. — Сюди ми заносили додаткову оплату, аж поки мені не сказали, що треба її засургучити і покласти на самий спід сейфа... Мені так було велено.

Бачура перегортав сторінки, і перед його очима котилися кругленькі суми, виплачені дояркам, свинаркам, ланковим за перевиконання планів. Серед багатьох прізвищ часто зустрічалося ім'я доярки Харитини Дончак. Вона з року в рік підвищувала надої, незмінно одержуючи добру винагороду за свій труд. Потім хтось сказав, що в неї уже й без того повен сундук добра, і їй припинили виплачувати і всім іншим ту винагороду, підвели на сторінці жирну рису і накапали сургучу...

— Цікава книжечка, — сказав Бачура з сумом. — Не кладіть її, товаришу Паляничка, на спід скрині. Ми ще до неї повернемося... А що ж Харитина Дончак? Знизила надої після того, як відмінили додаткову оплату?

— Так я ж вам казав, що не тільки не знизила, а взялася доїти аж тридцять шість корів... Тільки лається безбожно і заяви у столицю посипала категоричні...

Паляничка ще не добрав, куди воно вітер дме, тому вибирав тепер слова обережні, моргаючи своїми мавпячими очима. — Така язиката та характерна...

— Гм, гм... — пробурмотів Бачура. — Вона комсомолка?

— Комсомолка, товаришу голова...

Бачура скривився.

— Який я вам голова, товаришу Паляничка? Самі знаєте, що я не голова колгоспу... Це, знаєте, нагадує мені одного солдата, який величав мене генералом, хоча я був полковником. Поганенький такий солдат з хитрим носом... А щодо Харитини, то я вам так скажу. Ще не знаю її добре, але бачу, що вона надійна людина, дуже потрібна нашому колгоспові. Вкрай потрібна.

— Вона на лісорозробки збирається, — раптом розтулила рота дівчина. — Оце прийшла до Осадчого, щоб одпустив...

— На лісорозробки? Чого ж їй захотілося туди? — щиро здивувався Бачура.

— Там у неї подруга Манька в ліспромгоспі, торік поїхала, так вона зманює... Уже з десяток дівчат втекло з села... — дівчина боязко глянула на Паляничку, бо той уже свердлив її лютим поглядом.

— Ти, Лідо, не сунь свого носа у державні діла, — сказав невдоволенням голосом Паляничка, — краще дивись у зведення по угноєнню... Сьогодні треба передати в район.

— Цікаво, цікаво, — Бачура підійшов ближче до Ліди і додав: — ану розкажіть про Маньку...

Ліда спочатку подивилася на Паляничку, ніби хотіла спитати у нього дозволу розповісти, потім коротко кинула:

— Та нічого тут цікавого нема... Втекла Манька на лісорозробки, попрацювала рік, привезла додому гроші, адже там платять за роботу добре... Напекла паляниць, гостей запросила. Цілу зиму лускала насіння, танцювала під гармошку, а потім знову поїхала і других зманює.

Розповідь про бідову Маньку трохи прояснювала Бачурі становище колгоспу. Було це становище з трудних. Колгосп перейшов на грошову оплату, а тут довелось майже всі наявні кошти віддати за трактори та комбайни. Бракувало готівки, яку треба було регулярно виплачувати за працю сотням людей, зроста заборгованість. Поклалися на ентузіазм, на свідомість, а воно виявилось, що цього мало; люди, особливо молодь, кидали село і шукали заробітків в інших місцях...

Бачура подивився у вікно і побачив там таку картину: Осадчий, тільки-но вступивши на подвір'я, відразу ж опинився в шумливому колі людей. Жінки, дівчата вимахували перед самим носом голови колгоспу руками, а той стояв мовчазний і ніби байдужий до того, що тут відбувалося. Невже людина вже звикла до подібного, притерпілася? А може Осадчий тепер просто не хотів витрачати своїх нервів, адже

знав, що справжній господар нині не він? Ця сцена ще більше засмутила Бачуру. І коли Осадчий, ледве проштовхавшись через натовп, увійшов у контору і, поздоровкавшись, сказав Паляничці, щоб написали цього папірця Харитині, хай їй тряся, Бачура не втримався:

— Відпускаєте кращу доярку? Дивно...

Осадчий спантелично закліпав повіками. Здавалося, повіяв рвучкий вітерець і запорошив людині очі.

— Так вона ж жити не дає, замучила всіх, — голова колгоспу сказав це кволим голосом людини, яка вже стомилася і не вірила в успіх своїх марних зусиль. — Цілий місяць ходить. Нехай іде, помандрує по світах... Потягне згодом додому, ось побачите...

В цей час Харитина неквапно переступила поріг і зупинилася. Вона, як і раніше, не дивилася на Бачуру, ніби навмисне ігноруючи його присутність. Весь вираз обличчя дівчини говорив тільки одне: вона чекає папірця. Ох, щось не віриться Бачурі, щоб така запальна дівчина з легким серцем кидала рідний колгосп. І щоб впевнитися у своїх підозрах, він каже Осадчому:

— Звичайно, якщо людині не жалко того, що вона зробила власними руками, тоді хай іде... Пишіть папірця, сьогодні ж треба підшукати заміну. Тільки таку, щоб зуміла постояти за себе, за своїх земляків... Адже не кожна дівчина зможе двічі на день видоїти тридцять шість корів! Для цього мало міцних рук, тут потрібне гаряче серце.

На Харитину ці слова вплинули, бо все її обличчя вкрилося густим рум'яцем, який буває тільки у вісімнадцять літ. Нарешті, її губи затремтіли, вона миттю відвернулася до стіни і, ніби соромлячись своїх сліз, крикнула:

— Хто вам сказав, що мені нічого не жалко? Хто вам збрехав? Та я ночей не сплю, та все думаю, матір свою замучила...

— Якби ж то одну матір... — кинув Осадчий і осікся. Харитина крутнулася на своїх блискучих гумових чоботях, рвучко підійшла до столу, за яким сидів Осадчий, загрозила зведена свої великі червоні руки. Хоч в її очах ще стояли сльози, однак вони вже палали лютим вогнем.

— Ви вже краще мовчіть, бо зачерствіли, мов той сухар на бабиному комині... Мовчіть, бо це ж ви з Паляничкою острамили мене на весь світ! Ви! І ви, Паляничка! Яке ви маєте таке право дорікати мені моєю скриненою? А може ж то мій посаг! А може ж у мене в армії є хлопець, який ось-ось

прийде, то що ж ви хочете, щоб я сорочки йому не вишила? А дулю з маком! Чи, може, накажете мені взяти підвічне плаття в прокатному пункті? Та я ось їхатиму через Москву, достукаюсь до самого Хрущова, я йому розкажу все чисто про вас і про ваші порядки. Ви ще згадаєте Харитину, не раз згадаєте!

Коли Осадчий, слабо захищаючись від Харитини, дописав папірця, дівчина схопила його і, не попросившись, вискочила, грюкнувши дверима так, що посипалася шпатуна.

Осадчий з полегкістю зітхнув, а Бачура опустив голову.

— Якщо підходити до справи по-партійному, — нарешті, сказав він безадресно, — то ви мусили б зараз не того папірця писати, а скласти матеріал для нагородження своєї доярки. Чесне слово, вона варта найвищої нагороди! І я неодмінно про це скажу Кайдашенкові...

Запала тиша. Осадчий похнюпився. Паляничка мовчки зиркав, не знаючи, що сказати, а вражена почутим Ліда з вдячністю подивилася своїми великими очима на Бачуру, підвелася, склала папери і хутко вийшла з приміщення. Бачура бачив, як вона догнала Харитину, взяла її під руку, притислася до неї і про щось зашебетала їй на вухо...

Бачура вже знав, що Харитина залишиться, але на серці у нього не посвітлішало. Який складний клубок протиріч, наносів, нерозв'язаних питань утворився в його рідному селі!

Коли Бачура разом з Осадчим увійшов у приміщення тваринницької ферми, тут його зустрів усміхнений, аж надто рухливий Голуб. Був цей Голуб товстий, з пухлими розчепіреними пальцями, які вже не могли складатися навіть при рукостисканні. Коли він подав Бачурі руку, тому здалося, що він потис мокру дошку. Червоне гладке обличчя завідуючого фермою блищало, мов самовар, хоч його і прикривала давно неголена руда щетина.

— Милості просимо, — казав він, пропускаючи в корівник Бачуру. — Заходьте, знайомтесь.

Він ішов попереду, тикав своїми пухлими пальцями в крутий бік корови і вигукував:

— Оце Наталя, а оце Фроська, це Шура, а оце Ніна...

Кожна корова мала свою окрему клітку, обшиту новими дошками, свою кормушку. Бачура посміхнувся:

— У вас, товаришу Голуб, корови мов ті пріма-балерина, дзеркал тільки й не вистачає...

Голуб аж очі закотив.

— Дзеркала? Ми якось не подумали, але врахуємо...

— От, от, врахуйте, — серйозно мовив Бачура. — Поставте дзеркала в кожній клітці, потім ще постеліть килимки, розвішайте картини... Проведіть коровам радіо, адже вони у вас вже не тварини, у них он і імена людські — Ніна, Наталя, Шура... А на обід звеліть пекти коровам пироги з сінного борошна, на третє давайте узвар з абрикос...

Голуб тільки тепер розшолопав, що оцей Бачура глузує з нього. Він ображено надув і до того товсті щоки, промимрив:

— Ми старалися, щоб наші тварини мали все, щоб культура була в господарстві... Нашу ферму не раз фотографувала районна газета, ставила у приклад...

— Хіба це культура тваринництва, товаришу Голуб? Потрібні високі надой, багато м'яса, масла, низька собівартість продукції... Розумієте? Багато продуктів по низькій ціні. А як у вас з цим ділом?

— Та діло таке, — озвався Осадчий, який весь час мовчав, — що хоч починай все спочатку. Здорово критикували нас за дороге молочко... Як навели цифри на нараді, як порівняли їх з нашими, так ледве очі не повилазили від сорому...

Голуб почав виправдуватись скрутою з кормами, але Бачура не слухав його. Він залишив корівник і попрямував до свинарника. Зайшов і зупинився. З високого цегляного приміщення, в якому було щось з сотню свиней, виходили дощані тунелі, які вели вглиб двору. Ці тунелі нагадували підземні переходи на вокзалах і вулицях великих міст.

— Це хідники на відгулочний майданчик, — пояснив Голуб. — Поїсть свиноатка, потім йде цим хідником на майданчик і там прогулюється...

Бачура вийшов з душного приміщення, оглянув прогулочний майданчик. Це був своєрідний пляж — на бетонному майданчику було створено штучне озеро, в ньому лежало кілька свиней. Стримуючи сміх, який вже ладен був вирватися з грудей, Бачура зауважив:

— Добрий пляжик, тільки ось... забули фонтани спорудити! Лежить свинка на бетонному пляжі, а зверху на неї водичка бризкає. Краса!..

Голуб образився:

— Скільки ми праці вклали, грошей, а ви смієтеся! А отже сам начальник сільського господарства області хвалив наш майданчик! Премію нам видали...

— Навіть премію видали? — щиро здивувався Бачура. — За розтринькування громадських грошей? Дивно... В інших місцях за це до суду віддають...

Бачура круто повернувся, пішов з двору. Було чомусь соромно, прикро, ніби він оце доторкнувся до чогось брудного і непевного, після чого треба довго і старанно мити руки.

Біля правління Бачура обернувся до Осадчого і сказав:

— Зберіть сьогодні правління і рекомендуйте Петра Гуржія на посаду завідуючого тваринницькою фермою. Голуба я не хочу й бачити... Ви щось маєте проти Гуржія?

Осадчий задумався. Що Голуб не годиться, це він сам знає, але ж Гуржій теж не дуже чисте золото: відлюдкуватий, нерішучий. Якщо вже міняти Голуба, то не на горобця. Він так і сказав про це Бачурі.

— Гуржій — не горобець, він працьовитий і чесний, а це зараз головне, — заперечив Бачура. — Чесність — найвище мірило для людини. Ось побачите, як працюватиме Гуржій. Тільки йому треба допомогти. Перше, що маємо зробити, це... ви були у нього в хаті?

— Колись був, — признався Осадчий і почервонів.

— Кажуть, вона вогка і похмура, стеля падає... А хлопцеві женитися треба. Могли б ви допомогти йому?

— Що саме? Прибрати хату?

— Відремонтувати. Видайте йому матеріал, хай теслярі допоможуть, діло житейське... Бо молода живе у хоромах, нажитих, правда, не дуже чесним способом, але ж таки в справжніх хоромах. Як їй іти в халупу?

Круто, ой круто починає Бачура, — подумав про себе Осадчий. — Ще не обраний головою, а вже дає розпорядження. А що буде, як його оберуть? Він так і спитав:

— А ще кого думаєте міняти?

— Не знаю, — сухо відповів Бачура, відчувши в голосі колгоспного голови нотки розчарування. — Треба буде, заміню кожного, хто не виправдає довір'я людей. Не цяцькатимусь. А чесних, відданих підтримуватиму всією душею.

Осадчий заспокоївся. Він відчув, що Бачура крутий і рішучий, що з ним не легко буде працювати, але зрозумів, що в цього чоловіка чимало тих якостей, які потрібні зараз керівникові великих механізованих фабрик ланів.

XXII

Гребля, якою було перетнуто Очеретянку восени, стала тепер місцем переїзду. Водії автомашин не робили гаку, що

обчислювався у кілька десятків кілометрів, а мчали в район через Білоцерківку, економлячи час і пальне. Однак гребля була вузька і ненадійна: якось на ній перекинувся трактор і все село півдня витягало його з трясовини. Взимку було краще — глибокі борозни, прокладені колесами грузовиків з осені, замерзали і служили надійним захистом, який не дозволяв колесам сповзати вниз. Весна розтопила лід, ґрунт став мокрим, податливим, нетривким. Переїзд став дуже небезпечним, але водії навколишніх сіл вперто простували через Білоцерківку. Осадчий розпорядився поставити з обох боків греблі указки, фанерні щитки, на яких чорною фарбою писалося про заборону переїзду, та наступного ранку ці указки лежали на узбіччі, і машини ревали, форсуючи переправу.

Тоді Осадчий, побоюючись, що хтось з водіїв шубовсне у воду з своєю машиною, викликав двох дідів і наказав їм не пускати через греблю транспорт.

— Буду записувати вам трудовні, але не ловіть гав, бо вже набридло витягати отих шибайголів.

Сивий Олексій Палажченко з своїм приятелем дідом Уласом, сусідом і кумом, охоче погодилися берегти греблю. Вони кілька разів пройшлися по ній, грузнучи по коліна в багнюці, потім ще трохи постояли на різкому вітрі, добре змерзли і пішли грітись у крайню від річки хату. Тут жила вдовиця Настя, колись чепурна і бідова молодиця, а тепер старенька бабуся, яка нишком гнала самогон, часто їздила в місто і завжди мала свіжу копійку.

— Оце, Насте, як собі хочеш, а твоя хата буде тепер караульним помешканням, — сказав дід Олексій, а дід Улас, вмошуючись на покуті, щоб ближче бути до вікна, додав:

— Будемо грітись і сторожувати греблю, щоб якийсь вітрогон не впав у море.

Бідова Настя зрозуміла цей натяк по-своєму і незабаром на столі стояло півкварти перваку, помідорчики і сальце. Діди чаркували і завзято билися в підкидного. Піка, висмикнута з тремтячої руки діда Олексія, ладненько лягала на піку, а червоний валет, оголошений козирем, миттю знищував, зводив нанівець хитромудру атаку кума Уласа.

— Е ні, куме Олексію, — говорив розважливо дід Улас, поблискуючи посоловілими очима, — твоя кралечка христова тут незаконна, бо немає у неї причини так битися, вона ж не козирна...

— А твоя, куме, шістка хіба така бідова, що ото мого

короля схопити може? Подивися на неї уважно, тоді сам скажеш...

Поки так мирно і незлобно обмінювалися репліками діди, не забуваючи потроху доливати свої чарки, до греблі летіла, мов на крилах, голуба «Волга». Вона гойдалася на своїх пружних колесах, підстрибувала на вибоїнах. Першим помітив її дід Улас, який ненароком виглянув у вікно. Полюбувавшись красою машини, дід Улас сказав:

— Глянь, куме, у вікно, яка ловка машинка біжить...

Дід Олексій спочатку поклав на кумового валета свою козирну вісімку, крєкнуту від задоволення, бо всі інші вісімки були у нього в руці, і тільки потім глянув у вікно.

— А й справді чудо, а не машина, — сказав він зачаровано. — Мов та голубка сиза. І хто б це міг бути?

— Не інакше, як той Пихтур з Бабаїв, кому ж ще гасати тут по грязюці. Серйозне начальство на газиках тепер їздить.

— Пихтур? — здивувався дід Олексій. — Голова бабаївського колгоспу? Та хіба він уже на «Волзі»?

— Кажуть, що на «Волзі» з осені, за яксь там діла премію одержав.

— Ти ба, — продовжував дивуватися дід Олексій, поглядаючи у вікно. — Отаке опудало, а, бач, на машині їздить... Ну, й ловка ж, матері його ковінька, як лялечка. Гадаєш, куме, що вона перескочить?

— Перескочить, куме, ось побачиш. Вона ж легенька, мов іграшка. Що з нею станеться? Стриб, стриб і вже на цім боці. Хіба не чув, яка у неї прудкість? Сто бере одним духом, а якщо газонути, — то й всіх півтораєста.

— Така візьме, що їй тих півтораєста... Тільки ж не по такій дорозі і не в це врем'я.

— Пихтур тепер не злізе з неї, бо гордість же треба показати. Він і не по такій дорозі поїде...

— А наш голова на бричці торохтить, нутро своє розтрушує..

— Новий голова не буде трусити нутра, побачиш, куме.

— А що, почне з «Волги»? Купить і буде щодня мести пиляку по дорозі в район, де його хата і сім'я.

— Не кажи так про Бачуру, — озлився дід Олексій. — Я його знаю здавна, він он почав уже, сам знаєш з чого.

— А з чого?

— Ти, куме, не припирай мене до стіни своїми запитан-

нями, бо я тобі не пресконференція... Сам знаєш, нащо питати?

— Питаю, бо хочу знати.

— Почав він з цієї греблі, як сам бачиш, з Очеретянки, а планує таке, що тобі й не снилося. Сам чув, як він з моїм сином цілу ніч гомонів.

— На яку таку тему?

— Багато про що... Скоро сам побачиш.

— А все ж таки?

— Про качине та гусине м'ясо, про нові ставки...

— Цьому треба раду дати, а вже тоді братися за інші.

— Він дасть раду, не бійся. Хіба ти не читаєш газет?

— Не читаю, бо не бачу, що воно там пишеться. А радіо слухаю, як і ти, все підряд.

— Якщо добре чуєш, то мав почути, адже Хрущов згадав про ставки.

— Хрущов казав про ставки? Коли?

— А недавно. Треба слухати. Так і сказав, що на наших ставках можна вирощувати тисячі центнерів качиного та гусиного м'яса. Бачиш, куди воно дме? Бачура знає, що робить...

— Ти диви, а я й не чув... Так, значить, отакої... Невже і наш голова буде їздити на «Волзі»? Аж не віриться...

— Думаю так, що їздитиме.

Поки діди так гомоніли між собою, голуба машина мчала вже по греблі. Ось вона ніби спіткнулася, сильно нахилилася в бік ставу. Дід Олексій аж на ноги звівся.

— Бачиш, куме? — спитав він спокійним голосом.

— Бачу.

— Що ж ти бачиш?

— А бачу, що машина вже загрузла.

— Якби загрузла, то ще нічого б, а то може впасти і поховати нашого сусіда Пихтура. Що тоді?

Діди раптом стривожилися. Хміль наче вітром видуло з їхніх очманілих голів. Схопивши шапки, вони вискочили з хати і побігли до машини.

— Гей, гей, товаришу Пихтур, — кричав ще здалеку дід Олексій — хіба ж тобі повилазило, що ти не бачиш нашого вимпелу? А там сказано, що їздити забороняється.

Коли вони підійшли до машини, то побачили, що то не Пихтур стоїть у мокрій кожушанці, а зовсім незнайома людина. Перелякане обличчя того чоловіка то біліло, то зеленіло. Він тримав машину за підняте над землею колесо, упирався

ногами у сипучий ґрунт, а шофер марно намагався вивести її на рівне. Діди обліпили машину ззаду, попхнули її, але вона ще глибше осіла. Шофер, залитий холодною водою, що сягала вже до руля, вискочив і люто вилаявся.

— Хто ж оце придумав таке чортovinня! Хіба це гребля! Це душогубка... І машину втопиш, і сам загинеш. Казав же я, що їхати не можна, так не послухалися мене. Що тепер робити?

Машина повисла на череві, піднявши пару коліс, а іншої пари вже й не видно було, бо вони занурилися глибоко у воду. Якимось чудом трималася «Волга» на краю хисткої греблі.

— Зараз ми її витягнемо, — спокійно сказав дід Олексій, закурюючи самокрутку. — Приженемо бичків і висмикнемо. Хоч, правда, вас і не слід було б витягати, бо стоїть вимпел...

— Діду, — просив шофер, — не балакайте ж зайве, біжіть у село, нехай трактора женуть сюди. Ваші бички нічого не вдіють.

— Даремно ти бичків зневажаєш, — спокійно відповідає дід Олексій, — даремно. Трактора сюди ніхто не зажене, бо він тільки булькне у воду, а от бички пособлять. Чекайте на мене тут.

Бички таки справді виручили, машина стояла на березі і з її голубого нутра стікали патьоки брудної води. Чоловік у кожушанці тепер прийшов до пам'яті і почав лаяти дідів, які неохоче відбивалися, посилаючись на свій «вимпел». Біля машини вже зібралося чимало людей, надійшли сюди і Бачура з Осадчим. Чоловік у шкірянці впізнав Бачуру, сказав стримано:

— Так це ви? Як бачите, я не забув нашої розмови і прийшов спеціально до вас. Ведіть кудись посушитися, бо промок до нитки.

Це був Вовченко, начальник обласного управління водного господарства, той самий, який так скептично поставився до затії відставного полковника. Бачура супроводжував його до хати Палажченка, де й сам жив, напружено думав, що ж могло статися, що в таку неgodу начальник вирішив поцікавитися Очеретянкою. І коли Вовченко, переодягаючись у сухі штани, ласкаво запропоновані Палажченком, сказав, що ставок вийшов добрий, тільки він буде мілкуватий, бо колгосп пожалкував грошей на бульдозерні роботи, Бачура зрозумів, що суперечку виграно, що Вовченко здався, що тепер він допоможе і з технікою, буде охоче підтриму-

вати ідею створення таких ставків по всьому річищу Очеретянки.

— Таки мілкуватий буде, — щиро погодився Бачура. — Знаємо. Але ми на цьому не зупинимось. Після освоєння першого, приступимо до будівництва ще двох, вже значно глибших.

— Не розпиляйте своїх сил, — радив Вовченко, виказуючи інтонацією і повагу до співрозмовника, і щире зацікавлення у справі, — суть не в кількості, а в якості. Озер та ставків у нашій області чимало, жаль тільки, що вони пусті — немає на тій воді ні птиці, ні риби.

— У нашій воді вже є риба, — з достоїнством відповів Осадчий, який досі мовчав.

— У вас є риба? Де ж вона взялася? — недовіжливо спитав Вовченко.

— Запустили півтонни коропів, а оце днями запустимо ще стільки. На цей раз інших порід.

— Ну, що ж, можна тільки вітати вашу ініціативу. Тільки дивіться, бо з'являться охочі виловлювати у вас ту рибу.

— Не виловлять! — пообіцяв Осадчий. — Ми сторожів поставимо. Свої не підуть, а чужих проженемо.

Вовченко посміхнувся:

— Сторожі? Якщо будуть так сторожувати, як преблю, то можна поручитися, що за місяць у вашому ставку не буде жодної рибини...

— Через рік-два ми дозволимо ловити вудочкою і спінінгом, — сказав Бачура твердим голлссом. — Якщо буде чимало риби, хто потерпить від того, що дітлахи та старики закинуть свої вудочки. Навпаки, будемо сприяти розвитку спортивного лову. Наш народ з діда-прадіда рибалка, і тільки скрута з рибою, пусті річки та озера змусили нас ввести обмеження і заборони.

В хату увійшов посильний з контори колгоспу, сказав, що Бачуру і Осадчого кличуть до телефону.

— Так ви тут спочивайте, товаришу Вовченко, — сказав Бачура одягаючись, — грійтесь, обсихайте, а ми швиденько справимось по ділу, тоді будемо обідати. Ви у нас заночуете?

— Ні, мабуть поїдемо в Бабаї. — Вовченко глянув у вікно, де його шофер копався в машині. — Якщо тільки висохне наше вбрання... Можна сказати, що зустріли ви нас холодним душем...

— Це вам за те, що не вірили в нашу Очеретянку, — посміхнувся Бачура. — Але тепер ми вже відсердилися, біль-

ше не будемо... Приїжджайте восени, рибкою почастиємо — не купованою, а своєю. І смаженої качки дамо покуштувати.

— Про Очеретянку облишимо, — відповів з гідністю Вовченко, — подивимось, що буде через два-три місяці...

— Подивимось, та не всі, — відповів Бачура, лукаво мружачи свої очі. — Хто буде дивитися, а хто битиметься за ту воду, щоб її втримати, розумно використати. От ви збираєтесь в Бабаї, взяли б та й умовили Пихтура наслідувати наш приклад. Якби він не гаяв часу, а ще цієї весни поставив греблю, він підпер би нас своїм плечем, а ми його своїм. Гуртом треба братися за річку, один в полі не воїн.

— Подивимось на місці, — пообіцяв Вовченко. — У мене немає відповідних повноважень, щоб силувати людей...

Бачура похитав головою. Йому хотілося сказати міцненьке слово, але втримався, бо не хотів розладнувати відносин з обласним начальством водного господарства, яке ледь-ледь нормалізувалося після сьогоднішньої купелі на греблі. Нехай він сьє сам зустрінеться з Пихтуром, напевно, домовиться про спільні дії без Вовченка.

— Не те ви слово вжили, товаришу Вовченко, — сказав Осадчий. — Наших людей ніхто не силував, бо вони самі мають розум. Скажіть завтра бабаївцям, що треба насипати греблю, всни вас на руках носитимуть. Знаєте, скільки їх перебувало тут біля нашого ставу? Прийдуть, подивляться, мовчки повертаються назад. Натискують на Пихтура, аж крекче той. Якщо не цього року, то наступного неодмінно збудують ставок, а може й два. Ось побачите.

— У нас ще буде час поговорити, — перервав розмову Бачура, — а зараз гайда до телефону.

Коли вони увійшли в контору правління, Бачура взяв телефонну трубку, яка лежала на столі у бухгалтера, дмухнув і відразу ж почув голос Кайдашенка.

— Ти що ж це змушуєш мене півгодини сидіти біля телефону? — гув бас секретаря райкому. — Спав. чи може обідав?

Бачура розповів про випадок з Вовченком.

— Так ви його що ж скупали-таки? — сміявся Кайдашенко. — От молодці, а він, знаєш, коли приїхав до мене, то кепкував над тобою, казав, що в тому ставку горобцеві по коліна буде. Як йому глибина річки сподобалася? А водичка яка, холодненька?

— Намок так, що зуб на зуб не попаде... Однак у нашу справу не дуже вірить, хоч уже й прикусив язика...

— Та то він так, для годиться, — говорив Кайдашенко, — для солідності не визнає свого провалу. Надавали йому на пленумі, каявся, ледве упросився, щоб не зняли з роботи, а бач, ще не вивітрився канцелярський дух... Вивітриться! Особливо після купелі...

Кайдашенко з увагою вислухав все, що йому говорив Бачура, потім поговорив з Осадчим і знову попросив передати трубку Бачурі.

— Так що діло ясне, скликайте збори і вирішуйте... Завтра буду після обіду, — прогуквав він у трубку і зажалявся. — Чуєш мене? Завтра прибуду. Є запитання?

Бачура витяг з бокової кишені блокнот, поклав його собі на коліна і сказав у трубку:

— Запитань нема, але прохання, Саво Павловичу, серйозні. Допоможи домовитися з районною інкубаторною станцією, хай дадуть мені молодняка. Це перше. Далі, якщо в районі є зоотехнік, прошу захопити його з собою. Дам квартиру, забезпечу добрий заробіток, навіть женю його тут, якщо він холостяк... І останнє — перекажи моїй дружині, щоб готувала чемодани. Розпачу вдома не буде, але попередити слід, бо жінки люблять довго збиратися. Незабаром приїду і заберу їх сюди.

— Все у тебе, чи ще є щось? — весело спитав Кайдашенко, задоволений тим, що Бачура входив у справи колгоспу широко і хазяйновито. — Якщо є, то кажи, все кажи.

— Та воно є, але... облишу на потім, — гукнув Бачура. — Воно не дуже важливе, хоч, правда, для нас має значення. Чи виробляє хтось у районі човни?

— Що, що таке? — недочув Кайдашенко.

— Човни, човни, на яких плавають. Дубові, вербові, моторні чи весельні, все одно.

— Навряд чи хтось виробляє цю мудрість, — засміявся Кайдашенко, — навряд. Не обіцяю тобі човнів, самі робіть. Все?

Щось у телефоні клацнуло, загули дроти. Розмову закінчено, мости спалено за собою. Тепер починається друге життя, яке вимагатиме від тебе не менше енергії і пристрастей, ніж перша половина, пройдена по нерівній, вибоїстій дорозі долі.

Поклавши трубку, Бачура побачив, що в кімнаті тільки вони з Осадчим вдвох — бухгалтер Паляничка кудись вийшов. В тиші, яка запанувала, чути було тільки цокання стіч-

ного годинника, що вперто вимахував своїм зігнутим маятником, старанно відміряючи секунди людського життя.

Осадчий стояв біля столу і дивився кудись у вікно. На його спокійному і чистому чолі не було й хмаринки стурбованості чи хвилювання. Дивна людина, — думав про нього Бачура, вдивляючись у його виголене до синюватості обличчя. — Невже він може так спокійно реагувати на оцю телефонну розмову? Чи не криється чогось у цьому спокої? Та раптом Бачура помітив, що якась малесенька жилка дрібно затремтіла на скронях цієї людини, видаючи внутрішню боротьбу в душі. Бачура з полегкістю зітхнув. Ні, без злого умислу зрікається свого престолу Осадчий, однак він, як і всі люди, віддає своє кермо з печаллю і тривогами, жалом і смутком. Так буває завжди, навіть тоді, коли корабель, на якому ти тримав кермо, і не належить до океанських лайнерів.

XXIII

Вже тоді, коли відшуміли сплески у клубі, коли всі наговорилися і всіх вислухали, коли все було схвалено і проголошено, Бачура підійшов до Кайдашенка і сказав йому:

— Пам'ятаєш, я колись натякав на те, що будемо про найголовніше говорити з тобою на греблі? Пам'ятаєш, Саво Павловичу?

Кайдашенко посміхнувся.

— Як мені здається, найголовніша розмова вже відбулася — ти тепер голова колгоспу і мені, за звичаєм, можна говорити тепер тільки за чаркою...

— За чаркою поговоримо після того, як я виведу господарство з обозу, — відказав Бачура.

— Дивак! — розвів широко руками секретар райкому. — Ні, ти справді дивак. Люди в таких випадках, як зараз, в чайну запрошують, на добру вечерю, а він ще не наговорився... Яка твоя думка, товаришу Палажченко?

Палажченко розгладив свої довгі тоненькі вуса, багатозначно підморгнув Кайдашенкові:

— Вечеря вже готова. Моя переказувала, щоб не барилася, бо індик схолоне на припічку...

— Оце діло! — потер руки Кайдашенко. — Оце ділова розмова в пізній час, а то на тобі — після зборів відкривай дебати на греблі. Що ж я там побачу зараз? Крім того, мені ще додому треба.

Вони стояли в клубі на сцені, а там, внизу, в залі, ще гуло людськими голосами. У колгоспників було чимало запитань до секретаря райкому, кожен хотів поговорити з ним особисто, почути його слово. Не встиг Бачура дати відповідь на репліку Кайдашенка, як на сцену раптом ступила доярка Харитя і відразу ж сіла на свого «конька»: хто ж то такий розумний, що відмінив додаткову оплату дояркам, та хіба ж то з розуму? І чому досі немає відповіді на її листи в район? Чому?

Бачура дослухався до цієї розмови і з задоволенням відзначав про себе, що Харитя говорить чисту правду, повторює його, бачурині, думки, і що він дуже задоволений з того, що люди самі сказали те, що він збирався викласти секретареві райкому. Одне запитання заходило за інше, викликало безліч проблем.

Підійшов Осадчий, нахилився до Бачури і прошепотів:

— Іване Семеновичу, припиняйте позачергові дебати, бо не буде їм ні кінця, ні краю.

— Це не в моїх силах, — сказав Бачура. — Люди хочуть поговорити з секретарем райкому особисто, це їх право.

До Кайдашенка підійшов старий колгоспник, почухав потилицю, потім поведив чорною, засмаглою рукою у повітрі і, перебиваючи всіх, сказав:

— Ось ви мені, товаришу секретар, скажіть, чого воно в нашому колгоспі свині такі метиковані? Ну, свиня як свиня, що ж тут такого! Але ні, не такі наші свині! Ти їй не тільки їжу дай, а зроби поміст кам'яний, налий теплої водички, щоб вона, значиться, боки свої гріла. Ми ж колись теж росли сало... Гадаєте, що воно було тоншим за те, що вигривається на бетоні? Скажіть мені...

Всі засміялися, а заохочений дід вів далі.

— Наші свині, було, на багні грілися, замурані та капловухі, а сальце ж давали про моє почитеніє... І не відбірним зерном ми їх годували, а всякими відходами. Або заженеш у берег, вони й хрумають тобі цілий день рогізь, корінці всякі болотяні. А тепер вони такий харч вимагають, що хоч чайну для них став...

Бачура не втримався, засміявся, і відразу ж зареготали всі присутні.

Кайдашенко не встигав відповідати на запитання, як нові оратори виростили перед ним, і розмова набирала крутого повороту. Літня тітка, залпнута по самі очі хусткою, вимахувала руками і кидала різко:

— Як я ще дівувала, то у нас отут навкруги льон цвів, очам боляче було дивитися на голубе поле. Скільки ми його вирощували! А тепер жодної льончини не сіємо, ніби він нам зовсім не потрібний. А чому не сіємо? Бо плану не спускають такого, а наше правління й кроку від того плану зроби-ти не сміє...

Колгоспник у сірому пом'ятому піджаці, навіщось застібаючи і розстібаючи гудзика, пискливим голосом перебив тітку:

— План... візьміть наш план на м'ясо яловиче... Хіба ж то правильно, що ми змушені скільки його вирощувати погектарно. У нас тих випасів, як кіт наплакав, сіна ніде й віхтика нема, а ми змагаємося з тими, хто потопає буквально і остаточно в плавнях... А може воно дешевше буде для держави і для нас, щоб ми свинину на кукурудзі вигулювали і той план виконували свининою? Візьміть для приміру мене. Я вже сто раз говорив, що свинина теж м'ясо... Так куди тобі! Ніби заціпило всім.

— Або подивіться на оту ланку, хоч би й на мою, — сказала огрядна молодиця і взялася в боки. Це так всіх розсмішило, що почувся регіт, але молодиця на те не зважала; вона навіть ногу виставила, стала у войовничу позу, підвищила і до того трубний голос:

— Регочися, Паляничко, регочися, а слухай, що тобі скажу при секретареві, бо інакше ти мене і слухати не станеш. Було з цією ланкою всякого, була вона колись на найвищій висоті, а потім затюкали ту ланку, як би це сказати культурніше, ніби зневірилися в ній. А даремно! Ти мені скажи так: оце твоя земля назавжди, тобто ти, а не хтось інший буде на ній все своє життя сапати, сіяти і важити врожай. Так я вже знатиму, що мені робити, бо я ту земельку всю своїми руками обполю, знатиму, що й наступного року вона буде моя, а не чиясь, я кожну бур'янинку на ній зітну, з коренем вирву, щоб і духу того не було на ній. А чого ж воно так, що цього літа я там стовбичу, а на той рік кидають туди тітку Оксану? Бригада бригадою, а ланка, чесне слово моє, ще скаже про себе...

Паляничка, зачеплений за живе, ступнув наперед, поморгав своїми червоними повіками, ніби йому боляче було дивитися на світло, поклав руку собі на груди і пропищав:

— Тут ми вже почали й критику зачіпати, особисту, так би мовити критику знизу, так я розумію. І вам, тітко Насте, не треба з своєю ланкою лізти в очі шановному секретарю

райкому нашої партії, бо ви не володієте масштабом і все на свій аршин міряєте, а тут люди про діло гомонять. Краще їх слухайте та мотайте й собі на вус...

Тітка Настя аж слиною бризнула:

— Мудрий же ти який став, Юхиме, як подивлюся на тебе! Ну такий мудрий, що тобі імператор! То ти вже краще на рахівниці стукай вправніше, частіше тим карбованцем шелести мені біля вуха, а не своїм язиком. Що ти знаєш про ту землю? Я знаю, бо я на ній виросла, змалку гнуса на ній і хочу, щоб вона була моєю, тобто не моєю особисто... вона людська, але віддана мені, бо я ланкова, а значить, що я над нею начальник і суддя. Отоді ти у мене і питай, чого це я недодала кукурудзи чи соняшника, тоді я тобі достеменно отвічу, а зараз ні, бо сама я не знаю, де завтра буду сіяти... Ну, де я буду завтра сіяти соняшники? Біля Мисникового ліска чи в Дьогтярному? Га? Скажіть мені, люди добрі...

Вона ледве не плакала від напливу почуттів, але очі її гнівно метали іскри в бік Палянички, який, очевидно, чимось насолів ланковій. Обернувшись до бухгалтера, притисши його до стіни, вона зашипіла:

— От тобі мій отвіт, Паляничко бездріжджева! Мотай на вус, кажеш... Де ж мені того вуса взяти, коли я баба? Мені вони не положені, але от тобі, Юхиме, варто намотати на вус, якщо тільки він хоч коли-небудь виросте на твоїй поганій пиці...

Харитя відтягла бойову ланкову від бухгалтера, сказала їй з осудом в голосі:

— Тітко, не дотримуетесь регламенту і особисті образи допускаєте, а самі ж казали, що не любите грубіянів. Діло кажіть!

— Так я ж діло кажу! — метнула іскри тітка Настя на дівчину. — Діло, та ще й яке! Закріпіть за мною земельку навічно, тобто на мій вік, тоді я вам покажу, де раки зимують...

Кайдашенко, що весь час мовчав, підніс руку, а коли всі стихли, сказав спокійним рівним голосом:

— Ось що, товариші... Чимало тут було висловлено важливих думок, хоч правда, дехто й перегинав палку... Видно, що доведеться нам ще раз повернутися до цих питань. Хоч мені й треба було б завтра бути на роботі, але я залишуся. Залишуся так днів на два-три у вас, подивлюся на господарство, побуваю у вас в гостях, якщо тільки пустите в хату.

Поговоримо! Вияснимо дещо робочим порядком. Це, як бачу, дає куди кращі наслідки... Згода?

Ця раптова пропозиція всім сподобалася, люди почали розходитися з клубу.

— До мене, до мене не забудьте, товаришу секретар, заглянути, — кричала вже з залу тітка Настя. — Моя хата четверта від кооперації, знайдете, якщо захочете!

— Неодмінно знайду, — пообіцяв Кайдашенко. Він витер піт з обличчя, посміхнувся до Бачури: — Бідові у тебе землячки, ну й бідові! І як тільки ти з ними будеш справлятися?

XXIV

Петро Гуржій ходив тепер по землі так, ніби у лотереї щастя на його квиток випав головний виграш. Він знав звідки сиплеться на нього золотий дощ — і призначення на високу відповідальну роботу, і ремонт хати... Це все Бачура. Це він висунув його у керівний склад колгоспу, це він прислав бригаду ремонтників, які геть розкидали струхлу стелю і миттю наслали нову. Напівсирота, замкнутий і мовчазний, юнак, якому судилося замолоду зазнати того лиха скільки, пройнявся до Бачури синовньою любов'ю. Так розкривається квітка після теплового дощу, так росте трава, лише пригріє сонечко. Він поклявся собі бути гідним уваги і довір'я, чесно допомагати новому голові в його сміливих починаннях. Небалакучий і стриманий від природи, він нічого того не сказав нікому, але Іванці все ж признався:

— Знаєш, схоже на те, що в нашому селі вихор закрутив...

Іванка, ховаючи своє ніжне личко у високому комірі, спитала:

— Що ти називаєш вихорем? Нового голову?

— Та ні, зрозумій: ніби свіжим вітром подуло... Хіба сама не бачиш?

З-під високого коміра блискали гарні оченята:

— Аякже! Призначили тебе у начальство, значить свіжим вітром подуло... Завжди так!

Петро аж зіщулювся від цих слів. Який же язичок у його коханої! Все життя тепер він буде відчувати його жальце, все життя буде відбиватися від її насмішкуватих слів. Але якби йому сказали, що він ніколи не почує і цього сміху,

і цих дошкульних скептичних слів Іванки, він не хотів би жити на землі. Прямолінійний і наївний, мов та дитина, Петро був різким антиподом Іванці, але природний розум і любов змушували його терпеливо вислуховувати ці слова. Можливо в силу тяготіння протилежностей, а може з інших причин, але Петро над усе на світі полюбляв зараз отой милий скепсис, без якого він не міг жити.

— Не завжди так, — пробурмотів він примирливо, бо збирався поговорити з дівчиною зовсім про інше. Найстрашніші слова для закоханих «я тебе люблю», найтрудніший момент — секунда першого поцілунку. Досі Петро не зважився на подібні слова, ні, тим паче, на поцілунок. У ті зимові вечори, коли задувала хуртовина, а вони стояли на околиці: Бабаїв, прощаючись і знову сходячись, щоб ще якихось там десять хвилин мовчки постояти під сірим абажуром неба, Петро обережно клав свою руку на плечі дівчині... Ні, він не обіймав її, як це роблять хлопці його віку, він ніби захищав дівчину від суворих подувів вітру. Іванка дивилася на нього своїми насмішкуватими очима і ждала слів, які їй належали по праву і по її красі, але Петро вперто мовчав, тільки зітханням видаючи своє хвилювання. Якось дивне мовчання хлопця навіть вивело Іванку з рівноваги. Зробивши рух, який міг означати і невдоволення, і бажання йти додому, вона кинула глузливо:

— Невдовго я читала про змагання мовчунів... Знаєш хто переміг? Адвокат...

Вона голосно і ніби підкреслено сміялася, а він не знав що сказати, хоч і зрозумів цей натяк. Так і пішов того вечора додому, не підшукавши відповіді. Тільки вночі, коли мати спала, а він метався на подушці, роздумуючи над своїм прикритим становищем, в голову прийшла щаслива ідея влучно відповісти Іванці. Лихо мое! Який же він справді тугодум. Взяв би та й сказав у відповідь: очеретина голосно бринить на вітрі, а всередині пусто... Хіба він сказав би неправду? І що тоді відповіла б Іванка! Наступного дня він таки ввернув цей нехитрий афоризм, бажаючи взяти реванш за вчорашню поразку. І яке ж було здивування Петра, коли він побачив, що Іванка ледве тримається на ногах від сміху.

— Ти довго думав над цим? — реготалася вона просто йому в обличчя. — Ой Петрику, мій Петрику, що ж мені з тобою робити, коли ти такий смішний... Очеретина, ха-ха-ха... Це ж треба було додуматися до такого! А от сосна ще

голосніше шумить на вітрі, а вона ж не пуста. Ой, горечко ж мені!

Він тоді пожалкував за свою витівку і вже більше ніколи не встрягав у поєдинок язиків, бо знав, що буде переможений. Сьогодні він хотів сказати дівчині надто важливе і не повторне, а розмова знову пішла не тим шляхом.

— Ну, і як, ти радий, що будеш начальником? — спитала вона у хлопця, ладна цієї ж миті вибухнути сміхом. — Записався, мабуть, загордився так, що й носа свого конопатого не бачиш? Признайся!

— Іванко, — простогнав Петро з сердечним болем у голосі. — Навіщо ти мене дратуєш? Що я тобі зробив?

— Е, ні, — навідала на нього дівчина. — Не ховайся за щит, мов черепаха. Кажу прямо — зазнався? Адже я сама бачу...

— Що ж ти бачиш? — ображався Петро.

— А те бачу, що ти вже, Петрику, зазнався. Прийшов і зразу мені: свіжим вітром подуло. Від того, що ти став начальником, подуло свіжим вітром? Га? Признавайся, подуло, чи ні?

— Та не в тім річ, — відбивався Петро. — Хіба я про себе? Новий голова має розум, це всі кажуть...

— Бачура має великий розум? Знайшов де шукати!.. Я знаю твого Бачуру! Від його великого розуму я виросла без матері!..

Петро вже чув цю заплутану давню історію, але подробиць не знав і тому не на жарт здивувався, почувши такі слова від Іванки. Що могли вони означати? Наскільки він міг дізнатися від людей, матір Іванки зганьбив не Бачура, а її рідний батько — Василь Лигун. Він так і сказав про це дівчині. Сказав і помітив, що Іванка одвернулася, сердита і нестямна...

— Пентюх твій новий голова, Петрику! Він дозволив кинути мою матінку у глибокий вир. Я дивитися на нього не можу...

— Добре, — прогук стурбовано Петро, — добре. От ти кажеш, що не можеш дивитися на Бачуру, але як же ти можеш тоді дивитися на свого батька? Адже це він призвів твою матір до загибелі. Де ж справедливість?

Іванка обернулася, очі її палали:

— Я їх обох ненавиджу! Одного за легкодухість, другого — за жорстокість.

Стало тихо. Вони стояли біля живоплоту великої лигуно-

вої садиби, тьмяне світло ледве пробивалося з-за товщі хмар й освітлювало очі Іванки. В цих очах був зараз відчай, смуток, горе і ненависть — страшніших очей Петро ще не бачив. Він жалкував, що розмова пішла не так, як йому хотілося, що тепер знову доведеться відкласти те головне і важливе, що вже у багатьох людей на язичі, але тільки не в них — Петра та Іванки. Багато хто вже в обох селах гомонів про весілля, навіть Бачура кілька разів натякав на це, а Ганна Заець пройти мимо не може, не поспитавши у Петра, коли він поставить комсомольцям весільну чарку. Що ж, видно по всьому, що й цей вечір пропав, тепер жди нового, а ось незабаром почнеться сімба, та й у нього роботи побільшає, бо Бачура до всього докопується, заглядає у корівники та свинарники, не дає й миті постояти на місці.

Приніс йому, Петрові, цілу гірку книжок; читай, — каже, — вчись, бо тепер одного ентузіазму мало... Посбідняв восени послати на курси в область, натякав про заочний інститут. От яке діло... Тут дивись та дивись, щоб не закрутило життя, не забрало твоєї уваги, бо на світі ще є Гарики-Стратони, вони, чого доброго, обведуть тебе і твоє щастя навколо пальця. Ех, біда та й годі! Яких тільки надій не покладав Петро на сьогоднішній вечір, а він видався таким похмурим і непривітним, що хоч справді прощайся оце з дівчиною і йди собі геть під три чорти. Хіба заговориш з нею про оте, найголовніше, коли в неї з очей іскри сипляться?

— Не треба, Іванко, — обережно сказав він, намагаючись відвернути її від настирливих думок, що, певне, не давали їй спокою. — Не нам судити людей і їхні вчинки!

— Не нам, тоді кому ж? — наблизилася до нього дівчина, і він побачив її гнівні очі. — Нам, нам, Петрику, судити мертвих і тих, хто ще живе. Я вже винесла свій присуд, а ти не берися судити про те, що тобі чуже...

— Не чуже воно, Іванко, мені, не чуже! — зітхнув важко Петро і поклав на плече дівчини свою важку гарячу руку. І відразу почув, як Іванка ніби зіщулилась від цього дотику, затремтіла і притислася обличчям до його шорсткої долоні. Це придало йому сили і сміливості. Він готовий зробити для неї все, що завгодно... І як тільки він сказав ці слова, вона враз відхилила голову, порухом плеча легенько зняла його руку.

— Гаразд, Петрику, — сказала Іванка на диво врівноваженим і спокійним голосом, в якому вже вчувалися нотки глузування чи жартівливості. — Гаразд! Ти так сьогодні

добре говориш, відразу скажеш, що ти вже не рядовий, а начальник. Так от, скажи мені, навіщо ти хату свою ремонтуєш? Чула я, що ти кваліфікація, ніби за тобою хтось женеться... Я, звичайно, не маю права втручатися в твоє особисте життя, але хочеться ж знати. Ти що, женишся? Можеш не відповідати на це питання, але скажи мені, як ти уявляєш своє сімейне життя? Ну, от, приміром, приходиш ти увечері додому, тебе зустрічає дружина, ти мнеш руки, вечереєш, а потім починаєш гомоніти з жоною... Ну, про що ж ви будете гомоніти? Розкажуватимеш про ділові поросята, про воскову стиглість? Правда? Скажи, Петрику, я вгадала?

Це вже було занадто, і Петро не стерпів. Він насупився, мов сич, потім відвернувся від дівчини, але вона раптом обхопила його за шийку своїми пахучими руками, притисла до себе і прошепотіла: «Признайся, вгадала? Ну, признайся, Петрику, признайся, признайся...» Що йому казати? Він ладен знести не тільки ці глузливі слова, а значно більші муки, аби тільки вона продовжувала тримати його в своїх обіймах, і щоб чути подих її гарячих вуст на своїй щоці. І може тому, що в його серці ще палав гнів, і тому, що хлопець був вкрай збуджений її близькістю і шепотом, він круто повернувся до неї обличчям, обхопив її своїми залізними руками і припав губами до гарячих повних вуст. Він цілував її жадібно і палко, ніби боявся, що хтось зараз схопить його за чуба і відірве від солодощів її краси, від її постаті, що дрібно тремтіла, але не пручалася, бо раптовість відняла у неї силу. Петро раз по раз прикипав до її вуст і кидав слова запальні і незрозумілі, як слова клятви:

— Буду приходити додому, буду! Заробляти хліб буду і ніколи не стомлюся розкажувати... йтиму... з тобою, йтиму все життя. Я тебе поведу, побачиш, я знаю... Слова говоритиму всякі, і будуть вони тобі найсолодші, бо їх казатиму я!

— Петрику, — нарешті відсторонилася Іванка від хлопця. — Що з тобою, Петрику? Ти такі слова кажеш, що я не смію вірити... Де ти їх вичитав? Відразу ж признавайся, де ти їх вкрав...

— Не знаю, — знову обняв дівчину Петро. — Не знаю, чий це слова, але я їх люблю, люблю дуже, як ніколи і нічого не любив.

Іванка затисла долонею його вуста, ніби боялася, що він скаже більше, ніж сказав.

— Не треба, Петрику, не треба, то зайве...

Вона сама наблизилася до нього, стомлена, трепетна і

жагуча, як оця весна, що сипонула в небо мільйони зірок і вкрила своїм зоряним плащем світ, щоб ніхто не побачив, як палко цілуються двоє закоханих дітей землі.

XXV

Вони стояли на греблі біля самого шлюзу і двилися, як срібна стьошка води спокійно котилася по густій зеленій щітці пригнутого до землі верболозу. Повітря тут було чисте, напоєне бризками живої води, вони вдихали це повітря і мовчали. Кайдашенко скинув плаща. Сонце пекло все дужче, нагадуючи, що незабаром травень. Бачура курил, цигарка його часто гасла і він тільки те й знав, що чиркав сірниками, які ламалися і гасли на теплому, але бистрому вітрі.

— Оце наша Ніагара, — сказав він цілком серйозно. Якась важлива думка, що весь час бентежила його, не давала йому можливості бути жартівливим. — Маємо вже трохи зайвої води; Очеретянка скине її через оцей шлюз.

Кайдашенко з цікавістю розглядав простий і мудрий шлюз, але думав про інше. Сьогодні він мав неприємну розмову з колишнім завідувачим тваринницькою фермою Голубом, який був дуже ображений і навіть розлючений. Бентежила Кайдашенка і та обставина, що багато колгоспників, у яких питав він про Голуба, докірливо похитували головами і казали: «Нова мітла, звичайно, тее, мете добре, але інколи зайве вимітає...» Ось чому Кайдашенко, почувши про зайву воду, висловив свої почуття у формі своєрідного камбуру:

— Зайву воду ви маєте, але от чи маєте зайвих людей? Люди — не вода...

— Це ти про Голуба? — різко повернувся до Кайдашенка Бачура. — Так і знав, що тобі натурчали у вуха про нього. Це мене не дивує. До Голуба звикли, як звикають до похмурих кутків своєї хати. Голуб тільки прізвище має крилате, а от щодо його душі... Звик усе напоказ, на око... круглі фрази навчився тулити з пустих і нікому не потрібних слів. А нашим людям уже слова набридли, вони хочуть діла. Я, як побачив оті бетонні майданчики для свиней, відразу розкусив того чоловіка. Уяви собі, на фермі навіть соломорізки путньої нема, а та, що була, стоїть у кутку поламана, і солону дівчата тесаками ріжуть...

— Я не захищаю Голуба, Іване Семеновичу. Я кажу

про настрій, який охопив багатьох людей в колгоспі... Знаєш, що вони сказали мені про тебе?

Кайдашенко розповів про нову мітлу і про її добрі й погані якості.

— Поганий керівник, якщо він починає з того, що знімає людей з роботи. Ти це знаєш.

Бачура досадливо махнув рукою.

— Щоб вичерпати це питання, скажу тобі: ще одного «голуба» зніму, як тільки ближче познайомлюся з справами і побачу, що мої припущення мають під собою ґрунт. Я говорю про Паляничку. Ото ж — чекай ще однієї скарги. І не раджу тобі розкисати, як побачиш сльози на очах Палянички. Я сльозам не вірю...

Кайдашенко знав крутий характер Бачури, але не чекав, що він може так грубо і незалежно формулювати свої думки. Щоб не розпалювати пристрастей, секретар райкому обмежився загальним зауваженням:

— Людину легше зняти, ніж виховати. Ти обираєш єдиний, але не завжди вірний шлях...

— До керма треба ставити людей тямущих і чесних. Чесних і тямущих, — нікого іншого.

— Ти багато років служив в армії, у тебе лишилися армійські звички, але колгосп — не військова частина...

— Знаю, знаю! — гарячкував Бачура. — Знаю, що ти мені скажеш далі. Але я не хочу узагальнювати, ми зараз не на теоретичній конференції... Давай говорити конкретніше — про Голуба і Гуржія. Про першого ти сам добре знаєш, я вже казав... Тепер про Гуржія. Юнак любить техніку, сам водить машину, трактор, у нього золоті руки, якими він колись, підлітком, розібрав по гвинтику німецький «Фокке-вульф»... І цього хлопця тримали конюхом!

— То може б його поставити механіком, трактористом, якщо так? — обережно спитав Кайдашенко.

— Трактористи у мене є, але немає доброго завфермою. А завфермою за теперішніх умов мусить бути людина, яка любить техніку, знає її. Гуржію механізує мені ферму, все, що можна там механізувати. Він сам сяде за кермо трактора і привезе корми, він оту соломорізку вже пустив у дію, а тепер прийшов і каже, що йому потрібний скребковий транспортер. Вимагає, щоб я купив йому той транспортер, і я куплю. І не тільки транспортер...

— Не думай, що я захищаю Голуба, Іване Семеновичу, — примирливо сказав Кайдашенко. — Я говорю про

принцип. Зрозумій. Люди в твоєму колгоспі хороші, тут погана організація. Організуй людей — діло піде.

— Обсв'язково піде! Якби не вірив у це, то сидів би собі в хаті і дітям казочки розповідав. Піде. Але ти мені, Саво Павловичу, не зв'язуй рук... Так, так! Ти і все районне начальство... Я дещо зміню тут, порядки зміню, я введу додаткову оплату, відновлю її, хоч мені там що кажуть. Показував якось Паляничка мені зелену папку, яку люди називали «папкою ентузіазму». Чув про таку? Це папка, куди записувалася додаткова оплата за додаткові кілограми і центнери продукції. Тепер ця папка лежить на дні скрині запечатана сургучем, а я її витяг і незбаром пушу в діло. Але це ще не все. Я ось на березі цієї річки насиплю з білого піску пляж... Так, пляж для людей, для моїх пташниць, а їх буде вже цього року чимало; для доярк і трактористів, для всіх. Насиплю пляж, поставлю грибки, плавучу роздягальню... Збудую свій флот — сотню човнів, і буду водний спорт розвивати. На той рік ти сам погодишся провести районні змагання човнярів у нашому селі.

Тільки мені й цього мало, якщо на те пішло... Ти пам'ятаєш виступ Микити Сергійовича Хрущова в Австрії? Там він сказав слова, які глибоко запали мені в серце. Я ці слова, можна сказати, напам'ять вивчив, ти їх, певне, теж знаєш... Ми прагнемо до кращого життя, до найпрекраснішого життя на землі, щоб людина жила без злиднів, щоб вона завжди мала роботу, яка їй по душі, щоб людина не думала з тривогою про завтрашній день, щоб не гадала, чи буде вона сита, і чи будуть ситі її діти, чи буде опалена її квартира, чи буде вона взагалі мати квартиру... Ми прагнемо, щоб людина користувалася благами культури, мала змогу вчитися, ходити в театр, на концерти, в музеї, тобто щоб вона жила красиво і благородно, а не просто існувала... От які ці слова! Оце мені директива, і я приїхав сюди за велінням свого і твого серця, щоб здійснити її.

— Ти мене не агітуй, Іване Семеновичу, — м'яко сказав Кайдашенко і взяв Бачуру під руку. — Ти добре сказав, що приїхав сюди за велінням свого і мого серця. Можна додати, що серця твоїх земляків теж звеліли тобі, мужній і сильній людині, братися за діло. Скажу, якщо вже ти такий ліричний тон задав розмові, що я теж задоволений, бо радію завжди, коли наш брат-фронтовик, старший сфiцер виявляє бажання йти працювати на комунізм... Якщо вже пішло на відвертість, то я дуже покладаюся на тебе, друже! Так на-

діюся, що підказав газетяркам навідатись до тебе в село і описати все, що вони побачать доброго... Не хотів тобі говорити, але вже скажу, чорт з тобою... Був оце у мене столичний кінооператор, він шукає у нас добрих краєвидів для зйомки фільму... Так я знаєш що порадив йому подивитися? Дубові гряди... А тепер, якщо ти справді здійсниш все, що розповідав тут, я пошлю його до тебе. Пошлю! Сам привезу його сюди. Ти не дуже обережний у виборі слів, але я дарую тобі, бо ти мій друг. Я не родився секретарем райкому, завтра ми можемо пом'янути з тобою місцями, бо ми обидва служимо людям. Але ти береш на свою душу гріх, коли кажеш, щоб я тобі не обрізував крила. Такого ще не було зі мною, щоб я різав крила... А от вирощувати крила доводилося.

— Ти неправильно зрозумів мене, — сказав спокійно Бачура. — Я не те хотів сказати. В нашому районі була практика: здав колгосп хліб чи там м'ясо за планом, здав ще й понад план, бо в кожному господарстві, якщо воно міцне, є резерви. Колгосп розраховувався з державою, але йому велять: вези ще. А чому? Та тому, що існує районний план і він не виконується, бо деякі колгоспи не впоралися з своїми зобов'язаннями. От і натискують, інколи навіть добираються до посівних матеріалів... Боротися буду з цим!

— Даремно ти погрожуєш. Партія засудила такий порядок, це тобі добре відомо.

— Що партія засудила, це я знаю. Але окремі райкоми...

— Що це за окремі райкоми? Кажі конкретно!

— Конкретно? Візьми, приміром, наш райком... Хіба минулого року... Сам же виступав на пленумі і самокритикувався...

— Було, — прогук Кайдашенко глухо, так, ніби він проковтнув слова. — Але ти знаєш, посуха придушила...

— Труднощі можуть бути й надалі. Ніхто не може гарантувати рожеве життя. Але я буду воювати за право господаря, без якого він не може рухатися. Розумієш, ми підриваємо довір'я людей до промадського господарства. Треба кінчати з цим. Я не за ізоляціонізм, я за право господаря: заробив — одержуй, ледарював — злись на себе.

— Я теж за це правило чи право, як ти кажеш, — погодився Кайдашенко. Він глянув на годинника, поморщився. Розмова затяглася, он шофер позирає з машини, мовляв, пора відчалювати. Але Бачура ще не все висловив:

— Я внесу деякі суттєві зміни і у загальноколгоспний

план виробництва м'яса. Пам'ятаєш того колгоспника, що про план нагадував тобі після зборів? Мені сподобалися його слова. Справді, хіба не ясно, що наш колгосп і надалі буде відставати по виконанню плану здачі яловичини, адже у нас немає випасу для телят. Замість телятини я дам державі свиню і качку. Хіба качине м'ясо гірше за телятину? Якщо вже казати прямо, то качка навіть смачніша за яловичину... Крім того, дам рибу... Свіжу рибу.

Кайдашенко засміявся.

— Поки качка плаватиме на ставу, не забувай про телят, бо сам, я помітив, полюблюєш холодець з телятини...

— Полюблюю, але кажу: телятини у мене багато не буде; шукай її в колгоспах Дубових гряд, де луки стеляться просто від порогу хати. І якщо мене будуть змушувати виробляти саме телятину, а не качку, або коропа, я буду воювати! Бо це все одно, що змушувати гірський колгосп, де росте виноград і пасеться вівця, вирощувати пшеницю. Слід чіткіше провадити спеціалізацію господарств, давно слід. Інакше всім буде м'ясно...

Кайдашенко одвернувся від річки, спровкола пішов по греблі до машини. Трохи позаду простував Бачура.

— Що ж тобі сказати? — спитав по хвилі Кайдашенко. — Багато чого, висловленого тобою зараз, я схвалюю...

— Багато чого... але чому не все? — спитав Бачура. — Що ж саме ти не схвалюєш?

— Не перебивай, дай висловитися. — Кайдашенко посміхнувся з теплотою в погляді. — Дай сказати все... Багато в чому я схвалюю, підтримую тебе, бажаю тобі повного успіху. З дечим я не згодний, але говорити зараз не буду. Попрацюй, увійди в курс справи, як кажуть, сам збагнеш багато істин, які тобі зараз не ясні. Розумієш, ще рано тебе критикувати, нема за що, бо тільки розпочав. Але потім я тобі дещо скажу...

— Чому потім? — наступав Бачура. — Кажи зараз...

— Ні, не буду.

Кайдашенко підійшов до машини, відкрив дверцята.

— Але щоб ти знав, що я не для красивого слівця кажу про те, що не з усім згоден, я тобі натякну на одну дуже делікатну річ. От ти доводиш, що будеш робити все по-своєму, що вирощуватимеш тільки те, що вигідно тобі, твоєму колгоспові. Ми за рентабельність господарств, за доцільність у плануванні, ми за спеціалізацію... Але скажи мені, будь лас-

ка, подумай і скажи, що вигідніше вирощувати — кавуни чи кукурудзу?

— Бачура знизав плечима.

— Дивне запитання! Я не розумію, на що ти натякаєш...

— Я питаю в тебе, яка культура важливіша — кукурудза чи кавуни?

— Звісно кукурудза... Що ти хочеш сказати?

— А те, — добродушно похитав головою Кайдашенко, — а те, мій друже, що людина, яка обіймає таку посаду, як моя, мусить трохи ширше дивитися на життя. Кавун, звичайно, солодка річ, вигідна. А що, як усі господарства почнуть вирощувати кавуни і перестануть сіяти кукурудзу, пшеницю й інші зернові культури? Що тоді буде? До речі, варто сказати, що для колгоспу, який розташований поблизу великого міста, навіть вигідніше щодо грошових прибутків вирощувати кавуни, але я повторюю: що сталося б, якби всі почали займатися баштанами і перестали сіяти хліб? Га?

— Дивина, — розчаровано прстяг Бачура, ніби Кайдашенко навмисне мсрочив йому голову задачею, після розв'язання якої одержуємо нуль. — Дивина, та й годі. Хіба ж я замість телятини пропоную кавуни?

— Так, так, — закивав головою секретар райкому, — я чув твою обіцянку і цілком приєднуюсь до качатини. Давай нам її побільше! Але не забувай, що кожне господарство, і все сільське виробництво в цілому, мусить розвиватися гармонійно... Ти знаєш чому ми боремось за багатогалузевість господарств? Зовсім не тому, що забуваємо про спеціалізацію, зовсім не тому...

Шофер завів мотор і цим дав знати, що пора припинити розмову, бо день минув, а попереду ще довгий шлях.

— Ну, бери руку, Іване Семеновичу, — сказав Кайдашенко, — бери руку на дружбу і вдачу. Треба рушати, бо ще заїду до твого сусіда в Бабаї, нехай він підставляє своє плече під Очеретянку. Одному тобі, навіть такому дужому, не впоратися... Ми це діло зрушимо на всю глибіню.

Машина здригнулася, посунула тихо і плавно, а Бачура стояв і дивився вслід, ніби хотів догнати її — сказати хорошій сивій людині, яка сиділа поруч з шофером, що він — справжній друг, бо він має рацію, коли каже: будемо скубтися. Там, де скубуться, не тхне болотом і задухою спокою, там у мрії виростають крила і не гасне вогонь шукання і завзяття дужих.

Коли машина сховалася за вибалком, Бачура повільно пішов вгору, до людських осель, на вікнах яких грали промені вечірнього сонця. Йому треба йти сюди, до людей, до його палких однодумців, до друзів, до своїх земляків, які обрали його своїм керівником, доручили йому ключі від їхнього багатства і від їхнього щастя. Тепер він господар, перша людина в колгоспі, яка бореться, щоб про славу артілі не говорили в дужках... Керівник мусить бути розважливий і поміркований, чуйний до людського голосу, мудрий і сміливий, якщо хоче зажити слави і собі, і людям. І як добре, що в цьому складному лабіринті незвіданого і невідомого, трудного, і саме тому, можливо, прекрасного, що на тебе чекає, ти будеш йти не один; що у тебе є мудрі наставники, твої друзі, твої старші керівники, які тебе і поскубити можуть, і підтримати, якщо спотикнешся, і приголубити, якщо того заслужиш.

XXVI

Люба приїхала в Білоцерківку в кінці травня, коли діти закінчили навчання у школі. Вона поставила свій чемодан у вузькій палажченковій світлиці, де жив її чоловік, глянула навколо і вжахнулася: де вони тут розмістяться? Обидві дівчинки, поцілувавши батька, побігли на подвір'я, де для них було так багато цікавого і нового, а Бачура поцілував дружину і сказав урочисто:

— Тепер уже не буде розлук, я тобі обіцяю... Яюсь розмістимося, а там я перевезу хату, садок... все перевезу...

Він був колючий, немитий, пропахлий ріллею і вітром. Обличчя його почорніло, загострилося, але очі світилися молодо і весело. Довго його мила того дня дружина, чепурила та переодягала, докоряючи, що так опустився, адже голові колгоспу не личить показуватися у такому вигляді на люди. Бачура вловив у цих незлобивих словах дружини не тільки кепкування дорослого над немовлям, а й глузування — вона не раз уже бачила свого чоловіка у інших, куди важливіших, як їй здавалося, ролях.

— Нічого! Тепер буду голитися щодня і навіть одеколоном буду пахтитися, щоб не тхнуло перегноем, — сказав він. Зав'язував галстук, позирав у вікно, де гралася його дівчатка, припадаючи біля живого, а не іграшкового козеняти, думав, які ж у нього ще малі дітки... У всіх його ровесників,

хоч би й у Палажченка, діти вже давно повиростали, самі вже мають дітей, а його он бавляться з козеням... Запізно розпочав він своє родинне життя, запізно...

— Вийди, Іване, до дітей, — сказала Люба, — походи з ними, покажи їм річку, поки я тут поприбираю.

— Та мені хотілось би пройтися разом з тобою. Невже тобі нецікаво?

— Цікаво, цікаво! — відповіла Люба, — тільки не сьогодні. Хіба не бачиш, скільки у мене роботи?

Вона легенько виштовхала його в сіни, а він стояв і дивився на свою дружину, згадував роки, прожиті разом з нею в мандрах, у вічних переїздах з місця на місце, і його серце проймалося вдячністю до цієї жінки, вдячністю і любов'ю. Куди б не кидала їх доля, чи то на північ, чи то в голодні і злі степи, де окрім бараків не було нічого, вона ніколи не втрачала спокою, вуркотіла собі і відразу ж бралася чепурити житло, яке б воно там не було. І завжди Бачура помічав, що велика і незугарна кімната в бараці перетворювалася поступово на цілком пристойне житло, вбране килимками і обставлене чисто вимитими стільцями і столами, в ній розливалось тепло і якийсь сталий запах осідлості, затишку. Якби його переселили в льох, Люба і там би створила райський куточок.

Діти зраділи, побачивши батька, повисли йому на руках, защебетали, розповідаючи про школу, про свої дитячі турботи і новини. Їх так цікавили кури і козеня, телятко і пелехатий півник, що вони не сходили навіть йти до річки... Бачура присів на пеньок, закурив. На ньому був новий костюм, привезений Любою, свіжа сорочка, він був чисто виголений і помолоділий. Нікого з родини Палажченка не було вдома. Карпо з дружиною працювали в полі, де кінчалися польові роботи, а дочка і дід Олексій кудись подалися, як тільки забачили біля воріт машину з сім'єю Бачури. Милі люди, — думав Бачура, — вони ж оце навмисне розійшлися і не з'являються, щоб не заважати йому...

У розчинені двері сіней летіли якісь шкуратки, консервні бляшанки і сміття, яке вигрібала Люба. Вона прихопила й сіни, бо органічно не могла миритися з брудом і гармидером, відразу ж накидалася на нього, як на лютого ворога. Значно молодша за Бачуру, чепуренька і смаглява, вона, набравши в рот води, кропила долівку в снігах, махала вінником, гуркотіла стільцями й діжками. Ось вона стала на порозі, спітніла, красива у своєму ситцевому халатику, в черво-

ній косинці, що збилася їй на постилицю, всміхнулася сонячно і звабно:

— Добра хата у твого Карпа, але занехаяна. Я ось познайомлюся з його дружиною і під'об'ю її на генеральне прибирання...

— Господині ревниві. Дивися, щоб не розгнівати її, Одарку, бо візьме і витурить нас з хати. Куди подінешся? — сміявся Бачура.

— Мені що? Візьму дітей і гайда додому, а ти як будеш?

— Отож то, подумай про мене і кінчай прибирати, бо ще ж тобі варити обід... Я з дівчатками сходжу в кооперацію, а ти тут розтоплюй кабицю. Ти знаєш, що таке кабиця?

— Поживеш з тобою, не те визнаєш...

Цього вечора Бачура разом з родиною Карпа їв смачний, варений його дружиною борщ, той борщ, якого не можна замінити ніякими хитромудрими стравами найліпших ресторанів, про який зітхають усі на світі чоловіки, розлучені з своїми дружинами. Одарка, моторна і щира жінка, присушена літами і важкою працею в полі, на всі лади вихваляла Білоцерківку і колгосп, запевняючи Любу, що їй тут буде добре, що вона не пожалкує, коли дізнається про всі вигоди, які є в сільському житті. Люба дивилася на Бачуру і очі її сміялися: Одарка нічого не знала про ті мандри, які були постійними супутниками життя родини голови колгоспу і приймала її, Любу, за вередливу і гнівну міську кралю, яка тільки з обов'язку чи з неволі міняла районний центр на життя в степу.

І може тому, що Люба надто слабо боронилася, а тільки сміялася і зиркала закоханими очима на Бачуру, вони сиділи за столом і ледь помітно переморгувалися, як ті змовники, що чекають слушної хвилини дременути з-за столу, з хати, і лишитися на самоті. І коли вино було випито і борщ та смажена баранина були з'їдені, вони таки справді непомітно вислизнули з хати, вкляли дітей, а самі пішли в теплу зоряну ніч туди, де мінилася фарбами неба і землі маленька степова річка, оспівана в легендах і піснях народу, який не міг без неї жити на землі.

Кажуть: кохання зникає разом з молодістю. Є чимало свідчень, що це припущення, чи твердження, чи навіть аксіома, не витримують перевірки життям. Коли сили твоєї душі не витрачені на забаву, на тимчасові зваби, на порхання з квітки на квітку, тоді у тебе є що сказати близькій людині,

є право на шанобу, на те, щоб отак сидіти цілу ніч над водою і дослухатися, як б'ється поряд з твоїм серце твоєї коханої.

Бачура прикривав своїм плащем плечі Люби, бо від води тягло холодком, курив цигарки і дивився, як падають зірки у теміль світу, дослухався, як хлюпоче невидима хвилька у березі. Вони сиділи в човні і кожен думав про своє. Інколи вони порушували тишу, щоб сказати якесь слово, незначне, але таке, без якого обійтися неможливо. І навіть по тих окремим словах, сказаних мимохідь, вони навчилися стежити заплином думок кожного з них, бо коли серця б'ються поряд, бо коли ніч така зоряна, тоді кожен рух, звук, погляд набувають особливого змісту.

— Котра година? — спитала Люба, а Бачура вже думав про те, що їй холодно, що вона хоче додому. Він мовчки вкутає її плечі, захищаючи її від подувів вітру, і вона, зручніше вмостившись біля нього, з вдячністю відповідала: — Ще, мабуть, рано.

— Глянь, як тремтить зірка, — казала Люба, і Бачура вже знав, що вона з задоволенням почула б розповідь про небо і зірки, про Південний хрест і Віз, але він мовчав, бо гріх було б зараз говорити, а не дивитися на світ. Коли людина опиняється на лоні природи, вона стає мрійливою, вона задумується про великі відстані та інші планети, про неосяжність світу і короткочасність життя людини... Якби люди не почували себе так, ставши одного разу після буденних клопотів просто землі і поглянувши у небо, народ не мав би ні поетів, ні мислителів, ні тим більше астрономів. Самопізнання починається з порівнянь, самовдосконалення — з аналізу причин. Якби людина мала більше часу на те, щоб стояти отак серед природи і вдивлятися у зоряний небозвід і в свою душу, у нас було б куди більше і Коперніків, і Мікеланджелів, і Мічуріних, і Ломоносових. Але людина зараз не може дозволити собі багато цього щастя, бо вона заклопотана гамором і турботами існування, бо вона має над головою товсті стелі і цинкові дахи.

Матінка-природа... Скільки добра розсипано на твоєму вічно мінливому і юному чолі, скільки щастя і радості є в кожній биліні, зеленому листі, квіточці, краплині води, зеленому моріжку, скрипінні гілочки в лісі, мерехтінні зірки, сплеску рибини у ставку, сумовитому квилінні бур'янини, прощальному гукові журавля в осінньому небі.

Тільки той може убити людину, хто ніколи не бачив ти-

хих світанків і здивованих очей степової чайки, хто не знає як народжується вітер, як падає роса, як росте трава і чим пахне обпалена сонцем гречка...

Гаразд, — роздумував Бачура, ніби вступаючи в суперечку з самим собою. — Ось ти кажеш про злочинність. Виходить, що той, хто живе серед природи, не гідний зробити злочину. Допустимо, що це так. Але ж візьми для прикладу рибалок. Всі вони довгі дні і ночі проводять на лоні природи, але не всі однакові. Один, забачивши, що на його вудку, мов навіжені, чіпляються окуні, входить в азарт, очі у такого рибалки проймаються зловісним блиском, він кладе та й кладе в свою торбу рибу, хоч вона йому вже й не потрібна, бо завтра ж протухне, а він приїхав на два дні... Інший, заглядавши, що риба легко ловиться, десь уже після третьої доброї рибини чи після п'ятої втрачає інтерес до ловлі, скучає... Чимало таких рибалок сидить на берегах наших ріж, закинувши вудки, чимало ще є й таких, що вигорнули б усю рибу з дна річки, усю, до останньої верховодки...

Дивні, нерозумні люди!.. Бачура згадує, як одного разу він пішов ловити рибу з своїм сусідю, відставним майором. Майор той був ще дужою людиною, він невтомно закидав свого спінінга і, побачивши, що на блешні «сидить» добра щука, з радістю промовляв: «Казав жінці, щоб не ходила на базар, а вона не послухалася... Що тепер вона робитиме, коли я принесу їй стільки м'яса?» Риболовля для майора була добуванням м'яса; ловлячи щуку, він підраховував, скільки можна зекономити грошей, і лютими словами лаяв свою жінку, яка не послухалася і пішла на базар... Бачурі було до того соромно і гидко на душі, ніби він був стівучасником якоїсь бридкої справи. Помітивши, що майор зовсім втратив людську подобу, накидався на спійманих щук і трошив їм голови, Бачура нишком пішов на друге озеро і там сковався у кущі, щоб ніхто не побачив...

Вітер стих, в селі блимнули останні вогники і згасли. Стало темніше. Люба ворухнулася і нагадала цим, що час їм додому. Бачура відпустив її, підвівся. Вони повільно йшли вздовж річки і дослухалися, як шамотить хвиля, нагортаючи на берег пісок. Серед цього шерхоту Бачура раптом вловив тріск мотоцикла. Він зупинився. На тому боці річки сторожко просувався мотоцикл. Ось він ніби заглух, але то так тільки здалося, бо за кілька хвилин знову затріщав, на цей раз виразніше і голосніше. Потім все стихло, і Бачура подумав, що мотоцикл повернув на шлях і зник в темряві

степової ночі. Але незабаром зовсім недалечко почувся плеск весла і це остаточно переконало Бачуру, що хтось приїхав до ставка.

— Чуєш? — пошепки спитав Бачура у дружини, — хтось вітав до нас з нечистими намірами...

Він взяв дружину за руку, повернувся до човнів, наказав Любі сидіти тихо, а сам скочив у маленького човника і поплив понад самим берегом туди, де хтось вовтузився і хлюпотів веслом. Бачура вдивлявся в темряву і, коли побачив людину на човні, яка закидала сітку, він аж задихнувся від хвилювання і злості. Добрий настрій, який панував цілий день, ніби хто здмухнув з нього, рука стискувала верbove весло і все швидше гнала човника до злочинця. І коли Бачура порівнявся з ним і зненацька спитав: «Хто тут?» — злочинець з несподіванки втратив рівновагу і шубовснув у воду. Ошелешений Бачура, помітивши, що людина тоне, бо місце тут було глибоке, наблизився і подав йому руку.

— Так можна на смерть перелякати, — почув Бачура хриплий голос і в ту ж мить побачив, що він тримає за руку Василя Лигуна. Бачурі здалося, що це йому привидилося, але сіре одутлувате обличчя, мішкувата фігура у ватнику, пронизливі очі і оцей хриплий голос, який аж ніяк не змінився з тих пір, коли востаннє Бачура чув його, не залишали сумніву. Міцніше стиснувши руку Лигуна, Бачура трохи відштовхнув його від себе і спитав:

— А чого це ти, земляче, так злякався?

Тепер вони дивилися один на одного нерухожими очима, ніби готові були зчепитися у двобої і смертю одного з них вирішити остаточно давню суперечку і давню неприязнь. Бачура відчув холодок у грудях, наче від дотику до цього опудала у нього холодне кров. Але Лигун, відчувши небезпеку для себе, раптом вишкірив зуби і посміхнувся:

— Тю на тебе, Іване, — сказав він мирним голосом і теж стис бачурину руку, ніби вітався. — А я думав, хто це...

— Здивований? — з люттю крикнув Бачура просто в сіре обличчя Лигуна. — А я, знаєш, не здивувався. Бо хто ж це може залізти вночі у чужий ставок? Ось де довелось зустрітись з тобою, земляче, хоч, правду кажучи, ніякий ти мені не земляк, бо ти прийшов до нас з іншої землі, де живуть негідники і поганці. Ану, мій у човна, повезу тебе і покажу людям, хай вони подивляться на тебе і на твою сіть...

Бачура потім пожалкував за цю довгу тираду, бо Лигун

раптом так стис його руку і так сіпонував до себе, що Бачура ледве не вискочив з човна, який перехилився і зачерпнув води. Побачивши, що маневр не вдався, дужий, мов бугай, Лигун раптом пірнув під човна, потім випростався і перекинув його догори дном. Бачура упав у воду, захлинувся, занурившись з головою, але швидко опам'ятався, схопив весло, і, піднявшись на ноги, з усієї сили ударив Лигуна по голові. Ударив і побачив, як та голова пірнула у воду, пустила бульки і зникла. Бачуру скував страх. Невже Лигун не випірне і захлинеється водою? Це буде великою прикрістю... Він кинувся до того місця, де щойно стояв Лигун, почав шукати його у воді. Але Лигуна не було. Бачура інстинктивно озирнувся і побачив, як той, весь обвішаний кушином, насувався на нього, широко розкинувши дужі руки. Зараз він схопить свого противника в смертельні обійми і потягне на дно... Широко вирячені очі дивилися нерухомо, на голові, на вусах висіли пасма жабурина і Лигун вже не був схожий на людину, а на якесь страховисько з морського дна.

— То оце ти так зустрічаєш свого землячка? — шипів він і невмолимо насувався своєю потворною громадою. — Ну, я ж тобі покажу...

Лигун просто упав на Бачуру, підім'яв його під себе, потяг у воду. Здавалося, він вирішив сам загинути, але взяти з собою і супротивника. Але страх перед смертю змусив його випустити свою жертву з рук, це була якась доля секунди, та її вистачило на те, щоб Бачура, зробивши кілька кроків під водою, випростався, відшукав на воді весло і ще раз опустив його на голову озвірілого Лигуна.

Нарешті, здоровило заплющив очі, страшні очі, і впав навзнік. Тоді Бачура схопив його за ватник і потяг з води.

Лигун корчився на березі, його потягло на блювотину... Мокрий, стомлений і тремтячий Бачура марно намагався знайти в кишнях цигарку: все розкисло, і він страшенно страждав, що не міг зараз затягтися димком. Він опустився на землю поряд з Лигуном, лють його потроху вщухала. Лигун перевернувся на черево, застопнав.

— Дужий, сучий син! Нагуляв жиру, поки ми гинли в окопах, — сказав Бачура. — Я ще тобі не віддячив за сосни, які ти отруїв... за смерть Надії, певне, треба було б ще дати... А за сьогоднішній злочин відповідатимеш перед судом народу. Ось той народ уже йде сюди.

До річки з ліхтарями в руках бігли Палажченко, дід Олексій, Петро Гуржій... Попереду була Люба. Вона обхо-

пила чоловіка за шию й зашепотіла:

— Іваночку, що він тобі зробив?

Бачура, як тільки міг, спокійно відказав:

— Хотів послати туди, де раки зимують... Але на цей раз він обманувся. Колись він мене перехитрив, ударив у саме серце, але тепер... Тепер не ті часи.

— Ти зводиш особисті рахунки, — раптом простогнав Лигун і затрясся всім своїм огрядним тілом. Побачивши, що тепер йому вже не викрутиться з біди, він злякався і вдався до єдино можливого для нього порятунку — він плакав. Дивно і бридко було дивитися на сльози Лигуна, який все життя тільки посміхався.

Бачура не витримав, рвучко встав.

— Заберіть сітку, мотоцикл, а цього, — він вказав рукою на лежачого Лигуна, — а цього хамелеона одведіть у сільраду і подзвоніть у район. Скажіть, щоб судили злодія в нашому селі. Він тут виріс, люди його знають, хаї самі скажуть...

Він повернувся і пішов в село. Поряд йшла Люба, на ходу викручуючи чоловікові мокрі рукава.

— Невчасно привезла ти мені новий костюм, — посміхнувся Бачура і зупинився. Десь за Мисниковими лісками креснуло небокрай, світ притих і пояснішав. Починався день. Бачура дивився на степ, що його так зримо червонив схід, потім перевів погляд до річки, крикнув: — Петре, а йди-но на хвилинку!

Петро підбіг до Бачури, в руках він тримав в'язку ключів.

— Знаєте, не дає сатана своїх ключів від мотоцикла, каже, що я не заведу мотор, бо там роз'єднано запалення. Не дає — не треба. Я своїми ключами заведу який завгодно мотор, і запалення з'єднаю!

— Дай мені закурити, Петре, бо аж печінку тягне, а мої цигарки геть чисто розкисли.

Він закурив, постояв мить, потім сказав Гуржієві:

— Ти що ж, хлопче, тягнеш з весіллям? Я на твоєму місці вже давно б вирішив це діло...

Петро зиркнув на дружину Бачури, даючи зрозуміти, що він не хоче про це говорити з сторонніми людьми.

— Не тягни, не раджу, — продовжував Бачура, хоч від його погляду не сховалися думки хлопця. — Я особисто благословляю, моя дружина, сподіваюся, теж... якщо тільки тут взагалі потрібне благословення. За чим діло стало?

Петро ще раз глянув на Любу, потім промимрив:

— Усі кажуть, що це діло годиться справляти восени... Такий звичай.

— Ну, знаєш, звичаї встановлюють самі люди, а не хтось інший. Це ваша справа. Можна і восени, але я на твоєму б місці на цей раз порушив звичай... Чим погано справляти весілля в травні? Навіть краще, бо ж травень — це весна, квіти, життя, радість. Гадаю так, що порушити звичай можна. Як ти думаєш, Любо, можна?

— А чого ж...

— От бачиш, Петре, моя дружина теж такої думки. А ти як?

Петро мовчав. Можливо, він хотів щось спитати, але не наважувався. Нарешті Бачура схаменувся.

— Твоє діло, твій клопіт... Тільки я б радив не гаяти часу. Знаєш, всно вкупі якось легше, красивіше, приємніше. Дивися сам...

Петро, нарешті, признався:

— Іванка теж за це...

— Ну, тоді й говорити нема чого, — зрадив Бачура. — Чекаємо запрошення. Якщо схочете, ми з дружиною сядемо у вас на покуті за батька й матір... У тебе немає батька, а в Іванки — родини... На весіллі не буде Лигуна, бо якби він прийшов, мене б там не було...

— Так ви обіцяєте прийти? — спитав збуджено Гуржій.

— Та про що ж я тобі весь час і торочу? — розвів руками Бачура. — Добрий час! Люди наші вивільнилися від роботи в полі, саме час погуляти...

Петро бігцем кинувся до преблі, а Бачура дивився йому вслід і думав про людей, яким він так бажає добра, бо своє власне щастя буде повним і справжнім тільки тоді, коли щасливий буде весь народ.

1960—61 рр.

Михаил Иванович Чабанівський
ТЕЧЕТ ВОДА В СИНЕЕ МОРЕ

Роман

(На українском языкє)

Редактор М. Шудря
Художник В. Каруцяк
Художній редактор І. Коломієць
Технічний редактор Л. Почекіна
Коректор І. Дмитрієва

БФ 30540. Підписано до друку 1. XI. 1961 г.
Формат паперу $84 \times 108 \frac{1}{16}$. Фіз. друк.
арк. 6,25. Умовн друк. арк. 10,25.
Облік. 11,85. Тираж 17150. Ціна 51 коп.
Замовлення 182.

* * *

Київське обласне книжково-газетне ви-
давництво, Київ, Хрещатик, 10.

* * *

Книжкова обласна друкарня, Б. Церква,
Карла Маркса, 4.